ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

Naim ÜRKMEZ

II. ABDÜLHAMİD'İN MODERNLEŞME ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç.Dr. Yavuz ÖZDEMİR

ERZURUM - 2006

İÇİNDEKİLER

SAYFA NO

ÖZET III
ABSTRACT IV
ÇİZELGELER DİZİNİ V
ÖNSÖZ VI
KISALTMALAR VII
1.GİRİŞ 1
1.1.Modernleşme Hakkında 1
1.2.Osmanlı Modernleşmesi 10
2.SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN ŞEHZADELİK YILLARI 20
3.SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HÜKÜMDARLIK DÖNEMİ 26
4.SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ 52
5.EĞİTİM 56
5.1.Modernleşme İçerisinde Eğitimin Yeri 56
5.2.Neden Eğitim: 57
5.3.Okullar 61
5.3.1.Aşiret Mektepleri 73
5.3.2.Yabancı Okullar 75
5.4.Değerlendirme 78
6.MODERNLEŞME BAĞLAMINDA TIP ALANINDAKİ GELİŞMELER 82
7.MODERLEŞME BAĞLAMINDA EKONOMİ 86
7.1.Maliye 86
7.2.Sanayi 91
8.DEMİRYOLLARININ II.ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI MODERNLEŞMESİNE ETKİSİ 95
8.1.Bağdat Demiryolu 100
8.2.Hicaz Demiryolu 105
9.ORDU 113
9.1.Hamidiye Alayları 120
10.HUKUK'UN MODERNLEŞME İÇERİSİNDEKİ YERİ 126
TELGRAF 131

SONUÇ.....134
SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE AİT FOTOĞRAFLAR.....140
BİBLİYOGRAFYA 144
ÖZGEÇMİŞ.....154

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. ABDÜLHAMİD'İN MODERNLEŞME ANLAYIŞI

Naim ÜRKMEZ

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

2006– SAYFA: VIII - 154

Jüri Üyeleri : Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

Yrd. Doç. Dr. Selahattin TOZLU

Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Hazırlamış olduğumuz bu tez, Osmanlı İmparatorluğu'nun 33. Padişahı olan Sultan II. Abdülhamid'in modernleşmesini anlamaya dönüktür. Sultan'ın gelenek ve modernlik arasında, Osmanlı imparatorluğun tarihsel yönergesini nasıl yazdığını onun modernleşmesindeki dünyeviliği ve muhafazakâr bir modernliği ne şekilde uygulamaya dönüştürdüğünü izah etmeye çalıştık. Eğitim, maliye, tıp, demiryolları, ordu ve telgraf gibi alanlarda yapılan yeniliklerle, modernleşmeyi nasıl anladığını ve uygulamaya koyduğunu göstermek istedik. Özelde Sultan II. Abdülhamid'in eğitim konusundaki hassasiyeti, tıptaki gelişmeleri takip etmesi, ordu ve maliyede yaptığı düzenlemeler, demiryolu ve haberleşme ağıyla amaçladığı merkeziliği ifade etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Modernleşme, Anlayış, Osmanlı İmparatorluğu.

ABSTRACT

THESIS

ABDULHAMID II'S PERCEPTIVENESS OF MODERNISM

Naim ÜRKMEZ

Supervisor : Ass. Prof. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

2006 – PAGE: VIII-154

Members of Jury : Ass. Prof. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

Ass. Prof. Dr. Selahattin TOZLU

Ass. Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

This thesis that we prepared is related to the understanding of Sultan Abdulhamid II's modernism 33rd sovereign of Ottoman Empire. We studied to explain how he had written historical instructions of Ottoman Empire, how he had turned his worldly and conservative modernism into practice between tradition and modernism. We wanted to show how he understood and turned the modernism into practice with innovations in the fields of education, finance, medical science, railways, army and telegraph. Particularly, we studied to state Abdulhamid II's sensitiveness of education, his trailing developments in the field of medical science his way of putting army and finance in order, and his centralism that he aimed by means of railway and communication.

Key words: Abdulhamid II, Modernism, Perspectiveness, Ottoman Empire.

ÇİZELGELER DİZİNİ

Sayfa No

Çizelge 5.3.1. 1905-1906'ya gelindiğinde İmparatorlukta bulunan iptidai okulların durumunu gösterir tablo ……..….63

Çizelge 5.3.2.Sıbyan Mekteplerinin Ders Programları ……...……..…...… 65

Çizelge 5.3.3. 1820-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yayınlanan kitaplar 68

Çizelge 5.3.4. II.Abdülhamid Devrinde Yapılan Rüşdiyeler Vilayetlere Göre Dağılımı ……...……...…….…..……... ..….71

Çizelge 5.3.5. 1905-1906 Yılında İdadilerin Dağılımı …….....……....72

Çizelge 5.4.1. 1903 Yılında Osmanlı Devleti'nde Öğrenci Sayısı ve Genel Nüfusa Oranı …….....…….…….81

Çizelge 7.1.1. 1880 İle 1907 Arasında Osmanlı Daire Bütçelerindeki Değişiklikler….90

Çizelge 8.1. Demiryollu inşaatına ve işletimine yatırılan sermaye dağılımı ...…….97

Çizelge 8.2 II.Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nde İnşa Edilen Demiryolları …….99

Çizelge 8.1.1. İşletmeye Açılmış Hatların Geçtiği Bölgelerdeki Aşar Vergisinin Oranları …….…… ……..105

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde çağı yakalama girişimleri XVIII. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlamış ve bu da kendisini öncelikle askeri alanda göstermiştir. Bu yüzden Batı değerleri Türk toplumuna ilk kez ordu üzerinden girmiştir.

III. Selim ve II. Mahmut'la başlayan bu esaslı süreç Tanzimat ve Islahat Fermanları ile devam etmiştir. Tanzimat Fermanı ile Padişahın ilk defa egemenlik hakları hukuk karşısında sınırlandırılırken, Islahat Fermanı ile de dini grupların eşitliği ilan edilerek din ve ırk ayrımı yasaklanmıştır.

I.Meşrutiyet Dönemi'ne geldiğimizde tahta şartlı çıkmış bir padişah ve ekonomik ve siyasi açıdan sıkıntı içerisinde olan bir devlet karşımıza çıkmaktadır. Sultan II. Abdülhamid çare olarak idari, ekonomik ve eğitsel bir takım girişimlere başlamıştır. İşte bu yeni süreç geçmiş ile gelecek arasında ideolojik bir denge kurularak şekillendirilmiştir. İlginç bir otoriter iktidar örneği sunan Sultan II. Abdülhamid, İmparatorluğu modernleştirmeye, ekonomiyi kalkındırmaya, demiryolları inşa etmeye, okullar açmaya ve orduyu yenilemeye uğraşmıştır. Bu modernleşme siyasetini büyük devletlerin vesayeti dışında yürütmeyi amaçlamıştır.

Biz de bu tezimizde Osmanlı Tarihi'nde gerek kişiliği gerekse yaşadığı döneme bağlı olarak yaptıkları en çok tartışılan ve yazılan II. Abdülhamid'in, modernleşme anlayışına belirlemeye çalıştık. Amacımız onun modernleşmeyi nasıl anlayıp, ondan ne beklediğini ortaya çıkarmak ve buna bağlı olarak yaptıklarını değerlendirmektir. Bu amaçla modernleşme ve modernleşmenin tarihsel uzantılarına giderek geçirdiği evreler hakkında bilgi verdik. Modernleşmenin Osmanlı Devleti'nde nasıl başladığı, hangi aşamalardan geçtiğine kısaca değinerek II. Abdülhamid'in şehzadelik ve hükümdarlık dönemlerine yer verdik. Bundan sonra Abdülhamid modernleşmesinde uygulamaya dönük olarak eğitim, tıp, ekonomi, demiryolları, ordu, hukuk ve son olarak da telgraf konuları ele alınmaya çalıştık.

Hazırladığımız bu tezi seçme ve hazırlama aşamalarında yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Yrd. Doç.Dr. Yavuz ÖZDEMİR'e teşekkür ederim.

Erzurum–2006 Naim ÜRKMEZ

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Makale

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

CDTA : Cumhuriyet Devri Türkiye Ansiklopedisi

Çev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

s. : Sayfa

TCTA : Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TKAEY : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

1.GİRİŞ

1.1.Modernleşme Hakkında

Aydınlanma hareketine dayalı olan "modern" kelimesi latince "modernus" kelimesinden türetilmiştir. Modernus ise latince "Modo" dan türetilmiştir ki bu kelimenin anlamı "hemen şimdi" demektir. "Modern" kelimesi latince "Modernus" şekliyle ilk defa 5. yüzyılda Hıristiyan dünyasını Romalı ve Pagan geçmişten ayırmak için kullanılmıştır. Temelde, bir zaman kavramı olan "modernus" köken olarak, eskiye ve antikiteye karşı ortaya atılmıştır. 1585 yılında "modern" ,1588'de "modernist", 1627'de "modernite" (modernity),1770 yılında da "modernleşme" (modernization) kavramı modern yapmak anlamında kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında "modernism", "modernness", "modernizer" ve "modernize" gibi kavramlarla karşılaşılmaktadır.[1]

Modernleşme sınırları genişleyen kapitalist dünya pazarının hızlandırdığı, bilimsel ve teknolojik keşiflerle yeniliklerin, sanayideki ilerlemelerin, nüfus hareketlerinin ulus devletleri ve kitlesel hareketlerin doğuşuyla birlikte ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişimlerin birliğine verilen addır. Avrupa'nın sınırları ilk kez Coğrafi Keşiflerle genişlemeye başlamış ve dünya kapitalizme açılmıştır. Coğrafi Keşifler kendisine Denizci takma adı verilen Portekiz Prensi Henry'nin gemiciliği geliştirmek için sağlam ve dayanıklı gemiler yapılmasını desteklemesiyle hızlanmıştır. Portekiz Prensi Henry aynı zamanda gemicilerin denizlerde rahatlıkla dolaşması için gökbilimcilere ve matematikçilere denizlerde ve okyanuslarda yönü daha rahat bulabilmek için ölçümler yapılması talimatını vermiştir. Bunların sonucunda daha sağlam haritalar ve yönü daha net gösteren tablolar yapılmış ve gemicilerin işleri kolaylaşmıştır. Bu haritalar, daha sonraki denizcilere, okyanusta çok uzak yerlere açılabilme olanağı vermiştir. Ayrıca gemicilik sanatında da gelişmeler yaşanmış okyanus sularıyla baş edebilecek ve topların geri tepmesine dayanabilecek gemiler inşa edilmeye başlamıştır. Bu sayede üstün donanımlı Avrupa gemileri gittikleri bölgelerdeki gemilere ya sağlamlıkları ya da güçlü topları taşıyabilip bunların darbelerine dayanabilmeleri sayesinde üstünlük sağlayabiliyorlardı. Bu teknik gelişmeler ve gereçler, Avrupa'nın denizlerde yayılmaya başlamasında görülen hızın nedenlerinden bir kısmını bize açıklamaktadır.

---

[1] H.Tahsin FENDOĞLU, "Osmanlı Modernleşmesine Giriş",**Yeni Türkiye**, Yıl:8,Sayı:46, Temmuz-Ağustos 2002,s.145–155

Avrupa bu gelişmeler sayesinde Dünya'ya açılmış ve ele geçirdiği bölgelerin zenginliklerini Avrupa'ya taşımaya başlamıştır. Bu da Avrupa'da fiyat devriminin başlamasına yol açmıştır. Avrupa'da fiyatların 1500–1650 yılları arasında hızla değiştiği bir çağda, geleneksel toplumsal-ekonomik ilişkilerin yol açtığı görenekleşmiş yaşamın sağladığı tüm belirlilik yok oldu. Hükümetler, her yerde geleneksel gelir kaynaklarının yetmemeye başladığını görmeye başlamışlar ve çözüm yolları aramışlardır. Bu da geleneksel devletin halkı üzerinde daha etkin bir rol oynamaya başlamasına yol açmıştır.

Coğrafi Keşiflerin sonuçları yalnız bunlarla kalmamaktadır. Bu keşifler bambaşka bir alanda da, yeryüzünün öteki bölümlerindeki tüm rakip kültürlere karşı, Avrupalılar yararına sonuçlar doğurmuştur. Dünya'da insanların yaşadığı her yerden toplanan yeni beceriler ve bilgiler, Avrupa teknolojisinin ve kültürünün zenginleşmesi ve genişlemesi yolunda yararlanacağı kaynakları oluşturmuştur. Bu taşıma ve Avrupa uygarlığının içindeki kökleri derine inen ve varlıklarını eskiden beri sürdüren sürtüşmeler neticesinde Avrupa'da bir uyanış başlatmıştır. Bu uyanış bilindiği gibi 1350'li yıllarda başlayarak İtalya'da şekillenen Rönesans'tır.[2] Rönesans, XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın ilk yarısında önce İtalya'da başlayan ve sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılan, Ortaçağdan modern zamanlara geçişe aracılık eden ve klasik kültüre dönük ilginin canlanışıyla belirlenen büyük entelektüel ve kültürel harekettir. Söz konusu entelektüel ve kültürel hareketin, Doğu kökenli olan üç mekanik icadın Batıya girişinin bir ürünü olduğu kabul edilir. Bu üç mekanik icat barut, matbaa ve pusuladır. Bunlardan birincisi feodal düzenin güçlü surlarını yıkmak için kullanılmış ve dolayısıyla, ruhban sınıfın yönetimini rakip bir seküler güç ile tehdit eden yeni milliyetçilik ruhunun en güçlü faili olup çıkmıştır. İkincisi olan matbaa ise bilginin yayılımını hızlandırmış, bilgi ve eğitimi dünyevileştirerek, ruhban sınıfın tekelini kırmış, Yunanlı ve Romalıların edebi ve felsefi klasiklerine itibarlarını iade etmiştir. Üçüncüsü olan pusula da, denizciliğin güvenliğinin arttırıp, sınırlarını genişletmiş, bir yandan Batı yarımküresinin keşfiyle sonuçlanan seyahatlere zemin hazırlarken, diğer yandan ve esas olarak yeni bir fiziki macera ruhunu ve doğal dünyanın yapısına dönük yepyeni bir bilimsel ilgiyi sembolize etmiştir.[3] Rönesans, Ortaçağ'ın düşünce şekli olan

[2] William H. McNEILL, Dünya Tarihi(Çev: Alaeddin ŞENEL),İstanbul,2001,s.465–466–467
[3] Ahmet CEVİZCİ, Felsefe Sözlüğü, İstanbul,2002,s.89

skolâstik düşüncenin yerine, akla, gözleme ve deneye dayalı düşünce sistemini getirmiştir. Hümanizmi insana değer verme sürecini ön plana çıkararak "aklı ön plana çıkar, gönlünü öldür" sloganını esas almıştır. Kendinden önceki dönemlerden tamamen ayrılan bu döneme ilk defa 1830 yılında Almanya'da "yeniden doğuş" anlamına gelen "Rönesans" adı verilmiştir.

Rönesans döneminde matbaanın geliştirilmesiyle, çok sayıda kitap basıldığını ve okumanın yalnız kilisenin tekilinden çıktığını daha önce belirtmiştik. Bu durumun neticesinde Avrupa'da çok sayıda İncil basılmış, okuma-yazma bilenlerin sayısı hızla artmıştır. Böylece insanlar dinleri hakkında doğrudan bilgi sahibi olmaya başlamışlardır. İnsanların bilgi edinimiyle birlikte skolâstik düşünce yıkılmış ve pozitif düşünce doğmuştur. Bunun sonucunda da insanlar, daha özgür ve gerçekçi düşünmeye başlamışlardır. Eski din kitapları incelenmiş ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Kilise ve din adamlarının yaşantısı şiddetle eleştirilmeye başlamıştır. İnsanlar artık Katolik Kilisesi'nin yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. İşte bütün bu sebeplerin sonucunda Reform hareketleri ilk defa Almanya'da başlayarak tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Reform hareketi 16.yüzyılda Avrupa'da, Rönesans'a paralel olarak, Hıristiyanlığın Katolik mezhebinde yapılan değişiklik ve düzenleme hareketidir.

Almanya'da Reform hareketinin lideri, bir teoloji profesörü olan Martin Luther olmuştur. Almanya'ya bu sırada Katolik Kilise'si egemen olup endüljans* satışı hızla devam ederken, kilisenin bu hareketini doğru bulmayan Luther, 95 maddelik bir protesto bildirisini Wittenberg Kilisesi'nin duvarına asmıştır(1517). Martin Luther, bu bildirisinde, "Tanrı ile kul arasına kimsenin giremeyeceğini, Tanrı kullarının günahlarını ancak Tanrının bağışlayabileceğini, öbür dünyada esenliğe kavuşmak için imanın yeteceğini, enüljans alarak kimsenin günahlarından kurtulamayacağını" açıklamıştır. Tabi bu görüşlerin tamamı matbaa arcılığıyla Almanya'ya ve komşu ülkelere kısa bir sürede yayılmıştır. Bu tepki Martin Luther öncülüğünde yeni bir mezhebi doğurmuştur. Protestocular, Protestan olarak anılmaya başlamış İskandinavya ve Almanya zamanla Katoliklikten koparak Protestan olmuşlardır.[4] Luther'in bu mücadelesi 25 yıl sürmüştür. Sonunda 1555 yılında Protestanlara Ogsburg Antlaşmasıyla inanç serbestliği tanınmıştır. Bu sürecin sonucunda Avrupa'da Anglikan, Protestan, Kalvenist gibi yeni mezhepler ortaya çıkmış ve Hıristiyan dünyasında

[4]*Endüljans: Kilisenin kişilere günahlarının bağışlandığını belirtmek için verdiği belge.
McNEILL,a.g.e,s.492-493-494

mezhep birliği parçalanmıştır. Din adamlarına ve kurumlarına(kilise) olan güven azaldığı için din eski egemen durumunu kaybetmiştir. Eğitimin kilisenin elinden alınmasıyla bir dünyevileşme/laikleşme hareketi başlamıştır. Böylece din-devlet ayrımına giden süreç ile birlikte dinin özüne inme çabası ortaya çıkmıştır. Ve din alanındaki bütün tarihi getiri silinerek dinin ilk haline dönülmek istenmiştir.

Rönesans ve Reform dönemi boyunca sayıları az olan, ama önemleri azımsanamayacak bir grup insan, teolojik kesinlik ardında koşmanın öteki ilgi alanlarını, daha çok bu dünyayla ilgili konuları unutturmasına razı olmamışlardır. Örneğin Galileo Galilei(1564–1642) Avrupa'da dinsel çatışmaların doruğa ulaştığı bir dönemde yaşadığı halde, kendisini fizik ve gökbilim araştırmalarına adamayı tercih etmiştir. Yine matematiksel doğrulukta bir felsefe oluşturmak üzere yola çıkan Rene Descartes (ölümü:1650) bu felsefenin, yüce bir yansızlıkla ve yalnızca akla dayanarak, metafizik konuları çetin ve umutsuz bir biçimde tartışa geldikleri tüm öteki sorunlara yanıt getireceğini düşünmüştü.[5] Bu dönemde birçok aracın, özellikle teleskop, mikroskop, sarkaçlı saat, termometre ve barometrenin icat edilmesi küçük bir doğa filozofları grubunun gözlemlerine ve deneylerine kesinlik kazandırmıştır.

Avrupa'da bu şekilde ki çaba ve girişimler sonucunda düşünce alanında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde skolâstik düşünceden akılcı düşünceye geçiş tamamlanmıştır. İnsanın ilerlemesi, aklın üstünlüğüne bağlanmıştır. Özellikle dinin getirdiği bazı düşüncelere karşı çıkılmıştır. Yazıları ve düşünceleriyle, eşitliği, adaleti ve özgürlüğü savunan özellikle Montesquieu, Voltaire, Diderot, Jean Jacques Rousseau gibi düşünürler Fransız İhtilali'ne en çok etki eden kişilerdir. Yeniyi yerleştirmek amacıyla eskinin karanlık olarak nitelendiren ve aklın rehberliğini esas alan bu yüzyıla bu yüzden "Aydınlanma Çağı" denmiştir.

Bilim ve düşünce alanında sağlanan gelişmeler, XVIII. yüzyıldan itibaren üretime uygulanmaya başlandı. Denizaşırı ülkelerle yapılan ticaret, İngiliz dokuma sanayinde üretimi geniş ölçüde arttırınca insan gücü yeterli olmamaya başlamıştır. Önce mekanik daha sonra da buhar gücü ile çalışan makinelerle üretim yapılmaya başlanmıştır. Üretimin artmasıyla insanların refah seviyesi yükseltmiş, daha bol ve ucuz hammaddeye ihtiyaç duyulurken yeni pazar arayışları da başlamış ve sanayi inkılâbını yapan ülkeler sömürgeciliğe yönelmiştir. Ayrıca atölyeler kapanarak yerlerine büyük

[5] McNEILL,a.g.e,s.499

fabrikalar kurulmuştur. Kentlere göç ile birlikte işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu da bir takım sorunları beraberinde getirmiştir.

Sanayi İnkılâbıyla gelen üretim anlayışı düşünsel alanda da toplumu bir makineden çıkarmak gibi tek tip insana dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bu da pozitivizm, materyalizm, darwinizm gibi fikirlerin bir sonucudur.

Pozitivizm din yerine bilimi koymuş. Ve bilimi toplum yaşamını kuşatıcı hale getirmiştir. Toplumu planlayıp kötü toplumu yeniden düzenlemek istemiştir. Bilginin kaynağının duyu organları olduğunu, duyu organlarının sezemeyeceği hiçbir şeyin olmadığını savunmuştur. Yani aklın her şeyi halledebileceğini savunmuştur. Çizgisel ve süreklilik arz eden bu anlayışta sebep sonuç ilişkisine çok önem verilmiştir. Seküler bir toplum oluşturulmak istenmiştir ve toplumun kendi kendini yönetemeyeceği düşünülmüştür. Toplumun yönetilmesi gerektiği savunularak bilim adamlarından oluşan teknokrak bir sınıf oluşturma hedeflenmiştir. Dolayısıyla bu fikir devleti ön planda tutmaktadır. Pozitivizm amaç değil düzen ve ilerleme için bir araçtır. Özne bilim nesne ise insandır. Sınırlı özgürlükçü ve tekçi(monist)dir bu da beraberinde otoriterliği getirmiştir.

Materyalizm ise gelişmenin önündeki tek engelin din olduğunu öne sürmüştür. Dini tamamıyla saf dışı bırakmıştır. En geniş anlamıyla materyalizm varolan her ne ise tamamıyla maddi olduğunu ya da en azından maddi olana bağlı bulunduğunu ileri sürmüştür. Materyalizmin ikili öznesi vardır. Madde ve kuvvet. Biyolojik Materyalizmde yalnızca güçlünün yaşama hakkı vardır. Materyalizmde vahye ve vahye dayanan dine, geleneksel olarak kutsanan batıl inançlara, ciddi araştırma ve argümanlardan çok arzuların sonucu olan kanaatlere karşı olumsuz bir tavır takınılmıştır. Ve tinsel bir gerçeklik olarak Tanrı'nın hiçbir şekilde varolmadığını savunan bakış açısını ifade etmiştir. Materyalizm, değerler alanında maddi zenginlik ve refahın, bedensel tatminlerin ve duyumsal hazların insanın elde etmesi ya da ulaşması gereken en temel değerler olduğunu savunmuştur.

Son olarak hayatı mücadeleden ibaret gören, güçlü olanın kazandığı güçsüz olanın yok olduğu ve gücün bu şekilde haklılaştırıldığı, doğayı kim yarattı diye bir sorusu olmayan, teizmi sonlandırma gayreti içerisinde bulunan Darwinizmi görüyoruz. Darwinizm esasında bütün canlı varlıkların bir çeşit akrabalıkla birbirine bağlı bulunduğunu ve engin çağlar boyunca basit organizmalardan daha karmaşıklara doğru

geliştiğini, doğal ayıklanmayı ileri süren bir görüştür. İlk önce İngiliz tabiat bilgini Charles Darwin (1809–1882) tarafından formüle edilen evrimci bir doktrindir. Darwin bu doktrinini ilk kez 1865'de yayımladığı The Origin of Species (Türlerin Kökeni) adındaki kitabında formüle etmiştir. Görüldüğü üzere bu dönem dünyanın genetiğinin çözülmek istenmeye başlanması sürecidir. Darwinizm daha sonra ortaya çıkacak olan Nazizm, Faşizm, Komünizm, Liberalizm gibi fikirlere kaynaklık etmiştir. Çünkü belirttiğimiz üzere Darwin'in ortaya attığı hayat kavgasında bazı türlerin diğerlerini ortadan kaldırmış oldukları anlayışı, bu fikirleri siyaset sahasında kullanmak isteyenlere yol göstermiştir. Bu yeni yaklaşıma göre, hayat mücadelesinde üstte kalmış ırklar, medeniyeti ileri götürecek olan ırklardı.

Bahsetmiş olduğumuz bu süreçlerin tamamı modernleşme içerisinde önemli bir yere sahip olup bunların hepsinden payına düşeni almıştır. Özetleyecek olursak modernleşme Batı toplumunda Rönesans, Reform, Aydınlanma Çağı, Fransız İhtilali ve her şeyden önemlisi endüstri devrimiyle ortaya çıkan köklü, politik, toplumsal, ekonomik ve moral değerler dünyasının değişmesi sonucu ortaya çıkan bir süreçtir.[6]

Modern kavramı özel bir tarihsel bağlam içinde anlam kazanmaktadır. Yer, zaman, yerleşke, toplum, ülke, ulus devlet ya da yaşam alanı olarak "şimdi ya da son zamanlar"a refere eder. Bu çerçevede modernliğin içinde oluştuğu tarihselliğin mekânı batıdır.[7] Terim olarak "modern" daha gerilere giden bir tarihçeye sahip olsa da, 18. yüzyılda ortaya çıkan modernite projesi, Aydınlanma düşünürlerinin "nesnel bilimi, evrensel ahlak ile hukuku ve kendi ayakları üzerinde duran sanatı, kendi iç mantıkları temelinde geliştirme" konusunda gösterdikleri olağanüstü bir düşünsel çabadan ibarettir. Amaç, özgür ve yaratıcı bir biçimde çalışan çok sayıda bireyin katkıda bulunduğu bir bilgi birikimini, insanlığın özgürleşmesi ve günlük yaşamın zenginleşmesi yolunda kullanmaktı. Doğa üzerinde bilimsel hakimiyet, kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetin rast gele darbelerinden kurtuluşu vaat ediyordu. Bir Aydınlanma projesi olarak tanımlanan modernizm projesinde nesnel ve evrensel bilim düşüncesi, buna bağlı olarak evrensel ahlak ve hukukun olabilirliği temel parametrelerdir.

"Modern" terimi de yeni kazanılmış ve formüle edilmiş bilgilerin durumunu ifade etmek için ortaya atılmıştır. Ama güncel olandan, yerleşmiş ve gelenekselleşmiş olandan ayrı olan anlamına da gelir. Bunun gibi gerçek değişimleri, düşüncenin,

[6] Ergün YILDIRIM, Hayali Modernlik, İstanbul,2005,s.29–30
[7] YILDIRIM,a.g.e.,s.17-18

zihniyetin ilerleyici dönüşümünü, geleneğin imkânını, ne şekilde olursa olsun yenilik hastalığına tutulmayı da ifade etmektedir. Bu manada modernlik, sırf değişim değildir. Ama toplum hayatının bölümlerinin siyaset, iktisat, aile, din ve sanat gibi gittikçe daha çok farklılaşmasını ihtiva eder. Aslında "modern" radikal bir değişmeden sonra ortaya çıkanı adlandırır ve insana olduğu kadar çevresine de uygulanır. Modern dünya, tarımsal dünyanın yerini alıp, kendisini önceleyenlerle bağdaştırılamaz yeni bir dünya görüşü belirlemiştir. Modernite önce insanı, daha sonra insanın dünyasını etkiler. Nasıl ki, insan ruhuna ilişkin düşüncelerin yerini, kadavraların parçalanması ya da beynin genel görünümlerinin incelenmesi almışsa, modernizm olarak adlandırılan Batı'ya ait modernlik ideolojisi de Kul fikri ve bu fikrin dayandığı Tanrı fikrinin yerine başka bir şey koymuştur. Modernizm yandaşları, ne toplumun, ne tarihin, ne de bireysel yaşamın insanın önünde boyun eğmesi gereken ya da büyü yoluyla etkilenebilecek yüce bir varlığın iradesine tabi olduğunu söylerler. "Modernlik, akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılmasıdır."

Modernleşme zaman olarak farklılığı ifade eder. Zamanın merkezine kendisini koyar, kendisini milat olarak görür, gelenek üzerinden üretilmesine rağmen geleneğe karşıdır. Önemli ölçüde gelenekten kopuşu ifade eder. Modernleşme basit anlamda gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş toplumlar tarafından alınmasıdır. Modernleşme varolan değişmenin değişmesidir. Yani toplum zaten belli bir ölçüde değişirken ani ve hızlı bir değişme dönemine girilmesidir.[8] Modernleşmenin içindeki direnen gelenek sağlıklı ve kararlı bir gelişmede itici rol oynar. Ama sağlıklı bir gelişme ve değişme yoksa bu direnme daha sağlıksız biçimlerde ortaya çıkar.

Modernizm, bir kavram olarak belli bir semantiği ifade etmektedir. Bu semantiğin içinde belirttiğimiz üzere belli öğeleri, örneğin pozitivizmi, evrenselliği ve akılcılığı bulmak mümkündür. O halde modernizmi, belirlenen bu özelliklere sahip, modernite çağını belirleyen bir düşünsel projeksiyon olarak da tanımlamak mümkün gözükmektedir. Modernleşme, ekonomiyi, siyaseti, inanç sistemlerini, kültürü kısacası toplumun tamamını kapsayan toplumsal bir süreçtir. Modernleşmenin temelini sanayileşme, rasyonelleşme, laikleşme ve bürokratikleşme oluşturur. Avrupalının modernleşme deneyimi keşif ve icat niteliğindedir.

---

[8] İlber ORTAYLI, Gelenekten Geleceğe, İstanbul,2001,s.13

Genel olarak pozitivist, teknoloji merkezli ve rasyonalist eğilimli olarak algılanan modernizm ve doğrusal gelişmeye ve mutlak doğrulara inançla, toplumsal düzenin rasyonel biçimde planlanmasıyla ve bilgi ve üretimin standartlaştırılmasıyla özdeşleştirilir. Modernleşme bünyesinde "tek bir süreç, tek bir istikamet ve zorunlu bir son" bileşimini içermektedir.

Modernizm düşüncesi, bir aydınlanma projesi olarak sürekli ve doğrusal bir ilerleme anlayışı üzerine oturmaktadır. Bu ilerlemenin, aydınlanma felsefesine göre belli bir amacı vardır; söz konusu amaç, ideal toplum düzeni olarak ifade edilmektedir. Buradan Aydınlanma projeksiyonu için geçerli bir diğer öncülün altı çizilebilmektedir. Bir ideal toplum düzenini varsaymak aynı zamanda bir mutlak gerçek kavramını düşünce sistemine sokmak demektir. Bilindiği gibi Aydınlanma felsefesinin başlangıcı sayılabilecek doğal toplum ve doğal hukuk kavramları bir tür laikleştirilmiş mutlak gerçek düşüncesinin yansıması olarak kabul edilmektedir. Modernleşme projeksiyonu, herşeyden önce laik bir hareket olma özelliği taşımaktadır. Rönesans ve Reformasyondan Aydınlanmaya uzanan değişim çizgisi içinde ön plana çıkan düşünsel boyut bilim ve bilginin değişimi olarak tanımlanabilir. Böylece bilim ve bilgilenme Tanrısal bir süreç olmaktan çıkarılmış, akıl temelli bir insan özelliği olma konumuna indirgenmiştir.

Modernite din, felsefe, ahlak, hukuk, tarih, ekonomi ve siyasetin eleştirisiyle başlamıştır. Modernitenin ayırt edici özelliği, ortaya çıkışının özel işareti, eleştiridir. Modern çağı oluşturan herşey araştırma, yaratı ve eylemin metodu olarak tasarlanan eleştirinin marifetidir. Modern çağın temel fikirleri ve kavramları, ilerleme, evrim, devrim, özgürlük, demokrasi eleştiriden kaynaklanmıştır. Modern olmak, tarihsel gelenek karşısında, dışşal otoriteler karşısında bir özerklik talep etmek demektir. Bu talep, insanın toplumsal olarak kendi kendisini yönlendirme ve temelde özerk olma arzusunu ifade etmektedir.

Modernitenin savunucuları olan Durkheim, Simmel ve Parsons gibi sosyologlara göre modernlik, farklılaşmanın, uzmanlaşmanın, bireyselleşmenin, karmaşıklığın, sözleşmeye dayalı ilişkilerin, bilimsel bilginin ve teknolojinin hakim olduğu bir yaşam şeklidir. Modernliğin temel parametreleri genel olarak kapitalizm, endüstriyalizm, kentlilik, demokrasi, ussallık, bürokrasi, uzmanlaşma, farklılaşma, bilimsel bilgi, teknoloji ve "ulus-devlet"tir. Modernlik, geleneğin normalleştirici fonksiyonlarına karşı

başkaldırır: Modernlik, normatif olan her şeye isyan deneyimiyle başlar. Bu başkaldırı, ahlakilik ve yararlılık standartlarını etkisiz hale getirmenin bir yoludur. 18. yüzyılda oluşan bilim, ahlak ve sanat alanlarının birbirlerinden ayrılması, Kant'ın öncülük ettiği modernlik projesinin esasını oluşturmaktadır. Modernlik projesi içinde genelde bilimin ve inanmanın birbirlerinden ayrılması da vardır.

Kökleri Rönesans'a kadar giden modernizm, aslında XVIII. yüzyıldan itibaren dünyanın merkezini Batı'ya kaydırarak modernlik (modernite) adını almıştır. Modern Batı'nın kurulmasıyla birlikte, Avrupa dışında kalan toplumların girdiği tarihi süreci, Avrupa'nın doğrudan ve dolaylı etkileri altında şekillenmiştir. Avrupa'nın dünyanın merkezinde belirleyici ve sürükleyici bir güç olarak yerini almasıyla Batı dışı toplumlarda gözlenen değişmeye de modernleşme adı verilmektedir.

Modernleşme her şeyden evvel, malların kütlevi üretimine dayalı endüstriyel kompleksleri ifade eder. Fakat sadece sanayileşme ile sınırlı kalmaz. Kentselleşme, büyü ve dinin gerilemesi, düşünce ve eylemlerin ileri derecede akılcılaşması, gittikçe ilerleyen demokratikleşme ve azalan toplumsal farklılıkları, aşırı bireycilik ve pek çok ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişmeler içerir. Yani modern toplumda üretim pazar için yapılmış, bilim ve teknik öncelikli bir konum işgal etmiş, iktidar olma yolunda pek çok siyasal parti mücadele vermiş kentleşme etrafı kuşatmış ve bireycilik ileri boyutlar kazanmıştır.[9] Bütün bu gelişmeler bize ne kadar doğal gözükürse gözüksün, aslında unutmamak gerekir ki, çevremizi saran bu modern dünya biricik özellikleriyle tarihsel süreçte oluşan bir gerçekliktir.[10]

Modernizm siyasi anlamda; katılımcı karar verme sürecini destekleyip güçlendiren anahtar kurumların, örneğin siyasi partilerin, parlamentoların, vb. gelişimini içerir. Kültürel açıdan; laikleşme ve ulusçu ideolojilere bağlılıkla belirlenir. Ekonomik açıdan; işbölümü ve uzlaşmanın artışı, yönetim teknikleriyle ileri teknolojinin kullanımı ve ayrıca ticaret kolaylığıyla belirlenen temel ekonomik değişimleri ifade etmektedir. Toplumsal açıdan ise; modernleşme geleneksel otoritenin gerilemesiyle, okuryazarlığın ve kentleşmenin artışına karşılık gelmektedir.[11]

Modernlik, modern toplumu ve endüstriyel uygarlığı aynı anda anlatan, temsili bir kavramdır. Dünyaya karşı belirli yerleşik tutumları, insanın müdahalesiyle şekil

[9] Burada bahsedilen modernleşme liberal topluma özgü modernleşmedir.
[10] Hans van der LOO, Willem van REİJEN, Modernleşmenin Paradoksları(Çev: Kadir CANATAN),İstanbul, 2003,s.14–15
[11] CEVİZCİ,a.g.e.,s.722

almaya açık bir dünya fikrini, ekonomik kurumların karmaşık bir bileşimi, özellikle endüstriyel üretim ve pazar ekonomisini, ulus devlet ve kitle demokrasisi dahil olmak üzere belirli siyasal kurumları göstermektedir. Büyük ölçüde bu niteliklerin bir sonucu olarak modernlik, daha önce herhangi bir toplum tipine göre çok daha dinamik bir yapıya sahiptir. Kendinden önceki kültürlerden farklı olarak geçmişte yaşamaktan çok, gelecekte yaşayan bir toplum, daha teknik bir deyimle bir kuramlar bütünüdür.

Modern formülasyonlara göre "modernlik", insanın ilerlemesiyle, aklın başarısını, özgürlüğün ulusun oluşumunu ya da toplumsal adaletin nihai utkusuyla özdeşleştiren düşüncedir. Diğer bir ifade ile tarihselci bir anlayışa sahiptir. Modernleşme toplumdan topluma süreç olarak farklılık gösterebilir. Modernleşme, Batı dışı toplumların, kendilerine ait olmayan bir tarihi yaşamaya başlamalarıdır. Modernleşen toplumların yaşadıkları macera da, birbirinin aynı olmamıştır. Tarihi tecrübeleri, Batı'dan gelen etkilerin kanalları, gücü; siyasi coğrafyaları bu macerayı her toplum için farklı hale getirmiştir.

1.2.Osmanlı Modernleşmesi

Osmanlıların batılılar ile coğrafi, askeri ve siyasi temasları sebebiyle batıdaki bilimsel ve teknolojik gelişmelerden, keşiflerden haberdar oldukları bilinmektedir. Onlar, Batı ile temas neticesinde ateşli silahlar, haritacılık ve madencilik konularındaki teknik ilerlemeleri ülkeye nakletmişlerdir. Buna ilaveten göçmen Yahudi bilginler kanalıyla Rönesans dönemi Batı astronomisi ve Tıp sahalarında erken dönemlerde temaslarda bulunmuşlardır. Önceleri bu ilgiyi seçmeci tarzda gösterirken savaşlarda mağlup olmaya başlayınca Avrupa bilimini ve teknolojisini, ihtiyaçlarına göre almışlardır. Daha doğrusu askeri ve pratik gayelerle bilime ilgi göstermişlerdir. Dolayısıyla bilim alanında teori, deney ve araştırmayı bir bütün olarak önemsememişlerdir.

Aslında Osmanlıların Batı bilim ve teknolojisi ile temasları, zamanla kendi bilim geleneklerini terk etmelerine yol açmıştır. Bu da gösteriyor ki modernleşmenin, ilerlemenin ancak Batı bilim ve teknolojisini olduğu gibi nakletmekle mümkün olacağına inanmalarına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti, 18. asırda Batı'dan birtakım teknik elemanlar getirmiş, İbrahim Müteferrika'ya matbaayı kurdurmuştur. 1770'den sonra özellikle III. Mustafa

döneminde mühendishane açılmıştır. Fakat mühendishanenin hocası ve kitapları da olmadığı için, bunları da Fransa'dan transfer etmiştir. Gelen hocalar Fransızca tedrisat yapmak zorunda kalmıştır. Tıpkı 1826'da açılan Tıbbıye-i Şâhânede olduğu gibi. Daha sonra da Modernleşme hareketinin fikrî temelleri de çeşitli vesilelerle Batı ülkelerine vazifeli olarak giden bazı Osmanlı devlet adamları tarafından geliştirilmiştir.[12]

Osmanlı yenileşmesinde veya modernleşmesinde, yenilik hareketlerinde daima çeşitli engeller ile karşılaşılmıştır. Bunlar değişik zamanlarda değişik şekillerde tezahür etmiştir. Bu engeller, umumiyetle Osmanlı'nın bünyesinden, ıslahat işine girenlerin hazırlıksız ve çoğu zaman yetersiz olmasından ileri gelmiştir. Bir de dünyadaki siyasi gelişmelerin doğurduğu ağır şartlardan ileri geldiği söylenebilir. Bu anlamda Osmanlı Batılılaşması Batı'yı hayranlıkla değil zorunluluk nedeniyle tercih etmiştir.[13]

Bilindiği gibi, Türk toplumunun çağı yakalama arayışları içerisinde ilk modernleşme çabaları askeri alanda başlamıştır. Bu nedenledir ki ordu, Türk modernleşme sürecinin merkezi kurumu olarak tarihe geçmiştir. Başlangıçta orduyu modernleştirmek, eğitim, teknoloji ve yapı bakımından Avrupa orduları benzeri bir ordu oluşturmak olarak algılanmıştır. Bu anlayış doğrultusundaki çabaların doğal sonucu olarak da, batı normları ve değerleri Türk toplumuna ilk kez ordu üzerinden girmiştir. Aslında Osmanlı yönetici sınıfının bu modernleşme çabalarından asıl maksadı, kendi varlıklarını ve güçlülerini sağlamlaştırıp sürekli kılmaktı. Ne var ki bu çabalar beklenenin tam tersi bir sonuç doğurmuştur. Bu çabalar bir yandan Osmanlı yönetici seçkinlerinin sonunu getirirken, öte yandan da Kemalist Türk Devrimlerinin zeminini hazırlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme hareketleri 18. yy başlarından itibaren etkili olmaya başlamıştır. Yani Türk modernleşmesinin ilk izlerini Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde aramak gerekir. Özellikle III. Selim ve II. Mahmut gibi reformist padişahlar Osmanlı sistemi içerisinde köklü değişiklikler yaparak imparatorluğun kötü giden kaderini değiştirmeyi amaçlamışlardır. III.Selim Avrupa tarzı askeri birim ve sergilediği yenileşme çabaları, gelenekçi kesimden ve yeniçerilerden koyu bir direnişi, akabinde de III. Selim'in hem saltanatının, hem de hayatının sonunu getirdi. Fakat bütün bunlar, reformcu padişah II. Mahmut'u(1803–1839) yıldırmadı. II. Mahmut, hükümdarlığının ilk yıllarında Alemdar Mustafa Paşa ile birlikte "Sened-i İttifak"ı

[12] Ekrem IŞIN, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm",TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.352
[13] İlber ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun Yüzyıl, İstanbul,2001,s.24

hazırlatarak, Ayan'ı da toplum ve siyaset hayatında etkili ve belirli ölçüde yetkili kılmıştır. Bu durum, siyasi iktidarın toplumda öteki kesimlerle paylaşımı konusunda atılmış oldukça önemli bir adım teşkil etmiştir.

Sultan Mahmut, yeni askeri birimin de yardımıyla, iyice dejenere olmuş, tarihsel misyonunu çoktan doldurmuş olan 1826 yılında Yeniçeri Ocağını kaldırmıştır. XIX. yüzyılın başlarında, yenilik ve gelişme karşıtı bir güç haline gelmiş Yeniçerilerin yerine, yeni ve o dönemin koşullarında çok daha modern bir askeri yapılanma olan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" isimli askeri birimi kurmuştur. Yeniçerilerin kaldırılmasının ardından, İmparatorluğun siyasi ve ekonomik yapısını daha modern hale getirme amacına yönelik çabalar başlamıştır. Böylece askeri alandaki reformlar, toplumsal ve kültürel alana da yayılmaya; savunmacı modernleşme, bütüncül modernleşme şeklini almaya başlamıştır. Çok çarpıcı bir gerçektir ki, Osmanlı'nın son dönemlerine doğru yozlaşma ve dejenerasyonun sembolü olarak algılanmaya başlanan ordu kurumu, özellikle son dönem yeniçeriler, III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinden itibaren yapılan değişikliklerle toplumda yenilik ve modernleşmenin odağı konumuna gelmiştir. II. Meşrutiyeti ve Cumhuriyet devrimini gerçekleştiren liderler kadrosunun bu kurum içinden çıkmış olması da, yaşanan bu hızlı değişim ve dönüşümün doğal bir sonucudur. Bu modernleşme sürecinde yapılan ıslahatlarda liberal etkiler görülmektedir ancak 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve bu fermanı izleyen süreç Türkiye'de liberal düşüncenin doğuşu ve gelişmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur.

Tanzimat Fermanı; Sultan Abdülmecid'in Sadrazamı Mustafa Reşid tarafından Gülhane Parkı'nda yabancı devletlerin elçileri ve büyük bir halk topluluğunun huzurunda okunmuş, kişilerle devlet arasındaki ilişkilere hukuki yönden yenilikler getirmeyi ve şeriata dayanan eski yasaları değiştirmeyi öngörmeyi amaçlamıştır. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu Padişah adına kaleme almıştır. Ve bu fermanla devlet ve birey arasındaki ilişkilerde devletin modernleştirilmesi amacına dayanan temel ilkeler kabul ve ilan edilmiştir.[14]

Tanzimat Fermanı Osmanlı merkezi otoritesinin, padişahın, egemenliğini sınırlayan ve bu sınırlamayı bütün Osmanlı halkına duyuran ilk belgedir. Tanzimat Fermanında liberal sayılabilecek üç temel nokta vardır. Birincisi Padişahın kendi egemenlik hakkını sınırlamasıdır. İkincisi kişinin can, mal ve onurunun korunmasına

[14] FENDOĞLU,a.g.m.,s.149-150

dair hakların padişahın egemenlik alanından çıkartılıp yasal düzenlemelere bağlanmasıdır. Üçüncüsü ise yürütmenin "Mevad-ı Esasiye" olarak nitelenen ilkeler uyarınca düzenlenecek yasalara göre çalışması.[15]

Tanzimat Fermanı ile Müslüman olsun, gayrimüslim olsun her vatandaş yasalar önünde eşit hale geliyordu. Yargılamalar, halka açık olarak gerçekleştirilecekti. Yeni yasaların hazırlanmasında daha etkin olunabilmesi için, Meclis-i Vala-yi Ahkâm-i Adliye kurumunun üyelerinin sayısı arttırılıyordu. Bu meclisin üyeleri Fermanın genel ilkelerinin, yasal bir düzenleme haline getirmekle görevlendirildiler. Söz konusu meclis, parlamento benzeri bir yapıya sahip olup, yürürlüğe konulacak yasaların tartışıldığı bir danışma kurulu niteliğinde idi.

Tanzimat'ın programında da Osmanlıyı pratik yoldan hukukun üstünlüğüne dayalı bir devlet haline getirme gayreti vardır. Osmanlı milleti meydana getirmek için azınlık ve etnik milliyetçiliklerin devleti yıkmasını önlemek için"vatan ve millet sevgisi" ile "kalpleri kazanmak" kavramları geliştirilmiştir.

Tanzimat fazla ve hızlı modernleşmiştir. Fakat buna rağmen batılılara yaranamamış ve 1856 "Islahat Fermanı" yayınlanmak zorunda kalınmıştır. Ferman Müslümanlar üzerinde tahripkâr bir tesir göstermiş ve Osmanlı devletinin İslamî hüviyetini kaybettiği düşünülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Müslümanların şiddetli tepkileri ile karşılaşılmıştır. Çünkü devlet, halkına, örf ve adetlerine, inançlarına yabancılaşmaya başlamıştır.

[15] Feroz AHMAD, Modern Türkiye'nin Oluşumu(Çev: Yavuz ALOGAN),İstanbul, 1999,s.37–38–39

Altı çizilmesi gereken önemli bir nokta da Tanzimatçıların kendilerini hiç bir zaman liberal olarak görmemelerine rağmen Avrupa'da olgunluk dönemini yaşayan liberal düşüncelerin imparatorluğa girmesinde önemli katkıları olmuştur. Örneğin "Hükümetler halk için mevzu olup, yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir" sözüyle Sadık Rıfat Paşa belki de ilk defa kutsal devlet anlayışını terk edip, liberal bir devlet anlayışını getirmekte görmüştür. Avrupa'nın gelişimini yakından inceleyen Sadık Rıfat Paşa "Avrupa'nın Ahvaline Dair" adlı risalesinde özgürlükçü politikaların ve temel hakların öneminin altını çizerek ve Osmanlı ekonomisinin düzelmesi için liberal politikaların uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Tanzimat Döneminin etkili isimlerinden Ali ve Fuat Paşalar da özel mülkiyet anlayışının gelişmesi ile ekonomik ilerlemenin doğru orantılı olacağını belirtmişler ve liberal politikaların Osmanlı'nın kötü giden kaderini değiştireceğini düşünmüşlerdir.[16]

1856 yılında, ikinci bir ferman (Islahat Fermanı) yayınlanmıştır. Bu fermanda ise, bütün dini grupların eşit olduğu ilan edilip, imparatorluk içinde din ve ırk ayrımı yasaklanmış Tanzimat Fermanı'nı izleyen dönemde ilan edilen Islahat Fermanı (1856) toplumdaki Müslüman- gayrimüslim eşitsizliğinin kaldırılması yolunda yine önemli bir adım olarak kayda geçmiştir. 1858 yılında çıkan Arazi Kanunnamesi ise özel mülkiyetin tanınması açısından son derece önemli bir ilerlemedir. Modernleşme sürecinin bir parçası olarak, Islahat Fermanı'nı takip eden yıllarda, batı tarzı askeri, tıbbi ve yönetsel akademiler açılmaya başladı. Tanzimat döneminde toplum hayatına etkin bir şekilde girmeye başlamış olan, Avrupa tarzı eğitim sisteminin bir ürünü olarak, toplumda yeni bir elit grubu ortaya çıktı. Genç Türkler ya da "Jön Türkler" olarak da adlandırılan bu yeni yönetici elit grubu, Klasik Osmanlı yönetici sınıfından tamamen farklıydı. Bu elit grubu, yalnızca Avrupai bir eğitime ve giyim kuşama sahip olmakla kalmıyordu. Bunun yanı sıra, düşünce ve yaşam tarzı bakımından da Avrupalı bir kimliğe sahiplerdi.[17]

Tanzimat dönemini müteakiben, monarşik sisteme geçiş çabaları hız kazandı. Anayasal monarşiye geçişin ilk denemesi 23 Aralık 1876'da gerçekleşti. Bu dönem, I.Meşrutiyet Dönemi olarak da bilinir. İlk anayasa (1876 Anayasası), 1831 Belçika Anayasası model alınarak. Mithat Paşa tarafından hazırlanmıştır. Bu anayasa, bir taraftan Sultanın hükümranlık haklarını tanımlarken, öte yandan da bireylerin en temel haklarından

[16] IŞIN,a.g.m.,s.352

[17] Kemal H.KARPAT, Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus-(Çev: Akile ZORLU DURUKAN, Kaan DURUKAN),İstanbul,2002,95–96–97

söz etmiştir. Ne yazık ki, bu dönem çok uzun sürmemiştir. Bu döneme II. Abdülhamid tarafından, 1878 yılında, çeşitli bahanelerle, son verilmiştir. Abdülhamid önce anayasayı rafa kaldırmış, sonra da parlamentoyu dağıtmıştır. Fakat Meşruti düzen en azından isim olarak devlet salnamelerinde geçmektedir. Bütün bu olup bitenler Osmanlı toplum ve siyaset hayatında, 1908 yılına kadar sürecek olan, aşırı otoriter ve baskıcı bir dönemin habercisi anlamına geliyordu.[18]

Osmanlı Devleti eninde sonunda modern eğitimden yararlanarak, mezunlarına bir elit statüsü kazandıracak, "gelenekçiler" diye adlandırılanları yönetmek ve eğitmek hakkını elde etmelerini sağlayacak ve bu şekilde ilmiyenin devlet adına kurduğunu sandığı birliğin yerine, bilim ve ilerleme adına, yönetenler ile yönetilenler arasında bir birlik oluşturacaktı. Bu değişiklik Abdülhamid'den önce, devlet eski kurumları düzeltmeye ya da bu kurumlara paralel kurumlar oluşturmaya giriştikten sonra baş göstermiştir. Bu değişiklikle, devlet bir taraftan hâlâ İslamî olduğunu ileri sürmüş ve birçok Müslüman tarafından öyle sayılmışken, aynı zamanda "modernistik" dünya görüşü ve eğilimli yeni kurumsal İslamî yapılar oluşturmaya çalışmıştır. İşte Abdülhamid dönemi modernleşme anlayışını diğer dönemlerden ayıran en önemli fark budur.[19] Osmanlı modernleşmesi tecrübesinin fikri kaynaklarına bakıldığında, modernleşme teşebbüslerini engelleyici, yavaşlatacağı düşünülen dini, geleneği yeniden inşa etme ve yorumlama süreçleri yan yana iç içe yürümüş ve bu iki yöneliş kısmen çelişik olarak birbirini beslemiştir. 19 Yüzyılda Avrupalılaşmayla eş anlamlı olan modernleşme, bir yandan Batı'nın sosyal, kültürel, siyasal kurum ve düşüncelerini topluma yerleştirirken, maddi birikimlerini de devlet sistemine yerleştirirken bir yandan da İslam'a bağlanmayı pekiştiren, İslam'ı savunmayı artıran bir yöntem kökleşmiştir.[20]

Bu dönemde imparatorluğu modernleştirmek isteyen Sultan Abdülhamid, Karpat'ın söylemiyle, imparatorluğun ekonomik açıdan zayıf olduğunun ve iç çatışmalardan yıprandığının farkına varmış. Çare olarak bir dizi idari, ekonomik, eğitsel ve benzeri tedbirler uygulamış, fakat bu arada "modernizmi" izah edecek herhangi bir teorik, felsefi veya ideolojik bilgi vermemiş ve açıklamada bulunmamıştır. Abdülhamid'in modernizmi sadece dünyevilik idi yani hayatın maddi yönlerine ilgi duyma.[21] Sultan bu yüzden her biçimde maddi ilerlemeden yanaydı ve padişah olduğu

[18] Bülent TANÖR, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul,2002,s.125,126
[19] Kemal H. KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması(Çev: Şiar YALÇIN),İstanbul,2001,s.179
[20] Orhan KOLOĞLU, Abdülhamid ve Masonlar, İstanbul,2004,s.29
[21] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.284

günden beri, devletin siyasi geleneklerini ve padişahın üstünlüğünü sorgulamamaları şartıyla, pratik zekâlı ve sağduyulu yöneticileri tercih etmiştir.

Bu anlamda da Osmanlı modernleşme tarihinde II. Abdülhamid döneminin özel bir yeri vardır. Bu yeni süreçte, imparatorluğun siyasi, hukuki, idari, kültürel ve sosyo-ekonomik yapılanması, merkezi otoritenin geçmiş ile gelecek arasında kurduğu ideolojik bir denge üzerine şekillenmiştir. II. Abdülhamid dönemi ideolojisi, hem geçmişe kök salmış Osmanlı mitosunun yeniden üretildiği, hem de modern dünyaya ait değerlerin mevcut kültürel dokuya eklemlendiği ortak bir çabanın ifadesidir.[22]

Abdülhamid'in baskıcı yönetimi, diktacı yönetim ve verdiği modern eğitim kendi rejimi karşıtı oluşumları da beraberinde getirmiştir. İmparatorluk sınırları içinde, Abdülhamid ve onun yönetim anlayışına karşı çıkan birçok gizli, devrimci örgütler kurulmuştur. Bunların içinde en etkili ve başarılı olanının, Jön Türklerin kurmuş olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğu da bilinen bir gerçektir. Bu cemiyet gücünü, özellikle genç askerler ve askeri okul öğrencilerden almıştır.

Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı ilk eylem Manastır'da başlamıştır. 1908 yılının Temmuz ayında başlayan bu başkaldırı eylemi, Resneli Niyazi[*] tarafından organize edilmiştir. Abdülhamid, bu devrimci hareketleri bastırmada başarılı olamadı ve sonuçta, 1908 yılında, II. Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kalmıştır. İkinci Anayasal Hükümet 23 Temmuz 1908 yılında kurulmuştur. Bu, Türkiye'nin siyasi hayatında oldukça önemli gelişmelerin yaşanacağı yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.[23] 1908–1918 yılları arasını kapsayan İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde, dört parlamento görev yapmıştır. Türk siyasi elitleri arasında oldukça önemli bir kan değişiminin de gerçekleşmiş olması nedeniyle, bu dönemin Türk siyasi hayatında ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu dönemle birlikte, birçok askeri ve sivil devlet görevlisi, bürokratlar ve çeşitli profesyonel meslek gruplarından bireyler, tarihte ilk kez Türk siyasi elitleri arasında yer almış ve Türk siyasi hayatında etkili olmaya başlamıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere I.Meşrutiyet (1876–1878)'in ilanı ile Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanun-i Esasi ortaya çıkmıştır. Parlamenter bir siyasi yapının ortaya çıkmasında Tanzimat ile Osmanlı'ya giren ilerici düşüncelerin etkisi büyüktür. Ancak,

---

[22] Selim DERİNGİL,İktidarın Sembolleri ve İdeoloji,II.Abdülhamid Dönemi (1876-1909) (Çev.: Gül Çağalı GÜVEN),İstanbul,2002

[23]*Ahmet Niyazi(1873–1912).Asker Kolağası olarak da bilinir. Meşrutiyetin geri getirilmesine yol açan ayaklanmanın lideri olarak ün salmıştır. Hareket Ordusuyla İstanbul'a gelmiştir(1909)Trablus'ta savaşmış, Arnavutluk'ta öldürülmüştür.

Feroz AHMAD, İttihat ve Terakki 1908–1914(Çev: Nuran YAVUZ),İstanbul,1999,s.21–23–28–29

kısa bir süre sonra II. Abdülhamid tarafından kapatılan Meclis-i Mebusan, siyasi arenada etkili olamamıştır. Tekrar yaşanan bir mutlakıyet döneminden sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin etkisiyle 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti daha sonra fırkası (partisi), ismini pozitivizmin iki ilkesi olan ilerleme (progres) ve birlik(order) kelimelerinden "İttihat ve terakki" olarak almıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ve diğer Osmanlı Devlet adamları bu "ilerleme" ideolojisini ilerlemenin Batı'nın ilkeleri ile mümkün olacağına inandıkları için bu kadar benimsemişlerdi. Ayrıca belirttiğimiz bu devlet adamları ve cemiyet üyelerinin hepsi, Osmanlı devletinin bu ilerleme sayesinde modernleşip yıkılmaktan kurtulacağını düşünüyordu. Çünkü gerek Tanzimat gerekse meşrutiyet aydınlarının ortak endişesi, kendi yüce Osmanlı devletini ne pahasına olursa olsun yaşatmaktı. Böyle köklü bir endişe, bir varolma kavgası bir problem olarak bütün aydınları şöyle veya böyle modernleşme macerasına sürüklemişti.

O dönem Maliye Nazırı olan Mehmed Cavid Bey tarafından biçimlendirilen ekonomi politikaları sayesinde 1908–1914 yılları arasında etkin bir şekilde liberal ekonomiye yönelik icraatlarda bulunulmuştur. Cavid Bey, hem bilim adamı kimliğiyle, hem de yürütme erkinde güç sahibi kimliğiyle belki de bu topraklarda liberalizmin doruk noktasıdır. İlm-i İktisat isimli dört ciltlik eseriyle Cavid Bey sadece Avrupa'da liberalizmin çıkışından o güne kadar olan ekonomik durumu değil aynı zamanda sosyal ve politik durumu da ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. 1881 basım tarihli "Mebadi-i İlm-i Servet-i Mile*"* ismini taşıyan ve Türk tarihindeki ilk klasik ekonomi kitabının yazarı olan Sakızlı Ohannes Paşa ise ekonomik liberalizmin Osmanlı'daki öncülerindendir. Adam Smith'ten oldukça etkilenen Ohannes Paşa, Osmanlı ekonomisinin önündeki tek çıkış yolunun liberalizm olduğunu vurgulamıştır.

II. Meşrutiyet döneminin diğer bir liberal gelişmesi ise İttihad ve Terakki'nin içerisindeki gruplardan biri olan Prens Sabahattin ve arkadaşlarının ön plana çıkması olmuştur. II. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan ile Mahmut Celaleddin'in oğlu olarak 1878 yılında dünyaya gelen Prens Sabahattin, Osmanlı toplumunun ilerleyebilmesi için "teşebbüs-ü şahsi" ve "adem-i merkeziyet" fikirlerine ağırlık veren İngiliz-Amerikan modelinin benimsenmesini savunmuştur. Prens Sabahattin, toplumun yapısı değiştirilmediği için reform girişimlerinin başarılı olamadığını; insanının memur gibi değil girişimci gibi yetiştirilmesini, eğitim sisteminin bireyciliği esas alan biçimde

yeniden gözden geçirilmesini önermiştir. İlk liberal parti sayılabilecek Ahrar Fırkasını kuran Prens Sabahattin İttihad ve Terakki'nin liberal olmayan politikalarını çok ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Prens Sabahattin'in, daha sonra Ahrar Fırkasına dönüşen, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin 1906 yılında yayınlanan programı şöyleydi; "Siyasî ıslahat yapılarak yerinden yönetim sağlanacaktır. Vilayet meclisi üyeleri halk tarafından seçilecektir. Merkezde halk tarafından seçilecek bir meclis teşkil edilecektir. Osmanlı halkının hak eşitliği sağlanacaktır. Yerel yöneticiler halkın nüfus dağılımına uygun olarak, farklı etnik ve dinî oranlara göre seçilecektir." Ancak, Ahrar Fırkası, Prens Sabahattin ve arkadaşlarının 31 Mart Vaka'sı olayıyla bağlantılı olduğu iddiasıyla kapatılmıştır. Ahrar Fırkasının kapanmasından sonra liberal olduğunu iddia eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuştur. Ancak bu fırkanın liberal kimliği tartışmalıdır zira bu fırka daha çok İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden farklı unsurların oluşturduğu bir parti izlenimini vermiştir. Son dönem Osmanlı aydınlarını ilgilendiren asıl büyük soru Avrupa "medeniyeti"nden istifade edip etmeme sorunu değil İslam-Osmanlı kültür dairesi içinde ve onun şartlarında bunun nasıl olacağı, başka bir ifade ile farklı bir medeniyete ait unsurların nasıl yerleştirileceği ve anlaşılabilir/uygulanabilir hale getirileceği sorunudur. Bu sorunun bir tarafı siyasi diğer tarafı da ilmi ve kültüreldir.[24]

Osmanlı Devleti'nde, III. Selim ve II. Mahmut'la başlayan Türk batılılaşması; Tanzimat ve Islahat fermanları ile şekil düzeyinde, II. Abdülhamid ve İttihat Terakki iktidarları ile biraz daha altyapıya dönük olarak değişimler getirmiştir.

Türk modernleşmesi adını verebileceğimiz, Türklerin yaşadığı modernleşme sürecini, diğer Müslüman toplumlardan ayıran fark, yukarıda da değindiğimiz üzere hiçbir yerde benzeri görülmediği şekilde, Türk toplumunda modernleşmenin hayati bir mesele haline gelmesidir. Osmanlı toplumu için modernleşmek bir hayat-memat meselesi idi. Osmanlı Devleti, bir devlet olarak yaşayabilmek için modernleşmek zorundaydı. Türk modernleşmesinin kendine has bir seyir izlemesi ve değişik alanlarda ifrata düşmesinin sebebi budur. Bu zarureti ve sonuçlarını askeri alanda girişilen modernleşme hamleleriyle tasvir edebiliriz.

Modernleşme tek yanlı bir süreç değildir. Yani her alanıyla Batı'ya doğru akan bir süreç değildir. Modernleşme ile Modernliği birbirinden ayrılmasının temel nedeni

[24] İsmail KARA, "Felsefe ve Tefelsüf Türkiye'de Felsefenin Dili Niçin Yok",Cogito, Sayı:19,İstanbul, 1999,s.285

budur. Batı'dan gelen modern araçlar, kurumlar ve düşünceler çoğu zaman geleneksel ve yerli kurumlara, düşüncelere yeni bir atılım gücü kazandırırlar. 19.yüzyılda, modernleşmenin girmesiyle Müslüman toplumlarda İslamiyet'in kazandığı güçlü konum, başka faktörlerin yanında modernleşmenin ürünüdür. Modernleşmenin yol açtığı canlanmanın ilk alanı, matbaanın yaygınlaşması ve mektepler yoluyla İslam kültürünün yeni bir atılım gücü kazanmasıdır.[25]

Sonuç olarak diyebiliriz ki genel niteliklerini ve toplumsal değişmeye, ilerlemeye ilişkin modernleşme projesinin "yeniden yapılanma" , "muasırlaşma" ve "terakki" ifadeleriyle yansıtıldığı, Osmanlı-İslam İmparatorluğu'nun uzun zamanlı modernizasyon sürecinin tarihini geleneksel-modern bağlamında değerlendirebiliriz.[26]

[25] Mümtaz'er TÜRKÖNE, Türk Modernleşmesi, Ankara,2003,s.278–279–281
[26] Mehmet AKGÜL, Türk Modernleşmesi ve Din,Konya,1999,s.49-50

2.SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN ŞEHZADELİK YILLARI

Abdülhamid, Sultan Abdülmecid'in ikinci oğlu olarak Tir-i Müjgan Kadın Efendi'den 21 Eylül 1842 tarihinde Çırağan Sarayı'nda dünyaya gelmiştir. II. Abdülhamid, Sultan Abdülmecid'in peş peşe Osmanlı tahtına çıkan dört oğlundan ikincisidir. Diğerleri 1840 yılında doğan Murad(V.Murat), 1884 yılında doğan Reşad(V.Mehmed Reşad) ve 1861 yılında doğan Vahideddin(VI. Mehmed Vahideddin)'dir.[27] 11 yaşında annesini verem hastalığından dolayı kaybetmiş bu hastalık esnasında da hastalığın kendisine sirayet etmesinden korkarak annesinin yanına yaklaşamamıştır. Abdülhamid'e babası tarafından yakıştırılan "içli çocuk" niteliğinin bu hasta annenin oğlunu karşısına oturtup öpmeye bile kıyamadan durmadan yüzüne bakmasından ileri geldiği bellidir. Abdülhamid annesi öldüğünde yaklaşık on bir yaşında idi. Annesinin erken ölümü Abdülhamid'i şefkatten mahrum bıraktı ve içine kapanık, sessiz ve ketum bir çocuk olarak büyüdü ve bu onu hanedanın diğer üyelerinden uzaklaştırdı.[28] Abdülhamid'in annesi öldüğünde saray geleneklerine göre mutlaka bir üvey anneye sahip olması icap ediyordu, Sultan Abdülmecid, çocuğu olmayan ve fakat kendisini çok sevip beğendiği dördüncü karısı Perestu'yu Abdülhamid'e üvey anne olarak seçti.[29]

Anne sevgisinden mahrum oluşuna ilaveten babasının kendisine karşı soğuk davranması onu çocuk yaşından itibaren yalnızlığa mahkûm etmiştir. Babasının belirgin ilgisizliği kişiliğinin oluşmasını etkilemiştir. Bu durumu kendisi şöyle açıklamaktadır: "Benim ne şartlar içinde yetiştiğim her zaman unutuluyor. Kız ve erkek kardeşlerim sevilip şımartılırken, bilmediğim bir sebeple babam bana iyi muamele etmezdi. Beni yalnız zavallı kardeşim Murat anlardı. Çocukluğumdan beri ciddi bir tabiatım vardı, oyun oynamayı sevmezdim. Daha pek küçük yaşımda beşeriyetin mevcudiyetine dair ciddi mevzular üzerinde düşünmeye başladım. Hayalperesttim. Bu halimden dolayı, hocalarım beni azarlar babama şikâyet ederler muhitimdekiler beni anlamadıkları için içime kapanmıştım".[30]

Abdülhamid 19 yaşında iken babası Sultan Abdülmecid'i kaybetti. Bu surette daha çok genç yaşında anne ve babasından yoksun kalmıştı. Bu durumun onun şahsiyetinde bir etki yaptığı muhakkaktır. Esas itibariyle içine kapalı bir çocuk olmakla

---

[27] Vahdettin ENGİN, II. Abdülhamid ve Dış Politika, İstanbul,2005,s.15
[28] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.290
[29] Joan HASLİP, Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamit(Çev:Nusret KURUOĞLU),İstanbul,1964,s.23
[30] Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul,1999,s.155

birlikte, anne ve baba desteğinden mahrum olmasının, ona kendi kendine yeterli olma ve hadiseleri metanetle karşılama yeteneği kazandırmıştır.

Taht için uzak bir aday oluşu dolayısıyla saray çevresi de kendisine pek ilgi göstermemiştir. Çünkü tahta daha yakın adaylara yanaşarak gelecekte çıkar elde etmeyi amaçlamışlardır. Bu belki de onun için bir avantaj teşkil etmişti. Gençliği boyunca onunla az meşgul olunmuş, normalde bir veliahdın sahip olduğu özgürlüklerden daha fazlasına sahip olmuştu. Ortamı doğal bir şekilde gözlemleme fırsatı bulmuştur. Şayet kendisi tahta aday bir kişi olsaydı çevresindeki birçok kişi gelecek için çıkar beklediklerinden dolayı daha farklı davranabilirlerdi.[31]

Hocaları, genç Abdülhamid'in imparatorluğa ait her şeye karşı garip bir alaka gösterdiğini, pratik bir zekâya sahip olduğundan bahsederlerdi. Abdülhamid fevkalade zekiydi, olağanüstü bir hafızası vardı bir okuduğunu, bir gördüğünü unutmazdı; bir söylediğini seneler sonra hatırlardı. Bu yüzdendir ki senelerce İstanbul'da bulunmuş, saray ve padişah ile çok münasebetleri geçmiş olan Fransız elçisi M. Konstant da Abdülhamid'i "çok delikli büyük bir zekâ" diye tasvir etmiştir.[32] Abdülhamid pratik işlerle ilgilenmekten çok hoşlanırdı, müthiş bir gözlemcilik ve kendi nitelik ve olanaklarıyla yargılama ve değerlendirme yeteneğine sahipti, belki de bu yüzden tecrübeyi şehzadeyken aldığı derslerden değil de gözlem yeteneği ve bu pratikliği sayesinde elde etmiştir. Tahta geçtikten sonraki son derece kararlı, ne istediğini bilir davranışları, şehzadelik döneminin hiç de boş geçmediğini kanıtlamıştır. Genç yaşından beri aktüel hadiselere karşı canlı bir alaka duyar, hesap ve riyaziyeye de hissedilir bir şekilde temayül ve heves beslerdi. Haremde para işlerine bakan haremağaları, küçük şehzadeyi sık sık hesap defterini karıştırarak içindekileri büyük bir zevkle okuyup tetkik ettiğini görürlerdi.[33]

Yine Şehzade Abdülhamid bu serbest yetişme sayesinde bürokrasinin ve saray personelinin amansız iktidar mücadelesi tanık oldu ve tahta çıktığında çevresindekilere rahat bir şekilde güvenemeyeceğini öğrendi. Ayrıca şehzadeliğinde yaşadığı birçok olay aslında ona ilerde nasıl bir denge politikası uygulayacağını göstermiştir. KOLOĞLU bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *"Padişah Abdülaziz ile Veliahd Murat arasında bir taht konusunda bir çekişme baş göstermişti. Olayın çıkış nedeni Abdülaziz'in tahta çıkış*

[31] François GEORGEON, "II. Abdülhamid",Osmanlı, c.II, Ankara 1999,s.266–267
[32] Süleyman Kani İRTEM, Bilinmeyen Abdülhamid-Hususi ve Siyasi Hayatı-Haz: Osman Selim KOCAHANOĞLU, İstanbul,2003,s.57
[33] HASLİP,a.g.e.,s.24

sırasında bir değişiklik yaparak, kendisinden sonra yeğeni Murat yerine oğlu Yusuf İzzettin'i geçirmek istemesidir. İçten içe süren bu olaya Abdülhamid açısından bakarsak, çok hassas bir denge oyunu sürdürmesine şaşırmamamız gerekir. Aziz sultandı ve ikinci sırada olmasına rağmen karşı çıkış yapması akılla bağdaşmazdı. Kuşkusuz hakkını savunmak öncelikle Murat'a düşüyordu. Yalnız Murat'ın tehlikeli oyunlarına karışmak da varolan tüm haklarını yitirmek sonucunu doğurabilirdi. Diğer yandan Abdülhamid, ağabeyi kenara itildiği anda kendisinin de hakkını yitireceğini biliyordu. Dolayısıyla körü körüne Aziz'e sadakat göstermesi de çıkarıyla bağdaşmazdı. Sonuçta Abdülhamid'i fazla ön plana çıkmadan ne amcasından ne de ağabeyinden kopmadan varlığını unutturmayacak bir denge oyunu içerisinde görüyoruz. Sarayın içindeki kadınların kavgaları da hesaplanırsa, bu dengeyi yürütmenin ne denli güç olduğu kolaylıkla anlaşılır. Böylece elinde olmadan bir sırat köprüsü cambazlığı yürütmesi gerekmişti. Abdülhamid'in o dönemden, ne Aziz'i yıkmaya çalışır ne de Murat'ı oyunlarından engeller bir tutumda görünmeden sıyrılabilmesi, daha sonra uluslararası politikada göstereceği cambazlıklar için kuşkusuz ilk başarılı deneyim olmuştur."[34]

Abdülhamid küçük yaşta kendisine hocalar tayin edilerek eğitildi. Klasik bir şehzade eğitimi aldı. Gerdankırran Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahvi Efendi'den Farsça, Ferid ve Şeref Efendilerden Arapça ve diğer ilimleri, Vakanüvis Lütfi Efendi'den Osmanlı Tarihi, Ethem ve Kemal Paşalarla Gadret adındaki bir Fransız'dan Fransızca, Guatelli ve Lombardi adındaki iki İtalyan'dan musiki eğitimi aldı.[35]

Abdülhamid; Osmanlı'da özellikle babası Sultan Abdülmecid döneminde ivme kazanan değişim sürecinin başlarında doğmuş, büyümüş ve kendisi de bu süreçte rol oynamıştır. Kırım Savaşı'na, Islahat Fermanına, Avrupa'dan ilk kez borç alınmasına, Dolmabahçe Sarayı gibi maliyeyi yıkan masraflar yapılmasına, daha şehzadeyken şahit olmuştu.

Babasını 19 yaşında kaybetmesinden sonra amcası Sultan Abdülaziz'in taht törenine katılmış ve bu törenden sonra amcası tarafından çağrılarak çeşitli nasihatler edilmiş ve babası zamanındaki serbestiyetinin devam ettiği söylenmiştir. Bu tarihten sonra zamanının büyük bir kısmını Dolmabahçe Sarayı dışında, Tarabya'daki bir yazlık köşkte, Kâğıthane'deki bir kasrda, annesinin Maçka'daki bir evinde ve kız kardeşinin

[34] Orhan KOLOĞLU, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul,1987,s. 42–43
[35] Cevdet KÜÇÜK, "Abdülhamid II",TDVİA, c.1,İstanbul,1988,s.217

sarayında geçirmiştir. Bu fırsattan yararlanarak çeşitli mevkilerden Genç Osmanlılar ve yabancılarla ilişki kurar, kendileriyle imparatorluğun sorunlarını ve bunların nasıl çözüme kavuşturulabileceğini konuşurdu.[36] Burada üvey annesinden kalan ve kendine ayrılan parayla geçimini sağlamaya çalışmak için çeşitli işlerle uğraşmış ve kendisine ayrılan parayla bu sayede kimseye muhtaç olmadan ve borçlanmadan kendisini geçindirmeyi başarmıştır. Şehzade Abdülhamid'e çok tutumlu olmasından dolayı da "Pinti Hamid" lakabını takmışlardır.

Bunun yanında çok dindar olduğu ve çeşitli tarikatlarla özellikle Şazeliye tarikatıyla ilişki içinde olduğu bilinmekteydi. İslam dinine karşı duyduğu güçlü inanç tahta çıktığında uygulayacağı devlet politikasında etkili olmuştur. Abdülhamid kendisiyle saray erkânının ilgilenmemesi karşısında çevresindeki konuşulanları anlamak için Çerkezce'yi ve daha sonra da Arnavutça'yı öğrenmiştir. Sağlığını korumak ve enerjisini başka bir noktaya verebilmek için sporla uğraşmış, istenmeyen insan yerine konmamak ve sarayda ki entrikaları gördüğü için fazla açık vermemek için az konuşur çok dinler bir yapıya kavuşmuş bu durum ilerde hükümdarlığında da devam etmiştir.[37] Abdülhamid anılarında düzenli bir eğitim görmediğini ve özel araştırmalara da vakit bulamadığını, hele şehzadeliğinin ağabeyi Murat gibi, "kayıtsızlıklar içinde geçtiğini " itiraftan çekinmez.

Abdülhamid İstanbul dışına ilk gezisini 1864'de kardeşleri Murad ve M.Reşad'la birlikte, amcası Sultan Abdülaziz'in yanında Mısır'a yaptı. 3 yıl sonra ise yine Sultan Abdülaziz, oğlu Yusuf İzzettin ile yeğenleri Murat ve Abdülhamid'i alarak Fransa İmparatoru Napolyon'un, açmış olduğu uluslararası Paris sergisine katılmak amacıyla Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu seyahatte Avrupa'nın en önemli ülkelerinden olan Fransa, Belçika, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan'ı gezip görme fırsatını yakalamıştır.[38] Abdülhamid'in Avrupa örneğinden, reform ve eğitim açısından, vazgeçmeme inancının oluşmasında Avrupa'yı gezip görmesinin büyük etkisi olmuştur.[39] 21 Haziran ile 7 Ağustos 1867 arasında amcası Abdülaziz ile birlikte bir buçuk ay boyunca Avrupa'nın en ileri ülkelerinde çağın en modern ulaştırma araçları olan buharlı gemi ve tren ile yaptığı bu gezinin ona doğulu toplumların erişmek

[36] Stanford J.-Ezel Kural SHAW, ,Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (Çev: M. HARMANCI), İstanbul,1982s.217
[37] KOLOĞLU, Abdülhamid Gerçeği, s.27
[38] ENGİN, II. Abdülhamid ve Dış Politika, s.17
[39] Judy Upton -WARD, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati",Osmanlı, c. II, Ankara,1999, s.119–120

istedikleri gücün niteliğini gerçek anlamıyla öğrettiği anlaşılıyor. Abdülhamid, gezi boyunca, çeşitli ülkeleri karşılaştırma fırsatı bulmuştur. Avrupa'nın teknik ve örgüt üstünlüğü karşısında Osmanlı Devleti'nin geriliğinin nedenlerini kavramaya çalışmıştır.[40] Çok süratli bir tren olan Douvres ile Londra arasının iki saatte katedilmesi Abdülhamid'i çok etkilemişti.[41] Bu seyahat, imparatorluktaki girişilmiş modernleştirme reformlarına yeni bir hız kazandırmaya vesile olmuştur.[42]

Abdülhamid'in amcasıyla yaptığı Avrupa gezisi ona birçok yönden fikir vermiştir. Önce kuşkusuz batılı yaşamını, adabını, protokolünü bütün ayrıntılarıyla görmüştür. İkinci yanı, dünyanın en ileri tekniklerini, buluşlarını, yerinde görmüş bunlarla Avrupa'nın hangi düzeye varmış olduğunu anlamıştır. Üçüncü yanı ise uluslararası politika oyunlarıdır.

Abdülhamid gezi sonucunda, Fransa'yı bir eğlence ve debdebe, İngiltere'yi servet, ziraat ve sanayi ülkesi olarak beğenmiştir. Almanya'nın ise yönetimi, askeri ve disiplini hoşuna gitmişti.[43]

On sene sonra tahta çıkan Abdülhamid, İngiltere'de geçirdiği bir haftalık seyahatten sık sık bahsederdi. Britanya sefiri Henry Layard, onun askeri merasimlerden ve garden partilerden vakit ayırarak İngiltere'de birçok şeyler görüp öğrenmiş olmasına hayret etmiştir. Sefir Layard, genç Türk padişahının, İngiltere'de yaşanan ayaklanmayı bütün teferruatlarıyla bildiğini, bu suretle meşruti kralların dahi devamlı bir öldürülme ve darbe korkusu içinde yaşadığını görmekten az çok memnuniyet hissettiğini anlamıştı.[44]

Abdülhamid şehzadeliği sırasında Beyoğlu'ndaki kahvehanelere gitmek yerine Galata'daki bankalara gitmeyi tercih ediyordu. Bu suretle Abdülhamid Rum bankacı Zarifi ve Ermeni borsa simsarı Assani ile bu devrede sıkı bir dostluk kurmuştur. Banka muhasebe servislerinin havasız ve loş odalarında meşgul olmayı çok severdi. Önce çekinerek, sonra da yavaş yavaş cesaret göstererek Galata borsasında oynamaya başladı. İlk defa bankacı Zarifi'nin tavsiyelerine uyarak borsada yaptığı yatırımlardan çok memnun olmuştu. Bu sayede tahta çıktığı sırada yetmiş bin lira değerinde bir servet toplamıştır.[45]

---

[40] Engin AKARLI, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidar",Osmanlı, c.II, Ankara,1999, s.254
[41] HASLİP,a.g.e.,s.60
[42] François GEORGEON, Sultan Abdülhamid(Çev: Ali BERKTAY),İstanbul,2006,s.37
[4343] Orhan KOLOĞLU, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul,1987,s.52–53–54
[44] HASLİP,a.g.e.,s.62
[45] HASLİP, a.g.e., s.52

Abdülhamid'in şehzadelik ve veliahtlık döneminde en büyük eksikliklerinden biri çevresizliği olmuştur. İçe dönük bir yapıda ve ihtiyatlı davranmasından dolayı çevresindekilerle kolay yakınlıklar kuramamıştır. Fakat şehzadeliği sırasında Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri ile bir araya gelmeye başlamış ve bunların tertipledikleri toplantılara katılmıştır. Genç Osmanlılardan Namık Kemal üç şehzade Murat, Abdülhamid, Reşad'la ilişki içerisinde idi. Abisi veliaht Murat bu örgüte üye iken kendisi her zaman mesafeli kalmış fakat alakasını da kesmemiştir. Bu mesafe ihtiyattan kaynaklandığı gibi abisi veliaht Murad'ı geçmeme düşüncesinden ileri gelmiş olabilir. Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri de şehzade Abdülhamid'e hep ihtiyatlı davranmışlardır.[46] Abdülhamid'in burada dönen gizli olaylardan haberdar olması ve amcası Sultan Abdülaziz'in bu durumlardan haberdar olmaması kendisi için bir deneyim teşkil edecektir.

[46] KOLOĞLU, Abdülhamid Gerçeği, s.48

3.SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HÜKÜMDARLIK DÖNEMİ

Daha önceki bölümde de belirttiğimiz üzere Abdülhamid tahta çıkmaya aday biri olarak gözükmüyordu. Çünkü amcası Sultan Abdülaziz'ın oğlu Yusuf İzzettin'i tahta çıkaracağı söylentileri dolaşmaktaydı ve ayrıca kendisinden büyük abisi Murat veliahttı. Veliaht Murat Genç Osmanlılar ile de sürekli görüşerek ve onların desteğini almıştır. Sultan Abdülaziz saltanatının son dönemlerinde özellikle de Sadrazam Ali Paşa'nı ölümünden sonra merkezi Babıâli'den saraya taşıyarak otokratik bir yönetim biçimi benimsemesi Genç Osmanlıları rahatsız etmiştir. Genç Osmanlı Cemiyeti üyeleri Avrupa'daki, fikir akımlarından ve Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu fikirlerden etkilenerek ülkeye Meşruti düzeni getirmek istemektedirler. Onlara göre eğer ülkeye Meşruti düzen getirilirse ülke çökmekten kurtulabilirdi. Fakat Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri Sultan Abdülaziz tahta kaldıkça Meşrutiyeti ilan ettiremeyeceklerini düşünmüşlerdir. Bu yüzden Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek için siyasal güç aramışlardır. Bekledikleri siyasal güç dengesi 1875'de dış borçların faizlerinin yarısı kadarının ödenmesinin durdurulacağının devletlere bildirilmesi ve Balkanlarda Müslüman–Hıristiyan halk boğazlaşması olarak gözüken olayların Avrupa'da yankı bulması ile ortaya çıkmıştır. Bu siyasal güçün ortaya çıkması neticesinde Mithat Paşa, Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa ve şeyhülislam arasında kurulan beraberlikle Mayıs 1876'da başarılı bir darbe gerçekleşmiştir.[47] Genç Osmanlılar Sultan Abdülaziz'i tahtan indirmek hazırladıkları bu darbede Harbiye subay ve öğrencileri ile topçu birliklerinin ve donanmanın desteğinin sağlamışlardı.[48] Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri Sultan Abdülaziz'i bu darbe sonucu tahtan indirmişlerdir. Yerine ise Meşrutiyet'i ilan etmesi şartıyla veliaht Murat'ı, V.Murat sanıyla tahta çıkarmışlardır. Sultan Murat tahta çıktıktan sonra Genç Osmanlılar tarafından Meşrutiyet hazırlıklarına başlanmıştır. Fakat kısa bir süre sonra V.Murat'ın kronik alkolizmden ve bir de devrik hükümdar olan amcası Abdülaziz'in Çırağan Sarayı'nda ölü bulunmasından dolayı psikolojik dengesi bozulmuştur. Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, bu durum üzerine V.Murat'ı tedavi etme yolları aramışlardır. Viyana'dan getirilen uluslar arası ünlü Dr.Leidersdorf'u getirterek Sultanı tedavi ettirmek istemişlerdir. Gelen Doktor Sultanı iyileştirmek için 3 aylık bir süre istemiştir. Fakat ne Rüştü Paşa'nın ne de Mithat Paşa'nın üç ay beklemeye tahammülleri vardı. Rüştü Paşa'ya göre devlet başkanı olan

[47] Niyazi BERKES, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 2002, s. 310-311
[48] TANÖR,a.g.e.,s.125

padişahın hastalığı yüzünden hükümet iş göremiyordu. Mithat Paşa'ya göre ise, uluslar arası konferanstan önce Kanun-i Esasi işi bitirilmeliydi. Bu yüzden Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri işte bu anda tahta çıkmaya aday bile gözükmeyen Şehzade Abdülhamid'i alternatif olarak düşünmüşler ve onunla görüşmeye başlamışlardır. Bu görüşmeler neticesinde Genç Osmanlılar, özellikle Mithat Paşa Abdülhamid'e meşrutiyeti ilan etmesi karşılığında abisi V.Murat'ın yerine tahta çıkarılacağını belirtmiştir. Abdülhamid de bunu kabul etmiş ve 31 Ağustos 1876'da Abdülhamid padişah ilan edilmiştir.[49]

Bu sayede Sultan Abdülhamid 34 yaşında 34. Osmanlı hükümdarı olarak tahta çıkmıştır. Sultan Abdülhamid tahta çıktığında siyasi tecrübeden yoksundu. Fakat saltanatının ilk yıllarında peş peşe cereyan edecek olan olaylar imparatorluğu 33 yıl beceriyle idare etmek için gerekli tecrübeyi kazanma imkânını ona verecektir.[50]
Abdülhamid cülus törenleri yapıldıktan sonra bankalar heyeti ile görüşmüş. Burada birlik mesajları vererek halkın, aynı günlerde askerlerle kışlada akşam yemeği yemiş. Donanma ile de aynı törenleri yaparak da ordunun güvenini sağlamaya çalışmıştır.[51] Halkla birlikte Cuma namazı kılmış. Bürokratları ve aydınları yanına davet ederek ülke sorunlarına çözüm aramaya çalışmıştır. Hatta Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin liderinden Namık Kemal'i çağırarak "Kemal Bey, bu devleti ve sultanlığı eskisinden daha iyi duruma getirmek için birlikte çalışalım" demiştir.[52]

Sultan tahta çıktıktan sonra halledilmeyi bekleyen birçok sorun vardı. Mali bunalım, Kırım Harbinden beri süregelen dış borçlar en başta gelmektedir. Özellikle babası Abdülmecid ile amcası Abdülaziz'in yaptığı harcamalar devleti darboğaza sokmuştur. Ödenmemiş ve faizleriyle birlikte yekûn teşkil eden bu borçlar en büyük sorunlardan biridir. Yine İngiltere de yaygarası yapılan Bulgar katliamı meselesi ve Gladstone'un "Bulgar Dehşeti ve Doğu Meselesi" adlı kitabını yayınlanması, Moskova'da da bu kitabın basılarak 10000 adet satmış olması Avrupa kamuoyunun Osmanlı'ya karşı cephe almasına neden olmuştur.[53] Sırp, Bosna, Karadağ isyanları da sorunlardan bir diğeridir. İşte Abdülhamid böyle bir durumda tahta çıkmıştır.

---

[49] Alan PALMER, Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu(Bir Çöküşün Tarihi)(Çev: Belkıs ÇORAKÇI DİŞBUDAK),İstanbul,2003,s.151
[50] Ercüment KURAN, Türk Çağdaşlaşması Çileli Bir Yolda İlerleyiş, İstanbul,1997,s.106
[51] Ahmet Mithat Efendi, Üss-i İnkılâp-II. Abdülhamid Han'ın Cülusundan Birinci Seneye Kadar, İstanbul, 2004,s.22–26
[52] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.264
[53] PALMER,a.g.e.,s.154

Bulgar ve Sırp sorununu bahane eden Rusya Panslavist fikirlerini uygulayabilmek için Avrupalı devletleri kışkırtmaya koyulmuş ve bu durumu görüşmek ve onların desteğini sağlayabilmek için İstanbul'da bir konferans toplanmasını sağlamıştır. Burada mesele büyütülerek kasıtlı olarak "Avrupa Meselesi" olarak gösterilmeye çalışılmıştır.[54]

Genç Osmanlılar imparatorluğun bu durumdan ve girmiş olduğu mali bunalımdan ancak Meşrutiyet ilan edilerek kurtulacağını düşünmüşler. Eğer Meşrutiyet ilan edilirse gayrimüslimlerin bundan memnun kalarak isyan girişiminde bulunmayacağını iyi niyetli bir şekilde düşünmüşlerdir. Ayrıca Meşrutiyet ülkeye özgürlük getirecekti. Meşrutiyet'in ilanı dışa güven verme, ortalığı yatıştırma ve dış baskıları savuşturmayı da sağlayacaktı. Açıkçası Genç Osmanlılar, Meşrutiyet idaresinin kurulmasını, devletin yuvarlanmakta olduğu uçurumdan kurtulması için tek esaslı tedbir olarak görmekte idiler.[55] Gerçekten, anayasacı atılım yalnız Genç Osmanlılar grubunun çabalarıyla açıklanamaz. Salt bunların eseri olarak ele alınamaz. Tanzimat'tan o döneme kadar gelişen, yönetici seçkinleri ve aydın çevreleri saran özgürlük ve meşrutiyet düşüncesi artık oldukça yaygın ve örgütlü bir muhalefet niteliği kazanmıştı. Genç Osmanlılar hareketi de, geçici darbeci bir klik eylemi değil, iyi kötü bir program getiren ve halkı etkilemeye çalışan bir muhalefet hareketi idi.[56] Genç Osmanlıların anayasa hazırlıklarıyla uğraştığı sırada İstanbul'da Balkan sorununu görüşmek için toplanan Tersane Konferansı da Meşrutiyetin hızlı bir şekilde yürürlüğe girmesinde etkili olmuştur. Çünkü Meşrutiyetin ilanıyla Avrupalı Devletlerin daha önce de belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin Meşrutiyeti ilan ederek kendi sorununu kendi meclisinde halledebileceğini düşünecekleri umulmuş ve bu sayede konferansın dağılacağı düşünülmüştür. Bu yüzden de aceleci bir şekilde Kanun-i Esasi'nin tartışmaları başlamıştı. Burada da göreceğimiz üzere Meşrutiyet'i dış müdahaleyi engellemek için önlem olarak görmektedirler. Sonuç olarak Kanun-i Esasi'nin hazırlıkları kısa sürede tamamlanarak bitirilmiş ve Hükümetin kabul ettiği taslak Namık Kemal tarafından padişaha takdim edilmiştir. Abdülhamid de, Sait Paşa'ya Fransız Anayasalarını (1814–1830–1875) çevirtmiştir. Nazırlardan da bunları "notlamaları" nı istemiştir. İkinci taslakta bu şekilde oluşmuştur. Nihayet, anayasayı hazırlayan görevli resmi bir komisyon kurulmuştur. Cemiyet-i Mahsusa adındaki bu kurul 2 asker 16 sivil

[54] Akdes Nimet KURAT, Türkiye ve Rusya, Ankara,1990,s.79
[55] TANÖR,a.g.e.,128
[56] TANÖR,a.g.e.,s.127

bürokrat (üçü Hıristiyan) ve ulemadan 10 kişi olmak üzere toplam 28 üyeden meydana geliyordu. Komisyon, önceki taslaklardan ve bazı yabancı anayasalardan (Belçika, Polonya, Prusya vb.) da yararlanarak asıl anayasa tasarısı hazırlanmıştır.[57]

İstanbul'da büyük devletlerin Tersane Konferansı'nı topladığı bir anda sadrazamlığa getirilmiş olan Mithat Paşa'nın başkanlığındaki Heyet-i Vükela'dan da geçen metin padişaha sunulmuş ve Meşrutiyetin ilanı, 23 Aralık 1876'da top atışlarıyla halka ve konferansı toplayanlara duyurulmuştur. Fakat konferansın, Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra dağılacağını beklemekle yanılmışlardı. Konferansta bulunan Osmanlı baş delegesi Saffet Paşa, Mithat Paşa'nın meşrutiyetin ilanını nasıl buldular sorusuna, Saffet Paşa, nasıl bulsunlar çocuk oyuncağı dediler yanıtını vermiştir.[58] Buradan da görüleceği üzere konferansı toplayan devletlerin niyeti farklıdır, konferans devam etmiştir. Konferans sonunda hazırlanan kararlar Osmanlı Hükümetine dikte ettirilmiştir. Dikte edilen bu kararlar meclise getirilerek tartışmaya açılmış ve meclis tarafından hiçbir şekilde kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Hâlbuki Abdülhamid, Abdülkerim Nadir ve Ahmed Muhtar Paşa gibi imparatorluğun en tecrübeli generalleri, modern silahlarla donanmış olmasına rağmen Osmanlı ordusunun, Rusların saldırısına uzun zaman dayanamayacağını düşünüyordu. Hal böyle olunca Sultan Abdülhamid, Sadrazam Midhat Paşa'yı uyararak konferanstaki İngiliz temsilcisi Lord Salibury'nin tekliflerine razı olmasını tavsiye etmiştir. Fakat Midhat Paşa Padişahın tavsiyelerini duymazdan gelerek son kararı 18 Ocak 1877'de yüksek rütbeli subaylardan oluşan bir kurula sunarak büyük güçlerin aleyhine bir konuşma yapmıştır. Bunun sonucunda teklif edilen kararların reddedildiği açıklanmıştır.[59]

Kanuni Esasi ilan edildikten sonra 19 Mart 1877'de meclis bizzat padişah tarafından açılmıştır. 141 üyeden oluşan bu ilk meclisin üyelerinin 115 mebus, 26'sı da ayanlardan oluşmaktadır. Mebusların 69'u Müslüman 46'sı gayrimüslimdir. İlk Osmanlı meclisinin açılışında Sultan Abdülhamid açılış konuşması yaparak uygar devletlerin ayırt edici görüşlerini, yasaların herkesin oy ve görüşlerine dayalı olarak çıkarmalarında bulduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde de ilerlemeyi sağlamak için Kanun-i Esasi'yi ilan ettiğini vurgulamıştır. Kanun-i Esasi hukuka bağlı devlet fikrinin ilk defa olarak bir anayasa şeklinde ifadeleşine örnektir. Bu da görünüşte de olsa üç

[57] TANÖR,a.g.e.,s.133
[58] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit s.29
[59] KURAN,a.g.e.,s.106-107

alanda önemli gelişmelere kapı açmıştır: Birincisi devlet hayatında dini ve vicdani yaptırımlar yerine özünde laik, belirli ve objektif esasların korunması. İkincisi kişisel yönetimli bir idare yerine yasama-yürütme-yargılama güçlerini görünüşte de olsa ayırmaya yatkın modern devlet sisteminin kurulmak istenmesi. Üçüncüsü ise hükümdar karşısında bir yasama meclisinin kurulması ve kişi haklarının tanınmasıyla "meşruti" sisteme yönelinmesi. Ayrıca bu anayasa mutlakıyet otoritesinin tek boyutlu devlet yapısını ortadan kaldırmakta, dolayısıyla iktidarın beşerileşmesine ve demokratikleşmesine katkıda bulunmuştur. Burada açılan parlamento da sonraki gelişmeler için "hazırlık ve tecrübe" dönemini oluşturmuştur. Daha ileriki atılımlar için "olgunlaşmayı" sağlaması bakımından da önemlidir. Ayrıca parlamento idealini siyasal bilinçlenmeyi de beslemiştir.[60]

Yukarıdaki Tersane Konferansı kararlarının reddedilmesinden dolayı İngiltere Ruslara boş bir meydan bırakmamak için ve etkinliğini arttırmak için Londra Konferansı'nı tertip etmiş ve Rusların tekliflerini kapsayan Londra Protokolü'nü 31 Mart 1877'de imzalayarak kabul edilmesi için Babıâli'ye sunmuştur. Ağır şartlar içeren bu protokol mecliste görüşülerek reddedilmiş. Durum 12 Nisan 1877'de batılı devletlere bildirilmiştir.[61]

Bu olayın neticesinde Prusya'nın ortaya çıkmasıyla Avrupa devletler dengesinin değişmesinden sonra, İngiltere'nin de desteğini alan Rusya'nın önü açılmıştır. Bu desteği alan Rusya, Osmanlı Devleti'ne 19 Nisan 1877 tarihinde savaş ilan etmiştir. Böylelikle bu süreçten sonra tarihimizin en ağır savaşlarından biri olan Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi /1877–1878) 24 Nisan 1877'de başlamıştır. Bu harpte Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, Doğu'da Rus kuvvetlerine yenilerek 19 Kasım 1877'de Kars'tan Erzurum'a kadar çekilmek zorunda kalmışlardır. Batı'da ise Plevne'de Osman Paşa'nın müdafaası neticesinde Rus kuvvetleri durdurulmuş fakat İstanbul'dan yeteri kadar yardım gelmemesi üzerine Osman Paşa Ruslara esir düşmüş Ruslar da İstanbul Yeşilköy mevkiine kadar ilerleme fırsatı bulmuşlardır.[62]

Rusların Yeşilköy'e kadar ilerlemesinin neticesinde 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması imzalanmıştır. Fakat bu anlaşma İngiliz çıkarlarını zedelediğinden İngiliz Büyükelçisi Henry Layard hem bir şey koparmak maksadı ile

[60] TANÖR,a.g.e.,s.165
[61] KÜÇÜK, a.g.m.,s.217
[62] Mehmet SARAY, Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, İstanbul,1998,s.147 vd

hem de bu durumu kontrol altına almak için 25 Mayıs 1878'de Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin varlığı İngiltere için eskisi kadar olmasa da önemlidir. Bu durumu 1880 Şubatında İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, İstanbul'daki elçisine *"Demiryolumuz Kandahar'a ulaşıncaya kadar Türkiye'nin yıkılışını ertelemek bizim için kârlı olur; bunu Rusya'da ihtilal çıkıncaya kadar ertelemek ise büyük başarı olacaktır"* mesajından da anlıyoruz.[63] Burada İngilizlerce Osmanlı Devleti'nden koparılmak istenen yer Kıbrıs'tır. İngiliz hükümeti Kıbrıs'ın kendilerine bırakılma teklifini İstanbul'daki elçisi Layard aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne iletmiştir. İngiltere'nin İstanbul elçisi Layard'ın teklifinde şu hususlara değinilmiştir: *"Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmekle Anadolu, Suriye ve Irak halkını tahrik ederek Osmanlı ordusuna karşı kışkırtabilir. Osmanlı Devleti'nin zaafı meydana çıkmış bulunduğundan, böyle bir tahrik neticesi bu toplumlar kendine başka bir idare aramaya başlayacaktır. Bu ise Osmanlı Devleti'nin sonu olur. Osmanlı hâkimiyetinin Asya'da devamı için bir şart vardır. O da gelecekte muhtemel bir Rus saldırısını, silahlı kuvvet ile önlemeye muktedir bir devletin ittifak kefaletidir. İngiltere böyle bir kefalet vermeyi iki şarta bağlı olarak kabul eder. Birincisi, bünyesinde bulunan Hıristiyan ve diğer tebaanın halini ıslah için Osmanlı Devleti'nin teminat vermesidir. İkincisi, taahhüdünü yerine getirebilmesi için İngiltere'ye, Suriye ve Anadolu sahillerine yakın bir yerin verilmesidir. İngiltere bu maksat için Kıbrıs adasını uygun görmektedir. Kıbrıs Osmanlı Devleti'ne ait olmakta devam edecek, ödemekte olduğu vergi Osmanlı hazinesine verilecek, sadece askeri ve stratejik amaçlarla İngiltere tarafından kullanılacaktır. Rusya işgal ettiği Kars, Ardahan ve Batum'u iade ettiği zaman İngiltere Kıbrıs'tan çıkacaktır."*[64]

Abdülhamid bu durumu ilk etapta reddetmiştir. Fakat 20 Mayıs'ta Ali Suavi'nin eski hükümdar V.Murad'ı tahta tekrar çıkarmak için Çırağan baskınını yapması, Abdülhamid'i şüpheye düşürmüştür. Burada İngilizlerin de bu darbe girişimine destek verdikleri akla gelmektedir. Bu sayede İngilizlere göre Sultan korkutulmuş ve ona gözdağı verilmiş olacak ve peşinden de Kıbrıs imtiyazı gelecektir. Neticede de öyle olmuştur. İşte bu ortam içerisinde kendisini güvende hissetmeyen Abdülhamid İngilizlerin desteğini sağlamak için tavizci bir politika izleyerek 4 Haziran 1878'de Kıbrıs'ın İngilizlere bırakılacağı hususunda bir ferman yayınlamıştır. Fakat Çırağan

[63] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.49
[64] ENGİN, II. Abdülhamid ve Dış Politika, s.21–22

olayının etkisinden kurtulduktan sonra bu fermanı askıya almıştır. Bunun üzerine İngiltere, Yunanistan'ın Teselya ve Epir'de hak iddiasına destek vereceklerini ve yine Kıbrıs'ın verilmemesi hususunda ısrar edilirse Kıbrıs'ı zorla işgal edeceklerini açıklamışlardır. Böyle bir diplomatik baskı altında kalan Abdülhamid 15 Temmuz 1878'de söz konusu fermanı İngilizlerin desteğini kaybetmemek için resmen ilan etmek zorunda kalmıştır. Kıbrıs geçici olarak İngilizlere, Berlin Anlaşması'nda arabuluculuk yapmalarına karşılık, bırakılmıştır.[65] Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmış olması, diğer devletlerinde bu konudaki faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Avusturya, İngiltere'nin teşvikiyle Bosna-Hersek'i yönetimine katmıştır. 1881'de Fransa, Tunus'a bir yıl sonra da İngiltere bir oldubittiyle Mısır'a el koymuşlardır.

Abdülhamid burada İngilizlere de güvenilemeyeceğini anlayarak bundan sonra devletlerle münasebetlerinin ve dış politikanın esaslarını tespit etmeye çalışmıştır. 1877–1878 Osmanlı Rus-Harbi aslında Osmanlı Devleti için hem maddi hem de manevi anlamda bir dönüm noktası olmuştur. Maddi olarak ordudaki eksiklikler ortaya çıkmış, Osmanlı Devleti'nin yenilikleri daha yakından takip etmesi gerektiği anlaşılmış ve ayrıca Ruslara ödenecek olan savaş tazminatı da ekonominin çok kötü bir hale düşmesine sebep olmuştur. Manevi olarak ise İstanbul'a akan muhacirlerin yeni fikirleri de yanlarında getirmeleri, vardıkları bölgedeki insanları duygusal bağlamda etkilemeleri ve Osmanlıcılık fikrinin iflası gibi sonuçlar doğurmuştur. Sultan Abdülhamid için de bu savaş tecrübe olmuştur. Ordudaki eksiklikler ortaya çıkması, onun öncelikli olarak bu alana ağırlık vermesine sebep olmuştur. Ayrıca politikada da değişiklik yaparak İslamcı bir politika benimsemiştir.

Neticede, Ruslarla Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması yerine, Prusya ve İngiltere'nin araya girmesiyle Berlin Antlaşması imzalanarak sorun hem daha büyük bir hal almıştır hem de karmaşıklaşmıştır. Fakat Osmanlı Devleti Berlin Antlaşmasının ortaya çıkardığı durumdan faydalanmasını bilmiştir. Denge politikasını uygulamaya çalışmıştır. Almanya ile bir yakınlaşma başladığı gibi bu antlaşmadan umduğunu bulamayan ve hayal kırıklığına uğrayan Rusya önce Balkanlar'ı yakın hedef olmaktan çıkarmış daha sonra da dikkatini Orta Asya ve Uzak Doğu'ya yoğunlaştırmıştır. Bu durumda da arkasını güvende görebilmesi için Osmanlı Devleti ile daha iyi ilişkiler kurması gerekmiştir. Abdülhamid bu durumu ihtiyatla karşılamış ve ilişkilerini İngiliz

[65] Mehmed HOCAOĞLU, II. Abdülhamid'in Muhtıraları, İstanbul,1998,s.165–171 (B.B.Arşivi Yıldız Evrakı No:1063 Zarf. No:77)

ve Çarlık Rusya'sı ilişkilerinin gerginliğine göre ayarlamıştır. Bu iki devletin birbirine rakip olduğu sürece Avrupa'dan toplu bir tehlike gelmeyeceğini düşünmüş ve bunda da ileriki dönemlerde haklı çıkmıştır. Bu başarılı politika ve İngiliz-Rus rekabeti, İngiltere ile Çarlık Rusya'sı arasında yapılan 1907 ittifak anlaşmasıyla son bulmuştur. [66]

Abdülhamid 93 Harbi'nden sonra Ruslarla 13 Haziran 1878'de Berlin'de 64 maddelik bir anlaşmaya imza koydu. Bu antlaşma ile Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan'ın askeri kontrolüne terk edilirken, Karadağ, Sırbistan ve Romanya ise bağımsızlığına kavuşmuştur. İngiliz ticaret güzergâhı üzerinde kalan Doğubayezıd Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Yine İngiliz çıkarlarına uymadığı için Büyük Bulgaristan krallığının kurulmasından vazgeçilmiş, Bulgaristan üç kısma ayrılmıştır. Fakat Bulgaristan şeklen Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmıştır. Müslüman-Türklerin yaşadığı Kars, Ardahan, Batum ise Ruslara bırakılmıştır. Netice itibariyle Osmanlı Devleti 212.450 km^2 toprak, 5.500.000 nüfus kaybetmiştir ki, Avrupa kıtasındaki toprağın yarısı demektir. Bu gelişme devletin genel yapısı içerisindeki Müslümanların ağırlığını arttırdığı gibi, genel politikalarda değişikliklere de sebep oldu. Genelde yatırımların ağırlığını verdiği topraklar elden çıkınca hizmetlerini Anadolu'daki Müslümanlara yöneltti. Böylece daha güçlü hale gelen devlet-millet bağı I.Dünya savaşı sonrasında Anadolu'nun tek bağımsız Türk vatanı olarak kalmasında etkili oldu. Ayrıca bu antlaşmada yüklü bir tazminat ödemek zorunda bırakılan Osmanlı Devleti'nin zaten zor olan ekonomik şartları iyice ağırlaşmıştır. Tabi bu olaylar Müslüman halkta tam bir travma etkisi yapmıştır. 1877 yılından sonra Rusların birçok yeri ele geçirip buradaki Müslümanları katletmesi ve kalanları sürmesi sonucunda Karadeniz'in iki yanından Anadolu'ya muhacir göçü başlamıştır. Anadolu'da birçok muhacir köyü kurulmuş ya da mevcut şehirlere yerleştirilmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nde yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Çünkü ülkenin demografik yapısı alabildiğince değişmiştir. Fakat Abdülhamid gelen muhacirleri iskân etmede stratejik hatalar yapmıştı. Aynı bölgeden gelen muhacir kafilelerini bölmeyerek toplu bir yerleştirme anlayışını benimsemiş bu da ileride sıkıntılara yol açmıştır. Anadolu'ya bu kadar muhacirin özellikle de Müslüman ve Türk muhacirin gelmesi neticesinde yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. İstanbul'da cami ve hayır kurumlarının çevreleri Balkanlardan göç eden muhacirlerle dolmaya başlamıştır. Artık bu olay neticesinde Osmanlıcılık fikrinin ülkeyi kurtarma adına bir

[66] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.54–55

etkisinin olmadığı ortaya çıkmış ve Tanzimat'a karşı da Müslümanlıktan doğan bir reaksiyon kendini hissettirmiştir. Padişahın da temsil ettiği İslamî-ananevi bir şuur tekrar baş göstermiştir. Bu yüzdendir ki Sultan Abdülhamid seleflerinin teknoloji sahasında getirdikleri reformları tatbik etmekle beraber İslamî değerler üzerinde ısrarla durarak kültürel batılılaşmayı önlemeye gayret etmiştir.[67]

Devlet idarecilerinin Hıristiyanlara geniş ölçüde hatta Müslümanları rencide edici surette verdikleri hakların, devletin bütünlüğünü yine de koruyamadığı 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve hemen sonrasında açıkça görülmüştür. Bu durum yöneticilerin daha sonraki yıllarda siyasetlerine İslamcı bir şekil vermelerinin en önemli sebeplerinden biridir.[68] Artık Berlin Antlaşmasının verdiği psikolojiyle içe dönme hareketi ve Tanzimat'ın getirdiği kültürel batılılaşmayı reddediş ortaya çıkacaktır.

Bu kültürel batılılaşmayı reddedişinin nedenini Sultan Abdülhamid hatıratında şöyle belirtmektedir: *"Eğer bizde bazı ıslahatlar kabul edilecekse, memleketin hakiki şartları göz önünde tutularak yapılmalıdır. Yani teferrüt etmiş birkaç idarecinin fikir seviyesi değil, halkın medeniyet seviyesi nazara itibara alınmalıdır. Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp, şark kültürüyle meczetmek suretiyle meydana gelecek ve olgunlaşacak yepyeni bir medeniyeti bizde ancak müstakbel nesiller görebilecektir. İnkişaf tarzımızın, Avrupa devletlerinkine benzemediği aşikârdır. Tabii şartlar dahilinde içimizden gelmek suretiyle inkişaf etmeliyiz ve ancak pek lüzumlu hallerde harici tesirlerden istifade etmeliyiz."*[69] Buradan da anlaşılacağı üzere Sultan Abdülhamid Tanzimat'tan bu yana süre gelen kültürel alandaki batılılaşmaya karşıdır. Sultan Abdülhamid kültürel alanda batılılaşmaya karşıdır ama Batı Medeniyeti'ne tam anlamıyla karşı bir hükümdar değildir. Osmanlı Devleti'ni çöküntüden kurtarmak için Batı Medeniyeti'nden faydalanmanın zaruretini inkâr etmemiştir. Fakat Sultan, Batı Medeniyeti'ni "teknik" ve "fikir" olarak iki kısma ayırmıştır. Ona göre teknik, bu medeniyetin dış gelişimini, fikir ise iç gelişimini ifade etmektedir, Amerika ve Avrupa'da meydana gelen teknik gelişmelerin takdire şayan gelişmeler olduğunu, bu gelişmelere bakıldığında Osmanlı Devleti'nin en az yüz yıl geri olduğunu kabul etmiş

---

[67] Halil İNALCIK, Donald QUATAERT, Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarih(Çev: Ayşe BERKTAY, Süphan ANDIŞ, Serdar ALPER),c.II,1600–1914,İstanbul,2004,s.891

[68] ERASLAN, İslam Birliği, s.55

[69] Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, s.145–146

[69]

ve bu yüzden Osmanlı Devleti'nin teknik gelişmelere kapılarını açması gerektiğini belirtmiştir. Batı Medeniyeti'nin iç gelişmesi dediği fikri gelişmeyi ise "zehir" olarak kabul etmiştir.

II. Abdülhamid bu suretle ıslahat yapılırsa gelecek nesiller için yeni bir medeniyet zemini hazırlanmış olarak, bu yeni medeniyetin Doğu Medeniyeti'ne Batı Medeniyeti'nden Osmanlı Devleti'nin ve İslam'ın bünyesine uygun şeylerin alınmasıyla ortaya çıkacağını belirtmektedir. Sultan Abdülhamid'in yanılgılarından biri de burada olmuştur. Çünkü medeniyet kavramı bir bütündür. Bunun yalnız tekniği alınıp fikriyatının alınmaması zordur. Neticede teknik, düşünce tarzının sonucudur.[70]

Aynı mevzuda KARPAT şöyle demektedir:*"Tarihte başka hiçbir Müslüman hükümdar Abdülhamid kadar önemli kararlarla karşı karşıya kalmamıştır. Mümin bir Müslüman ve mutlakıyetçi bir padişah, fakat aynı zamanda modernleşmeye samimiyetle inanmış bir insan olan Abdülhamid, Avrupa'ya ve uygarlığa hayran olmakla beraber, Avrupa kültürüne hiç sıcak bakmıyordu. Müslüman toplumların, Hıristiyanlığı ve değişikliklere rağmen kendi kimlik ve inançlarına bağlı kalmış olan Hıristiyan toplumlarını yeniden canlandıran reformları şu veya bu şekilde taklit edeceğini umuyordu. Abdülhamid, seleflerinin gerçekleştirdiği bütün reformları muhafaza ettiği gibi, Osmanlı modernizasyonunun entelektüel ufuklarını büyük ölçüde genişleten ve paradoksal olarak elit zümreyi Avrupa kültürüne yaklaştıran edebiyat ve bilimler dahil olmak üzere, yeni değişim kanalları açtı. Diğer bir değişle, İslam medeniyeti için hak ettiği tanınma ve saygıyı talep ederken, Abdülhamid aslında İslam'ın kapılarını Batı'ya açmış oldu."* [71]

Sultan Abdülhamid ülkenin bu sarsıntıyı yaşamasından sonra, 14 Şubat 1878'de 93 harbine engel olamadığı, ülkeyi uçuruma sürüklediği gerekçesi Meşruti yönetimi tatil etmiştir. Bu olaylardan sonra Sultan'a ülkenin meşrutiyet için uygun olmadığını, ülkeyi kurtaracak tek yolun istibdat olduğu düşüncesine meyletmiş ve bu yüzden Sultan şu sözü söylemiştir: *"Artık liberal kurumlarla ıslahat yapmak isteyen babam Abdülmecid'i örnek almakla yanılgıya düştüğümü anladım. Büyükbabam Sultan Mahmut'un izinden*

---

[70][70] Enver Ziya KARAL, Osmanlı Tarihi, c.VIII, I.Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri(1876–1907),Ankara, 1996,s.254–255

[71] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.22–23

[71]

yürüyeceğim. Ben de şimdi onun gibi Tanrı'nın koruma görevini bana verdiği insanları ancak zor kullanarak harekete geçireceğimi anladım".[72]

Sultan Abdülhamid'in bu hadiseler neticesinde Meşrutiyet yönetimi hakkındaki görüşleri de değişmiştir. Hatıra defterinde de bu düşüncesini şu sözlerle açıklamıştır: "*Meşrutiyet yönetiminin her millete, her ulusal bünyeye yaramayacağını sanırım. O vakit, faydalı olamayacağını sanırdım, şimdi ise, zararlı olduğu kanısındayım."*[73]

Bu gelişmeleri, 1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe girişine kadar, 30 yıl boyunca dondurmuştur. Saray merkezli bir yönetime geçmiştir. Ayrıca savaşa engel olamadığı ve amcası Abdülaziz'in ölümünde parmağı olduğu gerekçesiyle Midhat Paşa'yı Yıldız Sarayı'nda kurduğu Yıldız mahkemesinde yargılamış ve Taif'e sürgüne göndermiştir.[74] Midhat Paşa Taif'te zindanda öldürülmüştür. Aslında Sultan burada çevresindekilere de gözdağı vermek istemiş, bu sayede de yönetimi tek başına eline almaya çalışmıştır. Sultan Abdülhamid bundan sonra merkeziyetçiliği benimsemiştir. Merkeziyetçiliği, mutlakıyetin doğal bir sonucu ve yönetimine karşı iç ve dış odaklı meydan okuyuşlara karşı koyacak zorunlu bir araç olarak görmüştür.[75]

Sultan Abdülhamid bu süreçten sonra görüldüğü üzere Batı'da "aydın despotizmi" adı verilen siyasal görüşün siyasal teorisini oluşturan "kameralizm" yolunu seçerek tekelinde toplamak istediği gücü parçalayan kurumları ortadan kaldırmıştır. Abdülhamid'in bu yolla elde etmek istediği, merkezden idare edilen, bütün birimleri birbirinin eşi bir devlet yapısı kurmaktı. Abdülhamid böylece devleti güçlendirebileceğini düşünüyordu. Fakat devletin tamamen güçlendirmesi için güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa ihtiyaç vardı. Abdülhamid, bu bakımdan öncelikle devletin görevinin tebaaya eğitim ve ticareti kolaylaştırıp, onları koruyup birer üretici haline getirmek olduğunu düşünüyordu. Bu yolla elde edilen vergilerden de yeni tipte bir ordu kurarak, bürokrasiyi ve genel olarak devlet kurumlarını güçlendirmek istiyordu.[76] Sultan Abdülhamid meşrutiyet devrindeki sadrazamı Mithat Paşa yukardan da anlaşılacağı üzere en azından bir ölçüde aynı fikirdedir. Mithat Paşa'nın devleti kurtarmanın en iyi yolunun toplumu maddi olarak güçlendirmek olduğu fikrini benimsedi. Demiryolu yapımı, bürokrasinin profesyonelleşmesi, üst seviye mesleki

---

[7272] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.265

[73] İsmet BOZDAĞ, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul,2002,s.24

[7474] İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar, Ankara,1987,s.3

[7575] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.286

[76] Şerif MARDİN, "19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti",TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.342

okulların açılması, bankacılık sisteminin ve zirai hizmetlerin yayılması ve bunlar gibi birçok projenin hayata geçmesini sağladı.

Bu seçkinci yaklaşım Osmanlı aydınlarının çoğunda da bulunmaktadır aslında. Fakat burada kaynak biraz daha farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa karşısında savaş meydanlarında mağlubiyete uğrayınca Batı'nın bilimine kapıları sonuna kadar açmış ve hiçbir şekilde buna müdahale etmemiştir. Çünkü bilim ilerleme için en gerekli hususdur. Tabi bu vesile ile Batı'dan gelen fikirlerde ister istemez düşünce dünyasını etkilemiştir. İşte bu etkileyen fikirlerin en başında gelenlerinden biri Biyolojik materyalizmdir bir diğeri de Darwinizmdir. Darwinizm fikrinin Avrupa'da kabul gördüğü bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda tartışılan bu düşünce, yukarıda belirtilen çerçevede toplumsal hayatı açıklamakta kullanılmıştır. Bu açıdan sosyal Darwinizm'in Osmanlı aydınlarının çoğunda etkili olduğunu belirtmekte herhangi bir yanlış payı yoktur. Söz konusu düşüncenin toplumsal yaşama uygulanması da, aynen doğada olduğu gibi toplumsal yaşamda da bir elemenin olacağı sonucuna varılmasını sağlamaktaydı. Bunun Osmanlı yapısının örgütlenmesi düşünüldüğünde, zaten varolan seçkinci düşünceleri ne kadar etkileyebileceği açıktır. [77]

Sultan II. Abdülhamid Tanzimat'ın Osmanlı yapısını radikal bir tarzda dönüştüren reformlarına müdahale ettiği gibi Tanzimat'ın uygulanışındaki temel hatalara da müdahil olmuştur. Sultan II. Mahmud'dan beri tebaanın gözünde yıpranmış meşruiyeti zedelenmiş bir kurum olan padişahlık veya devlet otoritesini kendi şahsı etrafında manevi bir hale dönüştürerek restore etmeyi amaçlamıştır. [78]

Abdülhamid buradan da anlaşılacağı üzere kendini bir reformcu olarak görüyordu. Ancak Tanzimatçılar gibi o da, parlamento'nun kendisinde topladığı demokratik temsilin zaman bakımından gecikmeye, yenilgiye, iç zayıflıklara ve daha fazla dağılmaya neden olduğunu düşünüyordu belki de bu yüzden seleflerinin yolundan gitmeyi tercih etmiştir. Amcası Abdülaziz son yıllarında özellikle Ali Paşa'nın ölümünden sonra iktidarı Babıâli ve bürokratlar yerine sarayda toplamıştır.[79] II. Abdülhamid devrinde de Yıldız Sarayı Babıâli'yi devre dışı bırakarak daha etkin ve merkez haline gelmiştir. Mülkiyeden yeni yetişen çalışkan, genç memurlar buraya alınmış ve sürekli hem sefirlerle hem de vilayetlerle bağlantı sağlanmıştır.

---

[77] M. Şükrü HANİOĞLU, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi",TCTA, c.2,İstanbul,1985,s.347
[78] Mustafa ARMAĞAN, Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı, İstanbul,2006,s.33
[7979] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.263

Sultan Abdülhamid'in kaygıları liberal seleflerinkinden farklıydı. İflas ve dış mali denetimle sonuçlanan bir mali kriz sonrasında iktidara gelmiş ve o sırada Mısır'ın İngilizler tarafından işgali karşısında büyük üzüntü duymuş ve İngilizlere güvenilemeyeceğini anladığı için daha dengeli ve ölçülü hareket etmeye özen göstermiştir. Bu durumda toplumun böyle bir deneye hazır olmadığını düşünüyordu. Merkezde benzer bir olayın meydana gelmesinden umutsuzca sakınmak istiyordu. Bu nedenle Abdülhamid bütçeyi denkleştirmek için kendi hükümet meclisini oluşturmaya çalıştı. Kapitülasyonların fiili korumacılığı liberal ekonomik uygulamalar mümkün olduğu kadar terk edildi. Alman imparatorluğunun birleşmesi ve oluşmasından sonra Alman modelinin etkisi İstanbul'da da hissedildi. Friedrich List'in korumacı fikirleri, Harp Akademisinin salonlarında klasik liberalizm fikirleriyle yarışıyordu.

Abdülhamid toplumsal piramidin zirvesindeki gelişmeleri dondurmayı başarmıştır fakat bu arada Osmanlı toplumundaki ve ekonomisindeki bozulma hızla gelişmiş ve ifadesini, 1889'da İttihat ve Terakki komitesi olarak bilinen gizli bir siyasal örgütün kurulmasında bulmuştur.[80]

I.Meşrutiyetten sonra II. Abdülhamid imparatorluğun tarihinde görülmeyen bir biçimde bütün erki elinde toplamış ve bunun modern bir bürokratik aygıt ve asıl önemlisi bir ideolojiyi kullanarak yapmıştır. Abdülhamid döneminde devletin topluma, o zamana kadar görülmemiş bir derecede nüfuz etmeye başladığını görmekteyiz. Kuşkusuz Fatih, Yavuz Selim, IV. Murat, II. Mahmud da güçlü hükümdarlardı; ama II. Abdülhamid otoritenin parçalanmaya başladığı ve bu parçalanmanın kurumsallaştığı bir ortamda her şeye hükmetmekteydi. Yönetimin şubeleri kadar, toplumda ideoloji üreten kaynakları da kısmen kontrolü altına almıştı.[81] Tanzimat döneminin aksine artık yönetimin merkezi Babıâli değil, padişahın elindedir. Bu dönemde padişahın siyaset üzerindeki ağırlığı artmış ve Yıldız Sarayı bir bakıma, Osmanlı Hükümet sisteminin yürütme organı haline dönüşmüştür. Ve Yıldız Sarayını çok yüksek duvarlarla çevrili bir kale görünümüne sokmuştur. Bu yüzden padişahın görünürlüğü ve cismi kaybolmuştur. Buna rağmen ahaliye yakın olduğu hissini verebilmek için son derece

[80][80] Feroz AHMAD, Modern Türkiye'nin Oluşumu(Çev: Yavuz ALOGAN), İstanbul, 1999, s.42–43
[81][81] İlber ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun Yüzyıl, İstanbul,2001,s.89–90

hassas davranmıştır. Küçük kasaba ve köylerde cami inşa ettirerek veya buralardaki camiler için küçük harcamalar yaparak ahaliyle arasında duygusal bir bağ kurmuştur.[82]

Bu kişisel yönetimin nedenini Engin Akarlı dört başlık altında ele almaktadır: *"a.)Komşu devletlerle dostça ilişkileri ve tarafsızlığı esas alan dış politik b)İktisadi alt yapının gelişmesiyle ülkenin üretim ve vergi potansiyelini arttırmaya yönelik ve dış borçların belli bir program çerçevesinde bir an önce temizlenmesiyle devletin mali itibarının iadesini amaçlayan politika c.)Müslüman tebaayı asli unsur sayarak öncelikle bu unsurun eğitim yoluyla desteğinin kazanılıp devleti daha yaygın bir toplumsal temele oturtama çabası d.)Nihayet, güven duyulan ve hızlı işleyen bir adalet düzeni ile asayiş ve güven başta olmak üzere çeşitli kamusal hizmetleri yaygınlaştıran ama bunu yaparken tebaa üstündeki devlet denetimini de pekiştiren bir devlet düzenini geliştirme çabası."*[83]

II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde bazı örnekleri olmakla beraber özellikle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı tebaası, ilk defa kendini yöneten padişahın tuğrası ve armasını bu dönemde inşa ettiği binalarda görmüştür. Bu durum tebaanın, kendisini yöneten kişiye karşı tavrını oluşturması bakımından önemli bir psikolojik faktördür.[84] II. Abdülhamid dönemi İslamcılığı Klasik Osmanlı İslam'ına karşı bir tepki hareketidir. Bu yüzden de esas itibariyle modernist bir akımdır. Bu itibarla görünürdeki bütün Batı karşıtı tavrına rağmen, yenileşme yanlısı olduğu için, Türkiye tarihinde modernist fikir hareketleri çerçevesinde mütaala edilmelidir.[85]

Abdülhamid'i diğer hükümdarlardan ayıran en önemli fark tarihteki İslam hükümdarlarının giriştiği en büyük inşa programlarından birini yürütmüş olmasıdır. Eski padişahlar gibi camiler ve saraylar inşa ettirmekten ziyade, Memalik-i Osmaniye'nin her yerinde hala göze çarpan izler bırakacak kadar belirgin üsluplara sahip okullar, hükümet binaları, tren istasyonları, rıhtımlar ve çarşılar yaptırmıştı. Abdülhamid'in saltanatında, eğitim reformunun çapı genişleyerek bütün imparatorluğa yayılan bir sistemin ana hatları ortaya çıktı. Sansüre rağmen yayıncılık gelişti ve

---

[82][82] Nadir ÖZBEK, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet(Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876–1914) İstanbul,2002,s.162

[83] AKARLI,a.g.m.,s.257

[84] Ahmet Yaşar OCAK, "II. Abdülhamid Dönemi İslamcılığın Tarihi Arka Planı; Klasik Dönem Osmanlı İslamına Genel Bir Bakış", II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul,1992,s.226

[83][85] DERİNGİL,a.g.e.,s.74

[84]

[85]

yayınların dünya hakkında Osmanlı okurlarına aktardığı bilginin hacmi arttı. Abdülhamid'in sansürcüleri, siyasete etkileri hiç de dolaylı olmayan bu yayınlara çoğu zaman göz yumuyordu. Bunun en iyi örneği, 1890'larda kadınların yazdığı, her biri özünde patrimonyal saltanatın bir mikrokozmosu olan ataerkil ailelerdeki yaşamı açık seçik tasvir eden romanlardır. Abdülhamid sadece ama "sadece" bu gibi toplumsal ve kültürel sorunları ele alan yazarları himaye ediyordu.[86] Camiler inşa ettirse bile, bir araştırmaya göre Sultan Abdülhamid'in hayratlarının %32'si cami inşası ve tamiri için ayrılmıştır, bu camiler çok küçük köy veya kasabalara inşa edilen anıtsal nitelikte olmayan camilerdir ve Abdülhamid cami yaptırdığı ve camisini onardığı her köyün okulunun olmasını talep etmiştir ve bu yönde çalışmalarda bulunmuştur.[87]

Abdülhamid'in hatırı sayılır maddi büyüme sağlama konusunda başarı kaydettiği açıktır. Ancak kendinden öncekiler gibi onun da çabaları tek taraflıydı. Tanzimat dönemindeki aşırı kültürel ve siyasi modernleşmeye tepki olarak, modernleşme ve yenilik kavramlarının kültürel boyutlarını İslam ile çelişkili oldukları gerekçesiyle reddetti.[88] II. Abdülhamid devrinde de yükselmek ve çağdaşlaşmak için Batı Medeniyetinden faydalanmanın zarureti inkâr edilmemiştir. Ancak Tanzimat devrinin aksine, batı taraftarı olan ve yeni bir sınıf teşkil eden aydınların denetim altında tutulmasından yana bir siyaset benimsediği kabul edilebilir. Ayrıca keyfi ve denetimden uzak inkılâp hareketlerinin imparatorluk ve toplum için felaket olacağı görüşü ağır bastığından, bu gibi yeniliklerin ve değişikliklerin toplumu rahatsız etmeden devletin kontrolü altında yapılması eğilimi mevcuttur.[89] Sultan Abdülhamid'in burada bir değişim modeli olarak Japonlardan da etkilendiğini ya da örnek kabul ettiğini düşünebiliriz. Çünkü Sultanın gözünde Japonya, bir doğulu halkın kendi inanç ve geleneklerini terk etmeden modernleşmeyi başarmış bir medeniyetti.[90]

Tanzimat'ın başlattığı ve kısmen başarılı olan reformlar, Osmanlı toplumunda siyasal modernleşmeyi de hazırladı. Eski devirde tek elde toplanan otorite bu yeni toplumda çeşitli odaklara kaymaktaydı. Basın, laik hukuk, laik okullar, yeni ideolojiler

[8686] Carter V.FINDLEY, Dünya Tarihinde Türkler(Çev: Ayşen ANADOL),İstanbul,2006,s.203–204
[87] ÖZBEK,a.g.e.,s.158-159
[88] KARPAT, Osmanlı Modernleşmesi, s.102
[8789] Bayram KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, TKAEY:67,SERİ: IV, Sayı: A.21, Ankara,1987,s.24
[90] ARMAĞAN,a.g.e.,s.178

88
89
90

üreten merkezler olmaya başlamıştı. Bu yenilikler mutlak bir yaygınlık başatlık düzeyine ulaşmamıştı ama eski düzenin aleyhine gelişmekteydiler. Böyle bir toplumu tek elden yönetmeye kalkan diktatör Padişah II. Abdülhamid bile ecdadına göre güçlük çekecek ve yeni yöntemler denemek zorunda kalacaktır. Dedesi II. Mahmud'dan çok daha masum, kanuna uyan bir hükümdar olduğu halde Osmanlı tarihinin despot padişahı diye bilinmesinin sebebi budur. Öncekiler geleneğin ve usulün gereğini yerine getirmişlerdi. O ise aynı şeyi yapmak için Tanzimat'tan beri kurulup gelişen İdare ve hukuk sistemini omuzlamak kısacası yarım yüzyıl önceki bir Osmanlı hükümdarının bazı haklarına sahip olmak için hukuku rafa kaldırmak zorunda kalmıştı. Çünkü toplum değişmiş, XIX. yüzyılın Osmanlı toplumunda insanın hayatı ve maddi varlığı geçmiş yüzyıllardakinden çok daha pahalı ve dokunulmaz olmuştu.[91]

Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı modernleşmesinin ana hedefi, bürokrasinin hizmet kapasitesini arttırmak ya da tebaanın yaşam standardını yükseltmekten çok, merkezi yönetimin gücünü pekiştirmekti.[92] Ayrıca büyük ölçüde Mülkiye Mektebi aracılığıyla yeni tip bir memur yetiştirme çabasının Abdülhamid döneminde ve bizzat onun öncülüğünde başladığı söylenebilir. Yani başlangıcı yapılan yeni bir profesyonelliktir.[93]

Bu dönemde layihalarda bir takım meselelerin Tanzimat döneminin ehliyetli bürokratlarından eksik kalmayan bir vukufla ele alındığı görülmektedir. Yazışmalarda tezkirelerin (arz tezkiresi) leffinden anlaşıldığına göre ast ve üstler arasında evrakın ulaşım süresi artmıştır. Bunun yanı başında evvelki devirlere nazaran önemli bir fark gözükmektedir. Sanayinin ıslahı, demiryolu, bayındırlık ve eğitim gibi bazı meselelerin halli için projeler hazırlandığı bu layihaların çoğunun ehliyetli bürokratlar tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Kısaca bürokrasiye uzmanlık ve teknokrasi girmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat asrındaki modernleşme devam etmektedir.[94] Abdülhamid özellikle Avrupa gezisi sırasında Batı müesseseleri hakkında bizzat gözlem yapma fırsatı bulmuş dolayısıyla Tanzimat reformlarının öngördüğü modernleşmeye sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.[95]

[9191] ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.91–92
[9292] KARPAT, Osmanlı Modernleşmesi, s.81
[93] DERİNGİL,a.g.e.,s.105
[9394] İlber ORTAYLI, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", II.Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri,İstanbul,1992,s.186
[9495] Vahdettin ENGİN, Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u, İstanbul,2001,s.21
[95]

II. Abdülhamid'in memleketin imarı, maddi ve manevi kalkınmasına yönelik ıslahatların prensipleri de diğer alanlarda uyguladığına benziyordu. Islahatlar konusundaki prensipleri, dengeci, çağdaş, bağımsız, Asya temeline oturtulmuş, Avrupa medeniyetinden faydalanma esaslarına dayalı prensiplerdi. Sultan'ın her konudaki politikası esasında "Asya temeli"ne oturtulmuştu. Bu onun halifelik sıfatından ve İslamcı politika gütmesinden ileri geliyordu.[96]

Sultan II. Abdülhamid imparatorlukta teftiş gezilerinde bulunmazdı, fakat raporların ve sözlü haberlerin dışında devamlı fotoğraflarla ülkenin her köşesinden ahalinin adet ve kıyafetinden törenlerden, inşaat ve açılan eserlerden haberdar oluyordu.[97] Bunun en güzel örneği ABD Kongre Kitaplığı'na hediye ettiği 36 adet fotoğraf albümünde bulunan 1200'den fazla resimlerdir.[98] Sultan Abdülhamid bazen bu fotoğraflar aracılığıyla yönetici ve zabitanın durumunu da yakından takip ederek bu sayede onları tanıma fırsatı bulurdu. Fakat personeli hususunda attığı en önemli adım bunların takibatını kolaylaştırmak için kurmuş olduğu Sicil-i Ahval Komisyonu'nun kurulmasıdır. Bu komisyon sayesinde imparatorluktaki bütün memurların durumu ve mesleki gelişimlerinin kaydı tutulmaktaydı.[99]

Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda elektrik kullandığı halde payitahtın elektrikle döşenmesine müsaade etmemiştir. Yalnız birkaç büyük otel, Osmanlı Bankası, Duyun-u Umumiye gibi bazı büyük binalar kaçak suretiyle tedarik edilmiş dinamo ve motorlarla donatmışlardır. Elektrik ve telefonun payitahtta serbest kullanılması padişahın vehmini tahrik eden icatlardandı. Abdülhamid yıldırımdan korkar fakat paratonere emniyet etmezdi. Bu yüzden Yıldız saat kulesi üstüne konulmuş paratoneri kaldırtmıştır.[100] Abdülhamid ayrıca ülke içerisinde sıkı bir sansür politikası uygulamıştır. Bunun sebebini dış hudutlardan geçmelerine mani olamadığı bir kuşatmaya, bir iç sur dikerek cevap verme arzusudur.[101]

II. Abdülhamid devletin güçsüz olduğunun farkında idi ve bunu birçok defalar ifade etmiştir. Bu itibarla, o bir taraftan hariçte devleti ciddi bir riske sokmadan barışçı,

---

[9696] KARPAT, Osmanlı Modernleşmesi, s.105
[97] ORTAYLI, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler",s.165
[98] ARMAĞAN,a.g.e.,s.87
[99] İlber ORTAYLI, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilatı",Osmanlı Devleti Tarihi, c.I,İstanbul,1999, s.324
[97100] Bayram KODAMAN,"II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler",Osmanlı, c.II, Ankara 1999,s.284
[101] ARMAĞAN, a.g.e, s.25
98
99
100
101

tavizci, dengeci oyalayıcı nitelikte sürdürdüğü siyaset ve diplomasi yollarıyla imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumaya ve uluslararası dengelerde Osmanlı Devleti'ne, dostluğu aranan güçlü devlet imajı vermeye ve dahilde ideolojik (İslamcı) yaklaşımlarla Osmanlı toplumunu saltanat-hilafet etrafında toparlamaya gayret ederken öbür taraftan da devlet müesseselerini, ülkeyi ve toplumu ciddi alt yapı yatırımlarıyla modernleştirme faaliyetlerine girmiştir.[102] Sultan Abdülhamid dış siyasetini büyük devletlerarasındaki rekabetten faydalanmak esasına dayamıştı. İngiltere ve Fransa'nın Avrupa ve Ortadoğu'da menfaatleri Rusya'nınkilerle çatışmaktaydı. Bu durumu Padişah Osmanlı Devleti lehine kullandı ve 1890 yılında Bismarck'ın iktidardan düşmesinden sonra, imparator II. Wilhelm ile şahsi dostluk kurarak, diğer büyük devletlere karşı Almanya'nın desteğini sağladı. Batı emperyalizmiyle mücadelesinde, İslam halifesi sıfatıyla, Panislâmcılıktan yararlanmayı da bildi.[103] Bu yeni yönelimiyle Müslüman tebaanın arasında yeni bir umut uyandırmayı ve devlete olan güveni yeniden tesis etmeyi başardı. Sultan Tanzimat'tan zarar gören yerel ileri gelenleri tekrar saflarına kazandı. İşleyen bir bürokrasi kurdu ve hükümdarlığın son üçte birlik kısmında iktidarını modern bir yapılanmaya sahip örgütlü bir hükümet aygıtıyla yürüttü.[104]

II. Abdülhamid iktidarı eline aldıktan sonra mevcut nazırlardan kendisine sadık hizmetkârlar bulunmasını arzu ediyordu. Abdülhamid'in ayrıca nazırlara karşı güveninin sarsılmış olduğu ve bu yüzden dışarıdan gelecek ve kendisine bağlı bir devlet adamının el altında bulunmasının faydalı olabileceğini düşünmüştür. Bu amaçla uzun yıllardan beri Osmanlı Devleti'ne ve siyasetine yakın bir şahsiyet ve iyi bir Müslüman olan Hayreddin Paşa'yı İstanbul'a davet etmiştir.[105] Hayreddin Paşa'nın bir mektubunda da padişahın kendisini imparatorluğu sarsan buhran ve Avrupa'nın istediği reformlar hakkında bazı görüşmeler yapmak üzere İstanbul'da görmeyi arzu ettiğini belirtmektedir.[106] Mümkün olduğu kadar da yönetimi elinde toplamaya çalışmıştır.

---

[102][102] ORTAYLI, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler",s.186

[103] Ercüment KURAN, "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları" II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul,1992,s.144

[104] Hans,Lukas KIESER,Iskalanmış Barış-Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik,Etnik Kimlik ve Devlet-(1839-1938) (Çev:Atilla DİRİM),İstanbul,2005,s.164

[105] Atilla ÇETİN, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ankara,1999,s.269

[106] ÇETİN,a.g.e.,s.270

Çünkü halka yabancılaşmış eliti ve bürokrasiyi tasfiye ederek kendisini halkla yüz yüze getirmeye çalışmıştı.[107]

İşte 1876'ya, kadar imparatorlukta idari değeri olan fakat sosyal değeri olmayan, yukarıda izah ettiğimiz özelliklere sahip bir aydın veya aydın-bürokrat zümre mevcuttu. Bunların karşısında da çeşitli eğilimleri yansıtan fakat merkeziyetçi-İslamcı-padişahçı tutumlarıyla asgari müştereklerde birleşebilen ve az çok halkın desteğine sahip muhafazakâr-aydın grup vardır.

II. Abdülhamid bu iki grup arasında hassas bir denge meydana getirerek, her ikisinin de isteklerini karşılayacak ve ayrıca merkeziyetçiliğin ve İslam birliğinin kuvvetlenmesine yardımcı olacak reformları yapmayı tasarlıyordu demek yerinde olur. Hatta dengeyi kurmuş ve bazı reformları yapabilmiştir.[108] İşte II. Abdülhamid devrinde, yeni ile mevcut, batıcılarla muhafazakârlar arasında bir denge kurarak modernleşmeye çalışılmıştır denilebilir. Ancak bazı sahalar istisna edilirse, başarı oranı düşük olmuş, imparatorluk çağdaşlaşma yönünde gerilerde kaldığı gibi çöküntüden de kendisini kurtaramamıştır.[109]

Ayrıca Sultan Abdülhamid, farklı bir yapıya ve işleyişe sahip olan tekkelerden ve tasavvuf çevrelerinden çekinmektedir. Ulemaya göre halka yakınlığı daha fazla olan, ayrıca söylediklerinin müritleri ve halk katında kabul edilip benimsenme oranı yüksek olan şeyhler Sultanın halk nazarındaki itibar ve şöhretini zedeleyebilir, nüfuz ve iktidarını zayıflatabilirdi. Sultan'ın menfi tutum takınması tarikatları memnuniyetsizliğe ve muhalefete iterken İttihatçılara da yaklaştırmış oldu. Ramsaur'a göre cemiyet doğrudan herhangi bir tarikatla anlaşmaya gitmedi, fakat onlardan yararlanmaya istekli ve hazırdı.[110] Bu süreç dahilinde modernleşme de eğitime yansıdıkça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalıyor ve devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu Osmanlı modernleşmesinin en önemli yanlarından biri budur.[111]

---

[107][107] ARMAĞAN,a.g.e.,s.135

[108][108] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.25

[109] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.23–24

[110] İsmail KARA, İslamcıların Siyasi Görüşleri, İstanbul,1994,s.76

[111] ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun Yüzyıl, s.27

[109]

[110]

[111]

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devleti'nin artık atıl duruma gelmiş ihtiyar yapısına neşter vurulmaya devam edilen, birçok alanda yeni müesseselerin kazanıldığı ve kelimenin tam anlamıyla "modern" bir devlet olmanın gerektirdiği alt yapının temellerinin atıldığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir.[112]

33 yıllık idaresi devrinde II. Abdülhamid'in iç ve dış siyasette uyguladığı en belirgin yöntemi, kuvvetler arası dengeyi temin ederek, Sarayı, Babıâli'yi hepsinden de öte kendi otoritesini dengeler üstünde güç olarak tutma şeklinde özetlenebilir. 33yıl iktidarda kalması bu denge siyasetinin bir sonucudur diyebiliriz.

Fikir yapısı olarak padişahın bir İslamcı, Osmanlıcı, Türkçüden evvel devletçi olarak vasıflandırılması yerinde olur. Eski Türk devlet geleneği anlayışını örnekleriyle şahsında yaşatan II. Abdülhamid, Tanzimat'ı devletin yeniden canlandırma çabaları; bir ihya hareketi olarak değerlendirmekte, babasını sırf bu yüzden "muhyi-i devlet" olarak adlandırmaktaydı.[113] Abdülhamid gerçekte "panislamcılık" yapmamış, sadece tahtını ve devletini Hıristiyan ve Müslüman bölücülere karşı korumaya çalışmıştır ve bu amaçla da İslam'ı ve İslamcılığı biraz daha güçlendirmiştir.[114] Fakat gerektiğinde de bu kartı oynamaktan geri durmamıştır ama sadece büyük güçleri geri tutma açısından, bunda da başarılı olmuştur. İngilizler sultanın bu yönünden her zaman çekinmişlerdir. Bu çekinme bazen öyle boyutlara varmıştır ki mesela İngilizlerin Hindistan genel valisi, Londra'ya baskı yaparak, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin iyi olmasını istemiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nin işini kolaylaştırmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid gibi gerçekçi bir devlet adamının gerçekte ve pratik olarak dünya Müslümanlarını birleştirileceğe inandığını düşünmek güçtür. Sultan için "devlet" her zaman "din" den daha önemliydi. Panislamizm'in önde gelen savunucularından Cemaleddin Efgani'ye mesafeli davranılmış ve devlet hizmetine alınması kendisinin sürekli ısrarına rağmen ertelenmiş, alındığı zaman da tali görevler verilmiştir. Abdülhamid'in tüm çabaları "devletin kendi haline kalması"nı sağlayıp Osmanlı Devleti'ne, toplumuna toparlanma olanakları sağlamaya yönelikti.[115] Aslında İslamcılığın asıl temellerini Genç Osmanlılara atmıştır. Abdülhamid ise bunu iktidarına

---

[112][112] Azmi ÖZCAN, Abdülhamid ve Hilafet, İstanbul,1995,s.66

[113] Bayram KODAMAN, II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara,1991,s.163

[113][114] KODAMAN, II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi s.IX

[115] Selim DERİNGİL, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası",TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.307

[114]

[115]

uyarlamıştır. Genç Osmanlılar Tanzimat'ın getirmiş olduğu Batı taklitçiliğine karşı çıkmışlardır. Zaten Tanzimatçıların aşırı modernleşmeleri, kültür taklitçiliği olduğundan, Batı'nın kültürel köklerine inilmediğinden, Müslüman topluluğu temelinden sarsmıştı. Genç Osmanlılar bunun neticesinde de her şeyin kendi bünyelerinde zaten var olduğunu belirtmişlerdir. Bunun içinde İslam felsefesinden yararlanmaya çalışmışlardır. Örneğin onlara göre Batı'dan Parlamenter sistemi taklit etmeye gerek yok tu çünkü İslam'da siyasal demokrasinin esasları zaten vardı. Bu sebeple Batı'dan alınan"Demokrasi" kavramı meşveret "parlamento" kavramı şûra, "seçim" kavramı biat gibi İslâm'dan alınmış kavramlarla karşılandı. Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi "Yeni Osmanlılar" Tanzimat'ın lâik kanunlaştırma hareketine karşı şer'i hukuku müdafaa etmişler ve yeni tezler getirmişlerdir. Osmanlıda bu modernleşme hareketi zaman zaman dinî bir esasa da dayandırılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Genç Osmanlılar artık Batı kültürü sürecine ve İslami kültüre toplumun tamamen katılması gerekliliği düşünüyorlardı. Ve Tanzimatçıların bu hızlı ve aşırı modernleşmesine karşı Genç Osmanlılar, tepki olarak, demokrasi anlayışlarını İslâm'dan aldıkları ilkelere dayandırmak istiyorlardı. Çünkü onlara göre, gerek Tanzimat, gerekse Islahat Fermanı "millet-i islâmiye"yi, "millet-i hâkime" iken, böyle bir mukaddes haktan mahrum bırakmıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nin İslâm devleti olma niteliği kayboluyordu. Görüleceği üzere bu aşamadan sonrada din, Osmanlı İmparatorluğu'nda eski kisvesini kaybederek bir "ideolojik" eksen kazanmıştır. Abdülhamid döneminde de bu ideolojik eksenin önemi kavranarak bu durum devam ettirilmiştir.

Bu durumu daha iyi devam ettirebilmek için eğitime ve eğitim kurumları açılmasına öncelik vermiştir. Bu eğitim kurumlarının müfredatı da ilerde de bahsedeceğimiz üzere İslamîleştirilmiştir. Bu İslamîleştirmeden amaç da Müslüman halkı bir direnç hareketine sokmak olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabi bu dirence hazırlama çalışmaları "mahalli kültür" yerine "milli kültür"ün vurgulanmasına yol açmış bu da ulusçuluğa hız kazandırmıştır. Bu yönü ile değerlendirdiğimizde Abdülhamid modernliğin, bu toplumsal seferberlik yönünü çok iyi anladığını göstermektedir.[116]

[116][116] MARDİN, "19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti",s.345

Darwin'in 1865'de yayımladığı The Origin of Species (Türlerin Kökeni) adındaki kitabı Batı'nın fikir tarihinde yeni bir hadise ortaya çıkarmıştır. Hayat kavgasında bazı türlerin diğerlerini ortadan kaldırmış oldukları anlayışı, bu fikirleri siyaset sahasında kullanmak isteyenlere yol göstermişti. Bu yeni yaklaşıma göre, hayat mücadelesinde üstte kalmış ırklar, medeniyeti ileri götürecek olan ırklardı. Bu ti p ırkçı Darwinizmin uzantılarından biri, 1870'den sonra Avrupa'da kristalleşmeye başlayan "Pan" milliyetçilikleridir. Pan milliyetçiliklerinin çıkış noktası, o zamana kadar parçaları yeryüzüne dağılmış sayılan, milletleri kalıcı milletler haline getirmektir. Tabi bu Pan milliyetçilikleri daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde planlandığı için Osmanlı İmparatorluğu bu fikirlerden oldukça fazla bir şekilde zarar görmüştür. Özellikle II. Abdülhamid döneminde 93 Harbi'nin çıkmasında da bu fikirlerin etkili oluşu Sultan Abdülhamid'i harekete geçirmiştir. Abdülhamid bu çıkışla daha önce de belirttiğimiz gibi ülkede İslam'ı güçlendirerek Dünyadaki Müslümanlarla iletişime geçmiştir.[117]

Sultan Abdülhamid ayrıca Avrupa'daki devletler dengesini iyi izleyip anlaşmazlıklarını Osmanlı'nın lehine kullanmıştır. Tam bir Tanzimatçı olarak, dine özel bir ağırlık vermemiştir. Silahlı çatışmalardan kesin kaçınmış ve sıkışınca ödün vererek olayları bastırmayı seçmiştir.[118]

Sultan Abdülhamid'in devlet idaresinde yapmak istedikleri reformları muhtırasında şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: Osmanlı Devleti'nin içişlerinde öteden beri görülen eksiklikler ve suiistimaller herkesçe bilinmektedir. Devlet idaresinde yürütüle gelen usuller zamanın ihtiyaçlarını karşılamaya, hakkıyla, yeterli değildi. Özellikle her idare dalında uygulanmakta olan usuller, saltanatın(devletin)çıkarlarını koruyucu nitelikte olmadığı gibi, devlet bütünlüğünü, sadık olan tebaa ile milletin gerçek yararlarını ve özellikle devletin ayakta kalmasını sağlayan din-i mübin-i İslam'ı sağlıklı şekilde koruyamamaktadır. İçinde bulunduğumuz çeşitli milletlerle yürütülen türlü türlü ilişkilerin zorlamaları gereği olarak, şimdiki idare usulünü ıslah, memleketin servetini çoğaltmak, devletin gelirini artırmak, devleti güçlendirmek kısaca geleceği her yönden garanti etmek lüzumu aşikârdır. Bunun için alınacak isabetli sağlam ve değişmez tedbirlerle devletin her türlü idare dalının durumunu ıslah hususunda bir

[117][117] MARDİN, "19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s.348

[118][118] Orhan KOLOĞLU, "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi" Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt I,İstanbul, 2002,s.275

dayanak, bir temel hareket noktası olmak üzere aşağıdaki düşünceler ortaya atılmış. Alınacak tedbirlerde daima işbu temel düşüncelere göre davranılması hakkında iradei tacidari şerefsadır olmuştur. (padişahın iradesi çıkmıştır) Şöyle ki:

1-Babı fetva(şeyhülislamlık) da gereği kadar tam bilgili kişilerden bir yüce ıslahat komisyonu kurulacak, bir komisyon medreselerde Şer'iye mahkemelerinin durumlarının ıslahı hakkında ayrıntılı bir layiha düzenleyip, zatı şahaneyi takdim eyleyecektir. Bu komisyon medreselerin ıslahı, talebi ulûmumun(dini eğitim gören öğrenciler) yoksulluktan ve itibarsızlıktan korunması müderrislerin(dini bilgiler öğreten hocalar) geçim şartlarını düzeltilmesi medreseleri ayrılan paraların suiistimallerden korunması öğrencilerin övünülecek huylar edinmeleri, kötülüklerden ve kötü huylardan kaçınmaları için tutum ve davranışlarının belirlenmesiyle tahrik edici şeylerden sakınmaları kısaca medreseler başlangıçlarındaki gibi darülfünun durumuna getirilip günümüzün bilgilerinden de paylarını almalıdırlar.

2-Harbiye idaresinin ıslahı için yeniden düzene koymak, görülen eksiklerinde değiştirilip tamamlanmasıyla askerlerin, gereğinde en az bir zaman içerisinde silah altına alınabilmeleri savaş eksikliklerinin tamamlanması savaş için ayrılan paraların suiistimalden korunması, savaş tesislerinin korunmasıyla düzenlenmesi ve iyi idaresi, disiplinin kuvvetlendirilmesi ve sağlanması, yani askeri kanunların düzene konulup, yerine getirilmesi, askeri okulların ıslahı için programların düzenlenmesinde en önce Dini Mübini koruma sebeplerinin sağlanması hakkında tedbirleri alınması kısaca din ve devletin koruyucusu ve bekçisi olan iş bu vatan evlatlarının durumlarının ıslahı için Harbiye Nazırlığı tarafından ayrıntılı bir layiha kaleme alınacaktır.

3-Bahriye ve Tophane-i Amire idareleri tarafından da yukarıda sözü edilen hususlar temel prensip alınıp kendi işlerine tatbik şekline göre tafsilatlı bir layiha kaleme alınacaktır.

4-Adliyenin ıslahı ile daima adalet ve hak temeline oturmalıdır. Bu işte alınacak tedbirler esaslara uygun olmalıdır. Ancak bunda da temel noktaların göz önüne alınması lazımdır. Mesela sadık tebaanın haklı şikâyetlerine yer bırakmamak, adliyenin kanunlarına göre işlemesi için hiç olmazsa nizamiye mahkemelerinin birinci ve ikinci başkanları, savcılar, müfettişler İslam'dan başka dinlerden olanlar arsında tayin olunmaması usulünün konulmasıyla korunması… Hukuk mekteplerinde, mülkiyede, idarede İslam dini aleyhine derslerin okutulmaması. Bu mekteplerin programlarının

böyle yapılması, yani yeni yetişenlerin önce dinlerini ve dini tabii sonucu olarak vatanperverlik, hamiyet, milli gayret düşüncelerinin öğrenciler arasında gelişip yerleşmesi. İdarede merkeziyet usulünün bütün zihinlerde yerleştirip güçlendirilmesi, kısaca Türk ve Müslümanların günden güne gelişip kuvvetlenmesi sebeplerin araştırılması esasları üzerine Adliye Nazırlığı tarafından kaleme alınacaktır.

5-Maarif Nazırlığı tarafından da Adliye Nazırlığının layihası gibi bir layiha kaleme alınacak ayrıntılar bütün ilk, orta ve yüksek okulların mevcut programlarından din ve siyasete zararlı olan maddeler çıkarılacaktır. İlk önce öğretmenlerin dinlerini, hamiyet ve milli gayretlerini güçlendirici ve artırıcı olması, bilgileri ve Avrupalıların bilgisi derecesinde genişleme ve gelişmesi esasları üzerine gereken mükemmel açıklıkta olacaktır. Öğrencilerin de bu prensiplere uygun bilgi ve fazilet sahibi olmaları çok lüzumludur. Maarife ayrılan paralar suiistimalden ve israftan korunmalıdır. Vilayetlerde de maarif ve bayındırlık işlerinin gelişmesi, imtihan usullerinin sıkılaştırılması esaslarının da önemle göz önüne alınması gerekir. Kütüphane ve müzelerin ve bütün ilmi tesislerin suiistimalden korunup, yeniden düzenlenmesi ve ıslahı. Eski eserlerin korunması ve çoğaltılması yollarının araştırılması pek çok lüzumludur.

6-Maliyenin ıslahı için Maliye Nazırlığında nazır ve müsteşar Tandrof ve daha bazı bilgili kişiler tarafından bir layiha kaleme alınacaktır. Bu layihada gerekli ıslahat gösterilmekle beraber, devlet gelirlerinin yararlı biçimde düzenlenmesiyle, alınma ve gelişme sebeplerinin gittikçe artması çareleri araştırılacaktır. Memur maaşları muntazam ödenmelidir. Kısaca her türlü suiistimal ve israfın önünün alınması çareleri düşünülecektir.

7-Bayındırlık işlerinde Bayındırlık, Ticaret ve Ziraat nazırları tarafından bir layiha kaleme alınacaktır. Bu layihada memleketin bütün servet kaynaklarından faydalanmak yolları etraflıca gösterilecektir. Tebaadan bayındırlık işlerine hizmet edecek şirketler çıkacak olursa, eşit şartlarda, onlar yabancılara tercih edilecektir. Her türlü işte politika konusu inceden inceye düşünülecektir. Devlet ve memleket çıkarları üstün tutulup gözetilerek korunacaktır. Yapılacak sözleşmelerdeki şartlar önce devleti koruyucu, devlet geliri ile umumi servetin gelişip yaygınlaşmasına yararlı olacaktır.

8-Vakıflar idaresi hakkıyla muhtaç olduğu ıslahatı bütün tafsilatı içine almak üzere evkaf nazırlığı tarafından bir layiha kaleme alınacaktır. Bu layihada malları, vakfiye tesislerinin suiistimallerinden korunmasıyla, memurların durumlarının ıslah ve düzeltilmesi ve vazifelerini iyi yapmaları noktaları önemle göz önüne alınacaktır.

9-Jandarmanın memlekette tesisi pek çok masrafı gerektiriyor. Buna maliye hazinesinin tahammülü, jandarma hizmetlerinin askerlere gördürülmesi, Polis idaresinin mükemmel bir şekilde düzenlenip geliştirmesi. Gereğinde askerin polise yardımcı olabilmesi için nizamnamenin kaleme alınması gerekir. Jandarma adıyla bir ayrı idarenin ihdası, memlekette milis askerlerine benzer, bir idare kurmak demektir. Bunun memlekete zararlı olduğu meydandadır. Bunun rasgele ihdasının, bugünkü durumdan ötürü daha vahim ve zararlı olacağı açıktır. Adeta mahalli hükümetlerin elinde büyük bir kuvvet olup, zararlı düşünce sahipleri bundan yararlanmak hevesine düşecekler, birçok kötülüklere sebep olabileceklerdir. Polisin tamamıyla muntazam bir duruma tesisiyle jandarmadan tamamıyla vazgeçilmesi. Buna göre yukarıda açıklandığı gibi, gerektiğinde polise askeri yardımın eklenmesi pek çok faydalar getirecektir.

Vilayet idaresinin ıslahına gelince: Bunun için bir layiha düzenlenmiştir, uygulanmasına geçilmek üzeredir. Bunda daima devletin hayat sebebi olan merkeziyet usulü temel olarak alınmıştır. Buna göre valilerin yetkileri yeteri kadar genişletilmiştir".[119]

II. Abdülhamid devrinde Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi kurularak modern anlamda nüfus idaresinin temelleri atılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti idaresi, günümüzde vatandaşların nüfus ile ilgili, kayıt ve hareketliliği iyi bir şekilde tutamıyor ise de görevini büyük karışıklıklar olmadan yerine getirmesini, geçen asırda oluşturulan bu müesseseye borçludur.[120] Ayrıca yine ilk kez bu dönemde evlenmeler kayıt altına alınmaya başlamıştır.

İster genel anlamıyla modernleşme, isterse de siyasi modernizasyon açık uçlu süreçlerdir. Siyasi değişme ve gelişme asla sonu olmayan bir süreçtir. Çünkü hiç bir siyasi sistem, karşı karşıya kaldığı sorunları hiç bir zaman tamamen çözememiştir ve hiç bir zaman da tamamen çözemeyecektir. Bununla birlikte siyasi anlamda modern toplumların en temel özelliklerini rasyonelleşmiş otorite, farklılaşmış toplumsal yapı ve halk katılımı oluşturur. Modernleşme sürecini yaşayan hemen her toplum, Abdülhamid toplumu da şu

[119][119] HOCAOĞLU,a.g.e.,s.128-133(B.B.Arşivi Yıldız Evrakı Kısım İ No:156/26 Zarf. No:156)
[120] ORTAYLI, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilatı" s.329

temel siyasi sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır: Otoritenin ve kamu hizmetlerinin gelişmesi, Ulusal kimlik ve birlik arayışı, Siyasi eşitlik ve siyasi katılma ihtiyacı ve talebi.

Abdülhamid döneminde otorite ve kamu hizmetleri geliştirilmiş, bu da ulusal kimliği ve birlik arayışını doğurmuş devlet bunu sağlayabilmek içinde büyük çaba harcamıştır. Fakat siyasi eşitlik ve siyasi katılma ihtiyacı ve talebi engellenmiş. Modernite, geçerli görünerek Osmanlı hayatına girdiği için "önceleri pratik bir zorunluluk olarak katlanıldı; ancak bu pratik zorunluluklar anlamını yitirince", Sultan Abdülhamid döneminde mutlak bir geçerlilik iddiasında bulunmaya başladı. Netice de Abdülhamid'e muhalif gruplar ortaya çıkmıştır. İşte Abdülhamid döneminin belki de en büyük çelişkisi budur.

Sonuç olarak Tanzimatçıların aşırı modernleşmesi, bir grup aydın tarafından şiddetli bir tepki ile karşılanmıştır. Modernliğin farklılık, farklılaşma, yerleşmiş inanç ve geleneklerin dışına çıkma anlamına geldiğini daha önceki bölümde belirtmiştik. İşte Tanzimatçıların hızlı farklılaşması ve Batı'yı ulaşılması gereken en büyük ideal olarak görmeleri ve göstermeleri, yeni bazı problemleri de doğurmuştur. Bu dönemde Osmanlı inanışları, örf ve adetleri bir kenara atılarak, İslam'a rağmen modernleşmenin olmayacağı düşünülmüştür. Bu yüzden İslam ile birlikte modernleşmek arzulanmıştır. Yani Müslüman halk, Müslümanlığını yaşamaya devam ederken batılı çağdaş değerleri ve kurumları rahatça kabul edebileceği düşünülmüştür ve bir senteze gidilmiştir.

4.SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ

Sultan Abdülhamid orta boylu, cevval bakışlı gür ve kalın sesli idi. Saçı ve sakalı koyu kumral idi. Saçları tepeden dökülmüştü. Osmanlı padişahlarının karakteristik özelliği olan yüksek bir burun yapısına sahipti. Gözleri mavi ve yeşil arası ela idi. Alnı açık dudakları ne kalın ne ince idi. Hafızası oldukça kuvvetliydi. Vücutça zinde ve çevikdi.[121] Osmanlı İmparatorluğu'nun son vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi Sultan Abdülhamid'i yakından tanımıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, Sultan Abdülhamid'i şöyle tarif etmiştir:*"Sima ve bünyesinde Osmanlı hanedanına mahsus alametler iyice görülürdü. Zeki ve hassas, tez anlayışlı etrafını iyi gören adamdı, alışılmış davranışları çok nazik, sesi de yumuşak idi, padişahlık ve halifelik makamının izzet ve vekaarını tamamıyla korudu. Tehdidini hakkı ile yerine getirmeye kadir, lüzumunda şiddet göstermeyi veya hiddetini teskin etmeyi de bilirdi. Hizmetkârlarını daima taltif etmiş, kendisi ile görüşen yabancıları da daima etkilemiştir. Küçük yaşından beri müptela olduğu vehimliliğin tesiri ile saltanat ve hayatı hep tehlikede görmüş, jurnalcilerin ardı kesilmeyen fitne ihbarları da vehmini bir kat daha arttırmış, mevkiini korumak için akla gelen gelmeyen her türlü tedbiri almış, her tazyiki yapmıştır."*[122]

Sultan Abdülhamid erken kalkan biri idi. Yaz ve kış sabah beşe doğru kalkardı. Saate zamana bağlı bir şekilde hayatını idame ettirmiştir. Kızının ifadesiyle her işini bir saate bağlamış, düzgün ve tekdüze bir ömür geçirmiştir. Sultan Abdülhamid geceleri uyuyacağı zaman günün stresinden uzaklaşmak ve sakinleşip uyumak için ayak ucuna bir paravana koydurarak uykuya dalıncaya kadar kendisine kitap okuturdu.[123] Genellikle Avrupa romanları okutturur ve bu kitaplarla ruhunu dinlendirerek uyuya kalırdı. Kafasını meşgul edecek kitaplar okutturmazdı. Eğer kafasın meşgul edecek kitaplar okutturursa gün boyu kafasının başka şeylerle meşgul olacağını düşünürdü.
Abdülhamid henüz Türkçe'ye tercüme edilmemiş de olsa, methini işittiği cinai romanları getirtir, ya sarayındaki mütercimlere, ya hariçten birisine para ile tercüme ettirirdi. Abdülhamid Makyavel'in Prens kitabından en mühim bahisleri ezberlemiş gibi idi.[124]

---

[121] OSMANOĞLU,a.g.e.,s.11
[122] Reşad Ekrem KOÇU, Osmanlı Padişahları, İstanbul,1981,s.421
[123] OSMANOĞLU,a.g.e.,s.24
[124] İRTEM,a.g.e.,s.75

Sultan Abdülhamid okumaya ve edebiyata ise özel bir ilgi duymamıştır. Duygusal edebiyatın insan ruhu üzerinde zararlı etkileri olduğuna inanmıştır. Gezi ve keşiflere ilişkin yazıların her hangi bir romandan çok daha sürükleyici ve yararlı olduğunu düşünmüştür. Ama polisiye romanları sever, bunları eğlendirici bulurdu. Tiyatro ve müzik ile de ilgilenir çocuklarını da bu yönde teşvik ederdi. Sevdiği birkaç şarkıyı çalacak kadar piyano da bilirdi. Alafranga musikiyi Alaturka'ya tercih etmiştir. Gamlı ve hüzünlü bulduğu Türk müziğinden hoşlanmazdı.[125]

Abdülhamid, tarihe, özellikle de yakın tarihe meraklıydı. Okumaktan çok, yakın tarihin önemli olaylarını ve kişilerini, bunları bilen kimselerden dinlemekten hoşlanırdı. Tarihin ibret sahnesi olduğuna inanırdı. Ayrıca Avrupa'nın resimli, resimsiz meşhur gazeteleri saraya getirilirdi. Mühim hadiselere ve Devlet-i Aliye'ye ait makalelerden tercüme ve takdim olunanları Abdülhamid dikkatle okur ve uygun gördüğü tedbirleri not aldırırdı.

Sultan Abdülhamid çalışmaktan hiç bıkmaz idi. Gece yarısı maruzat gelse bile hükümdarın hususi işleriyle uğraşan kişiler bunu sunmak zorundaydılar. Padişah uykusundan uyanarak iradesini vermiştir. Abdülhamid didinmekten bıkmaz, maruzatı tetkik ile uğraşmıştır; en önemsiz konuları bile sonuna kadar takip etmiştir. Bir işi her noktasından değerlendirmek ister, bütün ihtimalleri göz önüne getirmek isterdi. Devletin en küçük işlerine kadar görmek, bilmek isterdi.[126] Her hangi bir konu hususunda kendisi sabahlara kadar uyumaz iş gördüreceği adamları da uyutmazdı.[127] Sultan sabahları güneş doğmadan kalkar, duşunu ve abdestini alır, namazını kılar, dindar ve çalışkan bir insandır.[128] İngiliz ajanı olan Arminius Vambery padişahın zihinsel özelliklerini şöyle anlatmaktadır; "*onu fazlasıyla zeki ve uyanık buldum. Hazırcevap olmasına rağmen, görüşlerini ancak inceden inceye düşünüp taşındıktan sonra ve düşmanlarının fikirlerini aldıktan sonra ifade eder. Akıcı olmayan bir Fransızcası vardır; fakat yanlış yaparak imparatorluğun azametine gölge düşüreceğim korkusuyla hiçbir zaman kullanmaz. En ince ayrıntısına kadar Avrupa politikasından haberdardır.*

[125] AKARLI,a.g.m.,s.253
[126][126] İRTEM,a.g.e.,s.59
[127] İRTEM,a.g.e.,s.75
[128] Ayşe OSMANOĞLU, Babam Sultan Abdülhamid(Hatıralarım),İstanbul,1984,s.22–23
[127]
[128]

Karar vermeden önce danışmanlarının fikirlerini alır. Onları tarttıktan sonra kendi fikrini oluşturur." demektedir.[129]

Sultan Abdülhamid'in kendi hususi ve ailevi hayatında hiçbir israfı yoktu. Padişahlığı zamanında da tutumlu yaşar her fırsatta iktisat ve intizamın faydalarını söylemiş, lüzumsuz sarfiyatın ve bilhassa borçlanmanın aleyhinde bulunmuştur. İçki içmemiş ibadetini ihmal etmemiştir. Sultan Abdülhamid önemle vurgulanması gereken bir diğer özelliği de, önceki padişahların aksine, saray kadınlarının devlet işlerine karışmalarına müsaade etmemesidir.[130]

Sultan Abdülhamid'in herkesçe bilinen ve her türlü hal ve icraatında hükmünü gösteren vehmi onu bütün hayatı boyunca hiç terk etmemiş ve bu durumun bazı önemli ve acıklı etkileri olmuştur. Etrafını kuşatan insanlarda onu bu vehim yolunda tahrik ve teşvikten geri durmamışlardır.[131] Sultan Abdülhamid bir kişi ile konuştuğu an kendi düşüncelerini saklayarak şeyhe dervişçe, filozofa ve alafranga meşrepliye huylarınca, sularınca söz bulur, söylerdi. Bunun için Abdülhamid'in hakikatte ne düşündüğünü anlamak güçtü.[132]

KOLOĞLU'na göre Sultan Abdülhamid'in 34 yıllık yaşamı sonucu oluşan kişiliği şöyle şekillenmişti:*"Anne ve babasını hastalık ve ölümleriyle evhamlı. Anne, baba ve aile sevgisi görmediğinden insanlara karşı çekingen ve ihtiyatlı. Ölme, öldürme psikozuna kapılmış şehzadelerin etkisiyle hep kuşkulu. Dedikodudan başka şey bilmeyen saray içi yaşamının etkisiyle her söylentiyi dinlemeye hazır. Devrimciliğin nükseden bir hastalık olduğu ve devrime bir kez katılana güvenilemeyeceğine inanmış. Ne yapacaksa kendi başına gerçekleştireceğine, çevreye güvenilemeyeceğine inanan. Ekonomik yaşamaya ve haremi devlet işlerine sokmamaya kararlı."*[133]

Sultan Abdülhamid 93 Harbi neticesinde, Babıâli'yle anlaşarak meclisi devre dışı bırakıp kapatmış ardından da Babıâli'yi devre dışı bırakmıştır. Ama bütün işlerin tek mercii olmanın külfetini de kabullenmişti. Nitekim önemli bir işin çıkması durumunda geceleri uyandırılmasına ve kendisinin sorunlardan haberdar edilmesine izin

---

[129][129] Mim Kemal ÖKE, Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery, İstanbul, 1991,s.54

[130] Ali AKYILDIZ, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıâli'yle(Hükümet) İlişkileri",Osmanlı, c.II, Ankara,1999,s.289

[131] Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul,1990,s.13

[132] İRTEM,a.g.e.,s.75

[130][133] KOLOĞLU, Abdülhamid Gerçeği, s.139

[131]

[132]

[133]

vermiştir. Savaş ve sair olağanüstü durumlarda kendisi uyumadığı gibi, devlet adamlarını da uyutmaz ve sabahlara kadar çalıştırırdı. Geceleyin veya sabaha karşı acil ve önemli bir tezkire geldiğinde, en kıdemli kâtip tarafından bir zarfa konulup ağzı kırmızı mühürle mühürlenirdi. Ardından Kitabet odacısıyla Harem dairesi kapısında yatan harem ağasına gönderilir. Harem ağası kapıyı çalarak padişahı durumdan haberdar eder ve eğer iradenin hemen tebliğ edilmesi gerekiyorsa Mabeyncilerden biri çağrılırdı.[134]

Sultan Abdülhamid'in cariye kökenli kadın efendileri; Nazikeda, Bedrifelek, Nurefsun, Bidar, Dilpesend, Mezid, Emsalinur, Müşfika. İkballeri ise Sazkar, Peyveste, Fatma Pesent, Behice, Saliha Naciye hanımlardı. Şehzadeleri Mehmed Selim, Ahmed Nuri, Abdülkadir Burhaneddin, Abdürrahim, Nureddin, Bedreddin ve Abid Efendilerdi. Kızları Zekiye Sultan, Naime Sultan, Naile Sultan, Şadiyye Sultan, Aişe Sultan, Refia Sultan. Ayrıca çocuk yaşta ölen Ulviye ve Samiye adlı iki kızı daha vardı.[135]

[134] AKYILDIZ, a.g.m.,s.287-288
[135] Necdet SAKAOĞLU, Bu Mülkün Sultanları, İstanbul,2000,s.541

5.SULTAN ABDÜLHAMİD'İN MODERNLEŞME ANLAYIŞINDA EĞİTİMİN YERİ

5.1.Modernleşme İçerisinde Eğitimin Yeri

Bilindiği gibi modernleşme klasik cemaat yapısını aşındıran bir süreçtir. Cemaatlerin "ezeli ve doğal" haklarından olan eğitim ve hukuk, bu süreçte devletin üstlendiği, yeniden dünyevi olarak formüle ettiği veya düzenlediği alanlar haline dönüşür. Osmanlı modernleşmesinin en önemli yanını eğitim oluşturur. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat, bir yeniden yapılanma dönemidir. Modernleşme bir amaç haline gelmiş, bu amaca ulaşmak için en etkili araçlardan birinin eğitim ve bilim olduğu fark edilmiştir. Eğitim ve bilim iki büyülü kavram olarak, askeri güçlenmenin, ekonomik kalkınmanın ve siyasal birliğin kurulmasının da anahtarı olarak algılanmıştır.[136]

Modern eğitimi geliştirmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda medrese dışında yeni okullar açılmış ve açılan bu okulların idaresinde de yeni tedbirler alınmıştır. Bütün bunların bir sonucu olarak 1857 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti'ne kavuşmuştur. Bu şekilde modern eğitim kendi merkezi teşkilatını oluşturmuş oluyordu. Fakat modern eğitim amacıyla kurulan okulların başında gelen rüşdiyelerin, İstanbul'dan sonra vilayetlere de yayılmasına rağmen, vilayetlerde maarif idareleri kurulamamıştı. Böyle olunca hem taşra rüşdiyelerinde, bu uygulama hatasından kaynaklanan eksikliği gidermek için geçici bir takım tedbirler alınmışsa da, bölgeye modern eğitim ve öğretimi yaymada etkili olunamamıştır.[137]

Buna rağmen 19.Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu, yurttaşları içine katmayı istediği uyrukları için sistemli bir eğitim programıyla, "eğitmen bir devlet" olarak kendini kanıtlamıştır.[138]

Osmanlı'nın son döneminde eğitim, büyük önem taşıyan Osmanlı Ortadoğu'su ve Balkanları'ndaki sayısız dönüşümleri uzlaştırma yükünü sırtlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na eğitim bir takım zorunlulukla nakledilmiştir. Bir görüşe göre gelenek ve modernlik arasında bir rota işaretleyerek, imparatorluğun tarihsel yönergesini yeniden yazmak istenmiştir. Diğer görüşe göre de Osmanlı Devleti batılı, yerel ve özellikle de Osmanlı ve İslam etkisi arasındaki sınırı yeniden çizmek istemiştir. Bir

---

[136] Mehmet Ö.ALKAN,"İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim",Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si, İstanbul,2004,s.78

[137] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.38

[138] DERİNGİL,a.g.e.,s.101

[138]

diğer görüş de devletin toplumdaki rolünü yeniden telaffuz etmek istemiştir. Böylece devlet ile halk arasında yeni bir ilişki tarzını 20.yüzyılın ulus devletinin üstünlüğü adına giderek önem kazanacak bir ilişkiyi kabul ettirmek istenmiştir.[139]

5.2.Neden Eğitim

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlatılan ve kökü çok uzaklara kadar inen, "Batılılaşma" ve "Modernleşme" hareketlerinin başarıyla yürütülmesi, her şeyden önce, yeni ve çağdaş genel eğitim ve öğretim müesseselerinin yerleşmesine bağlı idi.[140] Tanzimat'ın reform ve modernleştirme programını benimseyenlere göre bir anlamda engeller eğitimle aşılabilecektir. Hükümeti, mahkemeleri ve orduyu yönetmek için gerekli insanları yetiştirmek ancak eğitimle mümkündü. Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretimde, yenileşme hareketi bütün olarak "Batılılaşma" veya "Modernleşme" hareketinin bir parçası olmuştur.[141]

Abdülhamid de bu anlamda eğitimin önemini olabildiğince iyi biliyordu. Bu durumu şu şekilde dile getiriyordu: *"Memleketimizde kâfi derecede asker ve memur vardır. Ulemanın ifrat derecede muhafazakâr olmasından dolayı, yüksek mektebimizi modern hale getirmek çok güçtür. Kahire'deki El-Ezher İlahiyat Fakültesinin, talebelerimizi çekmesinin yegâne sebebi zamanın icaplarına uymanın elzem olduğunu anlamış olmalarındandır. Bizde de ulu dinimize layık mümtaz ilim adamları yetişmedikçe, İstanbul Darülfünun'u Kahire'dekinin dününda kalmaya mahkûmdur."*[142] Sultana göre eğitim bütün ilerlemelerin hazırlayıcısıdır. Sultan bu amaçla mümkün olan her yerde okullar açtığını ve genişlettiğini ifade etmektedir.[143]

Abdülhamid'in ilme ve fenne verdiği önem Hususi İradelerinde de ortaya çıkmaktadır. Sultan Abdülhamid bir konuda fikir sahibi değilse, meselenin uzmanlar tarafından değerlendirilmesini ve o konuda ilim ve fennin gereği ne ise onun yapılmasının lazım geldiğini vurgulamıştır.[144] Yalnız Sultan Abdülhamid'in hükümdarlığı döneminde, medrese talebelerinin toplantı yapmaları yasaklanmıştır. Sultan, medrese karşısında yumuşak bir ilgilenmeme politikası izlemiştir. Bunun tek

[139][139] Benjamin C. FORTNA, Mekteb-i Hümayun-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim-(Çev: Pelin SİRAL),İstanbul,2005,s.39[140] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.163
[140][141] ALKAN,a.g.m.,s.163
[141][142] Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, s.141
[142][143] Cezmi ERASLAN, II. Abdülhamid ve İslam Birliği-Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856–1908, İstanbul,1995,s.235
[143][144] ENGİN, Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u, s.27
[144]

istisnası 1898 yılında ilk üniversitenin kurulması sırasında, bir ilahiyat fakültesinin kurulmasını sağlamasıdır. Aslında bu fakültenin adı bile Sultanın medreseleri desteklemediğinin en önemli göstergelerindendir.[145]

II. Abdülhamid'in eğitime ne derece önem verdiğini ve İslamiyet'in bu dönem içerisindeki yerini anlamak için onun devlete bakışıyla birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Ona göre İslamiyet Osmanlı İmparatorluğu'nun temelidir. Devletin devamı ve refahı İslam'ın güçlenmesine bağlıdır. Devlet-i Aliyye'nin yaşaması İslam'ın her türlü zayıflık ve zarardan korunması ile mümkündür. Hükümetin aynı şekilde kalabilmesi de Müslüman halkın, İslam şeraitinin tüm hükümlerine uymasına, Halife-Padişah'a bağlı ve sadık olmasına bağlıdır. Bunu gerçekleştirmek için de yapılacakları şöyle sıralıyordu: a-Dini müesseselerin, imar ve muhafazası, b-Köy ve kasaba okullarının sayılarını arttırıp, seviyelerinin yükseltilerek ihtiyacın karşılanması, c-Okulların ders programlarında din derslerinden sonra yöre halkının geçimini sağladığı ziraat ve sanayiye dair yararlı bilgiler öğretilmesine ağırlık verilmesi istenmektedir.[146]

Türkiye'nin siyasal tarihi ile eğitim alanında meydana gelen değişimler arasında paralellik vardır. Siyasal değişimin özellikleri eğitim sistemine yansımakta gecikmemiş, siyasal iktidarlar eğitim aracılığı ile kendi değerlerini topluma aktarmaya çalışmışlardır. II. Abdülhamid'in muhtelif irade ve muhtıralarından da açıkça bu beklentiler görülmektedir:

Sultan özellikle mevcut sistemi, öğretmenlerin seviyelerini, okullardaki müfredatın muhtevasını beğenmemekte ve bunları gayrimüslim okullarla kıyasladığı zaman aradaki farka çok içerlemektedir. Ona göre, devletin bekası okullarda dindar ve gayretli gençlerin yetişmesine bağlıdır. Siyasi Hatıratında bu durumu şöyle dile getirmektedir: *"Ne yazık ki, mekteplerimizin programları yetiştirdikleri öğrencilerin zihinlerine din, devlet ve vatan sevgisini tamamıyla yerleştiremiyor. Düşmanlarımızın aldatıcı, kışkırtıcı düşüncelerini ayırmaya güçleri yetmiyor. Okullarda yeteri derecede din dersleri verilemediği için buralardan yetişenler inançlarını dahi gereği gibi koruyamamaktadırlar."*Buna mukabil memleketin her tarafında açılan ve Avrupa ülkelerinden sağlanan destek ve imkânlarla çok iyi eğitim verilen gayrimüslim okullarında eğitim çok kaliteli ve Hıristiyan inancı üzerine yapılmaktadır. Müslümanlar

[145][145] Şerif MARDİN, Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim (Çev: Metin ÇULHAOĞLU),İstanbul,1999,s.198
[146] ERASLAN, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s.236–237
[146]

ise daha çok yabancı dil hevesiyle çocuklarını buralara göndermekteler. Tabiatıyla bu okullara devam eden Müslüman çocukları İslamî bilgi, adet ve geleneklerinden uzak Hıristiyan usulleri ile yetişmektedir. Bu ise Osmanlı Devleti ve Müslümanların geleceği için tehlike arz etmektedir. Bu kabil tehlikelerin önüne geçmek için ana hatlarıyla bir taraftan Müslüman okullarının imkân ve kapasiteleri arttırılmaya çalışılmış, kaliteli ve dindar ve sadık öğretmenlerin görev almaları teşvik edilmiş, böylece yabancı okullarına olan talep azaltılmak istenmiştir. Diğer taraftan her seviyedeki okulların müfredatlarında din derslerine ağırlık verilerek dinini bilen ve öğrendiğini tatbik eden insanlar yetiştirmek hedeflenmiştir. Bir başka ifadeyle, ulusçuluk virüsünün Türk olmayan Müslüman halklara da ulaşmasını eğitim yoluyla engellemek için biraz daha İslami yönünü arttırmıştır.[147] Bu İslami yön daha çok Hanefi mezhebi üzerinden arttırılmıştır. Bu yüzden de geleneksel başlıkları dolayısıyla Kızılbaş adını alan ve Şii mezhebinin bir kolu olarak tanınan bu unsurlar Sultan Abdülhamid'in dikkatini çekmiştir. Bu sebeple Abdülhamid 4 Ocak 1890'da Maarif Nezareti'nden Sivas vilayetine Kızılbaşlara hoca ve ilm-i hal gönderilmesi talimatını vermiştir. Bu müdahale bölgedeki Kızılbaşların sayısı bir zamanlar çok az iken, son zamanlarda cehaletlerinin bir sonucu olarak günden güne artmakta oldukları için gerekiyordu. Benzer bir biçimde Tokat mutasarrıfına,1891 yılında bölgesindeki Kızılbaş nüfusu tespit etmesi hususunda talimat verilmiştir. Talimatı alan Tokat mutasarrıfı bölgede sayım yaptırarak 33.865 Kızılbaşın yaşadığını belirtmiştir. Bu verilen bilgiler neticesinde bölgeye Hanefi mezhebine mensup vaizler atanmış ve dini risaleler dağıtılmıştır. 2 Ağustos 1891'de, Sivas valisi Kızılbaşlarla ilgili bir tezkire kaleme almış bu tezkiresinde özellikle Kızılbaşların batıl inançlarından bahsederek, eski çağlardan beri sahip oldukları bu batıl inancın, onları savaşta son derece güvenilmez kıldığını belirtmektedir. Sivas valisine göre bu yüzden en azından gençleri bu "sapkınlıklarından" kurtarmak için bu köylerde yeni tarz okullar kurmak ve köy imamlarını öğretmenlik için eğitmek yönünde her türlü çaba gösterilmeliydi. Tabi Abdülhamid döneminde Kızılbaşlara yapılan bu müdahale ileride daha sonra bölge halkının tepkisiyle karşılaşacaktı.[148]

Sultan Abdülhamid iktidarı, yerli yabancı etkisini daha dengeli bir temelde görmek için hesaplar yaparak, rotasını geleceğe çevirme anlayışında olmuştur. Osmanlı ve İslam sentezini eğitim sisteminde yeniden kurmak, yeni toplum kaynaklı sacayağı

[147] ÖZCAN, Abdülhamid ve Hilafet, s.77–78
[148] DERİNGİL,a.g.e.,s.90-91

projesinin, Osmanlı-İslam vurgusuyla batılılaşmanın ağır baskısını dengelemenin anahtarıydı. Eğitimin amacı filizlenen devlet bürokrasisinde görev üstlenebilecek sadık mektepliler yetiştirmedir.[149]

II. Abdülhamid'in yaklaşım ve beklentilerini şöyle ifade edebiliriz: Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün Müslümanların ümididir. O halde Müslümanların ve öncelikle Osmanlı tebaasından olan Müslümanların en önemli sorumluluğu bu devleti korumak, Hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmak ve mesele çıkarmamaktır. Bunun aksi din ve devlet düşmanlarına yardımcı olmaktır ki, böyle bir şeyin İslam'da yeri yoktur. Burada belirleyici unsur İslam'dır, dindir. Zira Abdülhamid'in tahta çıktığı olağanüstü şartlarda Tanzimat'ın yerleştirmeye çalıştığı birlik anlayışının, Osmanlıcılığın, maksada hizmet etmediği anlaşılmış, başarısızlık ile sonuçlanan meclis ve Meşrutiyet tecrübeleri tebaanın devlete ve saltanata karşı konumunu belirsiz bırakmış, akabinde gelen savaş felaketleri özellikle uzak mesafelerdeki Müslüman tebaanın devlet ve saltanata olan güven ve bağlılığını zedelemişti. Doksanüç Harbi'nden sonra Hıristiyan unsurların çoğunlukla imparatorluktan ayrılması, buna mukabil kaybedilen topraklardan gerçekleşen göçlerin de etkisiyle Müslüman nüfusunda görülen yoğunlaşma devletin tebaası arasında birlik için önemli olan belirleyici unsurlar içerisinde en tabi ve en etkili olarak din gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Yalnız şartların gerektirmesiyle ve kendiliğinden ortaya çıkan bu hususa, Abdülhamid'in pragmatist bir anlayışla sarıldığını söylemek mümkün değildir. Kendisinin de samimi bir Müslüman olduğu hatırlanırsa, Sultan'ın inandığı bir sistemin devletine ve ülkesine sağlayacağını umduğu faydaları gözardı etmesi düşünülemez. Kaldı ki, bu sistem aynı zamanda o devleti oluşturan insanların çok büyük bir kısmının ortak inancıdır. O halde burada yapılması gereken şey, zaten dinin kendisinde var olan bu anlayışı insanların davranışına, devlete ve saltanata karşı olan tutumlarında ön plana çıkarmak, bir başka deyişle onları eğitmektir. Bu sağlandığı takdirde diğerleri kendiliğinden gelecektir.[150]

Aslında II. Abdülhamid'in saltanatında süregelen Osmanlı eğitim çabaları imparatorluğun geleceğini korumaya çalışma girişiminden başka bir şey değildi. Sultan Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında eğitime yeterince yatırım yapılamamıştı. Çünkü ülke mali bunalımdaydı ve bu da yapılacak eğitim yatırımları için önemli bir sorundu. Bu sebeple bu dönemde Sultanın kafasında tasarladıkları icraata

[149] FORTNA,a.g.e.,s.47
[150] ÖZCAN, Abdülhamid ve Hilafet, s.56–57

dönüşememiştir. Ancak 1883'te, 1866'dan beri Ziraat Bankasına sermaye sağlamak için aşar vergisine konan onda birlik iane vergisinin %39'a çıkarılınca, ortaya mali bir kaynak çıkmış oldu. Üçte ikisi tarımsal gelişmeye ayrılan bu paranın kalan üçte biri ise Maarif Hisse-i İanesi adıyla yeni devlet okullarının yapımına verilmiştir.[151]

5.3.Okullar

II. Abdülhamid dönemi, her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında(cemaat ve yabancı okullar da dahil) en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Bu dönemde eğitime önem verildiğini 1876 Anayasasında da görmekteyiz 15.maddede herkesin genel ve özel eğitim alabilirliği, 114.maddede de ilkokulun mecburi olduğu belirtilmektedir.[152] Bir yandan geleneksel eğitim yapan okullar, iptidailere çevrilmiş ve yanı sıra yeni iptidai okulları açılmıştır. İkinci olarak, özellikle idadi düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadiler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. Bu dönem bir anlamda, idadiler dönemidir. Üçüncü olarak, Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar gibi yüksekokullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılanmıştır.

"Ulema" ve "medresenin" sistem dışına itildiği dönem Sultan II. Abdülhamid saltanat yıllarıyla paraleldir. Yalnızca Hukuk Fakültesi'nin kurulması bile, ulema ve medresenin elindeki hukuk tekeline indirilmiş en ağır darbelerden biridir. İkinci olarak, XX. yüzyıl başında açılan Darülfünun(bugünkü İstanbul Üniversitesi) bünyesinde, Ulum-i Aliye-i Diniye şubesinin kurulması, ulemanın elindeki son kozlarından biri olan, dinin "yeniden üretildiği" medreseye indirilen son darbelerden birisidir. Artık din, devletin mutlak denetimi altına girerek, yüksek okulda yeniden üretilmeye başlamıştır. Bu çekirdek "Resmi İslam"a dönüşmüştür. Birçok meslek okulları bu dönemde açılmış, özel okullarda yine bu dönemde gelişmiştir.

Ders, program, müfredat ve kitapların dinselleşme yönünde değişikliğe uğraması, II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliğidir. Tanzimat dönemine baktığımızda, devralınan eğitim sisteminde, din ve ahlak derslerine rüşdiye düzeyinde oldukça az yer verildiği, idadi ve sonrası eğitim düzeyinde ise hiç yer verilmediğini görülmektedir. Buna karşılık müspet bilimlerin oldukça ağırlıklı olarak programlarda yer almaktadır. II. Abdülhamid döneminin neredeyse ilk onbeş yılında, aşağı yukarı

[151] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.303

[152][152] Şeref GÖZÜBÖYÜK, Suna KİLİ, Türk Anayasa Metinleri, Ankara,1957,s.5–43

aynı ders programlarının uygulanmasının da etkisi ile bizzat Abdülhamid'in kurduğu, himayesine aldığı Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda pozitivist/materyalist düşünüş yaygınlık kazanmaya, kendisine yönelik muhalefet artmaya başlamıştır. Öğrenciler arasında siyasal faaliyetler yoğunlaşmıştır. Önce mülkiye mezunları arasında, "ahval ve atvarı"(hal ve hareketi) farklı bir kuşağın yetiştiği fark edilince, eğitimde dinselleşme başlamıştır. Her düzey okula özellikle de devlete eleman yetiştiren askeri ve mülki okulların ders programlarına, din ve ahlak dersleri eklenmiş, zaman içinde saat sayıları arttırılmıştır. "Resmi ideoloji" ve "resmi tarih" birer kurum olarak, bu dönemin eseridir ve sonraki dönemlere miras kalmıştır.[153]

Sultan Abdülhamid öğrenme ve alfabe ile ilgili de şöyle düşünmektedir: "*Halkımızın büyük bir kısmının, okuma yazma bilmemesi çok şaşılacak bir şey değildir. Yazma ve okuma sanatını öğrenmek arzusu diğer milletlere nazaran daha az olmamakla beraber ya imkân azlığından veya güçlüklerden dolayı bu vazifelerden kaçmaktadırlar. Zira yazımızı öğrenmek pek kolay değildir. Bu işi halkımıza kolaylaştırmak için belki de Latin alfabesini kabul etmek yerinde olur. Her ne kadar bu harflerle lisanımızdaki bazı sesleri vermek güçlüğü mevcut ise de bunu ayarlamak şüphesiz kabil olabilir. Aklı başında hiç kimse öğrenmeye düşman olamaz. Bende bütün dindaşlarıma iyi ve faydalı olan her yeniliği tanıtmak istiyorum. Fakat ifsat edici yeniliklerin aleyhine son nefsime kadar mücadele edeceğim."*[154]

[153] ALKAN, a.g.m.,s.80-81

[154] Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, s.143

[154]

Çizelge 5.3.1. 1905-1906'ya Gelindiğinde İmparatorlukta Bulunan İptidai Okulların Durumu[155]

Vilayet	Erkek	Kız	Karışık	Erkek	Kız	Karışık
Edirne	28	5	44	14	4	103
Erzurum	90	2	2	2	-	-
İşkodra	56	9	74	-	-	-
Adana	6	8	-	-	-	-
Ankara	132	9	111	-	-	-
İstanbul	12	17	326	-	-	9
Aydın	669	92	698	-	-	-
Bitlis	12	1	1	-	-	-
Basra	15	2	-	-	-	-
Bağdat	10	-	-	-	-	-
Beyrut	168	14	-	43	-	6
Ege Adaları	13	8	47	-	-	-
Hicaz	3	1	-	-	-	-
Halep	95	8	13	-	-	-
Bursa	43	7	6	1208	7	191
Diyarbekir	274	2	-	-	-	-
Suriye	67	12	-	-	-	-
Trablusgarp	20	1	-	-	-	-
Sivas	47	5	29	24	5	122
Trabzon	82	1	443	-	-	-
Kastamonu	52	23	780	-	-	-
Konya	208	19	-	-	-	-
Kosova	351	20	129	24	2	31
Mamüretilaziz	77	3	-	-	-	-
Manastır	212	16	319	23	11	52
Musul	41	-	-	-	-	-
Van	13	2	18	-	-	-
Yanya	124	4	2	33	4	3
Yemen	52	-	-	-	-	-
İzmit	16	-	243	-	-	-
Bingazi	10	1	-	39	1	-
Canik	6	-	39	-	-	-
Çatalca	3	1	-	-	2	48
Zor	48	1	-	20	-	-
Kudüs	350	2	-	1	-	-
Çanakkale	10	7	426	-	-	-
Toplam	**3,388**	**304**	**3,621**	**2,431**	**36**	**567**

Bu dönemde düşünülen, hedeflenen ve yapılanlara baktığımızda şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: Halkın dinini ve kültürünü öğrenmesi Halifenin dolayısıyla Sultanın görev ve sorumluluklarının içine girmektedir. Din ve kültürün öğretileceği en iyi yer okullardır. Okullarda düzgün bir şekilde dinlerini öğrenen talebeler belli bir şuur içerisinde yetişeceklerdir. Dolayısıyla bu şuur kaynağını dinden alan ve aynı zamanda dini bir görev olan devlete ve millete bağlılık ve sevgi ile halife ve sultana sadakat itaat gerektirecektir. Bu şuurla yetişen insanlarda hem halka bu yolda rehberlik edecek hem de ülkenin geleceği için tehlike arz etmeyeceklerdir.[156] Bu yüzden yanlış öğretmen çeşidinin gelecek kuşakların zihinlerini zehirlememesi için, öğretmen seçiminde büyük

[155] KODAMAN, Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, s.89
[156][156] ÖZCAN, Abdülhamid ve Hilafet, s.77–78

titizlik gösterilmesi de gerekiyordu.[157] Sultan Abdülhamid'in rüşdiyelere değil de sıbyan mekteplerine (Bkz. Çizelge 5.3.1.) ağırlık vermesinin nedenini. KODAMAN şöyle açıklamaktadır: *"Tanzimatçılar rüşdiye okullarını, sıbyan ve iptidailere tercih etmişlerdir. Hâlbuki II. Abdülhamid devrinde, daha olumlu ilköğretim siyasetinin takip edildiği görülüyor. Bunun esası, ilköğretim hizmetlerini vilayetlere götürerek Müslüman halkı cehaletten kurtarmaya yöneliktir. Böyle bir yol takip edilmesini gerektiren sebepleri şöyle sıralayabiliriz: 1.Maarifin imparatorlukta yayılmasının ancak iptidai okulların açılması ve usul-ü cedidenin sıbyan okullarında uygulanmasıyla mümkün olacağı görüşünün yaygın olması. 2.Müslüman halkı, içinde bulunduğu cehaletten kurtarmak için idadiden ziyade, vilayetlerde "efrad-ı ahaliye" yalnız okuma yazma, hesaptan dört işlemi öğretecek, iptidai okulların açılmasına ihtiyaç olduğunun kabul edilmesi. 3.İmparatorluğun çoğunluğunu teşkil eden fakir halk çocuklarının, zaten ilköğretim ötesinde bir tahsil yapmaktan yoksun olmaları. 4.Orta hatta bazı yüksek okullara alınacak öğrencilerin yeterli sayıda olmayışı. 5.Müslüman çocukların ecnebi okullara gitmelerini önlemek için iptidailerin açılmasına lüzum görülmesi. 6.Türk dilinin ortak dil haline getirme çabası. Bunun için Müslüman ve Müslüman olmayan çocukların beraber gidebilecekleri iptidailerin açılmasının zaruri görülmesi. 7.Kitle eğitimi yapan iptidai okulların devam edecek bütün tebaa çocukları, mecburi olan resmi dil sayesinde "vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyecekleri" için; siyasi birliğin sağlanmasında taşra ilköğretimin yeri ve öneminin kavranması. 8.İslam dini esaslarının ve ahlak kurallarının bütün Müslüman çocuklara öğretilmesinin ancak iptidailerin çoğalmasına ve sıbyanların ıslahına bağlı olduğu görüşünün hükümetin politikasına uygun düşmesi. 9.Maarif gelirlerinin büyük bir kısmının "maarif hissesi" adı altında halktan alındığı görülmektedir. Bu gelirin köy, kasaba ve kaza ilkokullarının ıslahı ve yapımı için kullanılmasının daha uygun olacağı yolunda taşra yetkililerinin Nezarete, Babıâli'ye hatta Padişaha yaptıkları sürekli müracaatlar. 10.İlköğretim alanında gayrimüslim tebaanın Müslümanlara üstünlüğünün, hükümeti Müslüman halkı eğitim ve öğretimiyle yakından ilgilenmeye yöneltmiş olması".* [158]

---

[157][157] DERİNGİL,a.g.e.,s.105

[158][158] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.77.78.79

1900 yılında Maarif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa'nın verdiği rakamlara göre, imparatorluk dahilinde 29.130 ilk okul ve kız-erkek 899.932 öğrencinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Musul valisi İsmail Nuri Paşa'nın raporunda da eğitimin önemi şu şekilde anlatılmaktadır: Eğitimin ışığının bu vilayetlerde de(Musul-Basra-Bağdat) parlaması gerçekleşirse, bu, sınırlarımızı yabancıların açgözlü nazarlarına karşı korumak için bir savunma hattı ve bir direniş perdesi sağlayacaktır.[159] Buradan da anlaşılacağı üzere ülkenin korunabilmesi için eğitime önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu yüzden bu dönemdeki ders programlarında din derslerinin ağırlığı arttırılmaya çalışılmıştır. (Bkz. Çizelge 5.3.2.)

Çizelge 5.3.2.Sıbyan Mekteplerinin Ders Programları [160]

OKUTULAN DERSLER	1.SINIF	2.SINIF	3.SINIF
Elifba	12	-	-
Kuran-ı Azimüşşan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i Hal	2	3	3
Ahlak	-	2	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2
İmla	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mülahhas Tarih-i Osmani	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-i Osmani	-	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn ü Hat	1	2	2

Ancak önemli sorunlardan biri de Hıristiyan halkın kilise, okul ve hastane yapımı için devlete sürekli başvurmasına rağmen Müslümanların bu konuda pasif oluşudur. Bu yüzden devletin hamle yapması gerekmektedir. Bu amaçla hükümet tarafından bir program hazırlamış ve bu program 15 Haziran 1904 tarihinde Maarif Nezaretine uygulanmak üzere havale edilmiştir. Bu programda sıralanan teklifler şöyledir:1-İslam camiasının birliğine esas olan dini inançların ve farzların Müslüman okullarında ahlaki ve fikri bakımlardan iyi yetişmiş öğretmenler vasıtasıyla öğretilmesine itina gösterilmeli. 2-İstanbul ve Anadolu'da yabancı devlet okullarına devam eden Müslüman çocukların ailelerinin, etkili bir biçimde uyarılarak çocukların aldıkları ilk eğitimi hemen kabul etmelerinden dolayı, Müslümanca yaşamlarını temin için bu okullara devamının önlenmesi.3-Memleketin her yerinde ilkokulların sayılarının

[159] DERİNGİL,a.g.e.,s.107

[160] Cahid BALTACI, "Osmanlı Eğitim Sistemi",Osmanlı Ansiklopedisi, c.II, İstanbul,1999,s.71

arttırılıp seviyelerinin yükseltilmeleri. 4-Mektebi az ve kalitesiz, halkı değişik mahalli lisanlar konuşan Ege Adaları, Doğu Anadolu, Rumeli ve Arnavutluk gibi yerlerde ilkokuldan başlayarak mevcut müesseselerin ıslahı ve ihtiyaca göre yenilik yapılması. Çocukların ahlak ve fikriyatı üzerinde büyük etkisi olan mahalli lisanla eğitimin engellenmesi. Hiç olmazsa ilköğretimin Türkçe olması. Bu gibi bölgelerdeki ibtidai ve rüşdiye okullarında İslam'ın öğretilmesine bilhassa önem verilmesi. 5-İdadi ve ali gibi yüksek okul kademelerinde dini ve ilmi gelişme paralel götürülmeli. Çocukları ticaret ve sanayiye sevk edip bu yolla geçimlerini sağlama hevesini uyandırmak için ticaret ve sanayi mektepleri çoğaltılmalı, memleket genelinde eşit olarak yayılması için gayret edilmeli. 6-İstanbul merkez olmak üzere tercüme ve neşredilen kitap ve romanların İslam dini, ahlaki ve terbiyesine uymadığı bilindiğinden bundan sonra bu gibi kitapların basım ve yayınını engelleyip, yerine umuma yararlı fen bilgisi kitaplarının tercümesi teşvik edilmelidir. Çünkü ahlak ve adab-ı İslamiyenin korunması birinci derecede mühimdir.[161]

Bu devirdeki siyasi fikir akımlarının da ilk ve orta öğretim üzerinde etkilerini görmek mümkündür. Başlangıçta ilköğretimin amacı "İslamcılık" ; orta öğretimin amacı "Osmanlıcılık" siyasetine uygun yürütülüyordu. Fakat devrin sonlarına doğru her iki akım tamamıyla terk edilmemekle birlikte, "Türkçülük" okulların amaçları arasına girmeye başlamıştır. Bu bakımdan ilk ve orta öğretimin siyasi hedeflerini açıklığa kavuşturmak zordur.[162]

Abdülhamid hükümeti de batılılaşma uğruna batılılaşmanın pasif bir taklitçisi olmak yerine Osmanlı okullarının yerel icaplar doğrultusunda şekillenmesini sağlamak istemiştir.[163] Demiryolu ağı imparatorluk tebaası arasındaki iletişimi giderek artırıp, mahalli ekonomilere yeni bir biçim kazandırabilirken ve sayım büroları tebaanın fiziki varlığını kayıt altına alabilirken, genç nüfusun düşünce tarzını etkileme görevini kendisine misyon benimsemiş tek devlet aygıtı eğitimdi. Okuryazarlığın giderek arttığı bir çağda, eğitim pek çok açıdan devletin geleceği için yapabileceği en doğru yatırımdı.[164] Çünkü bu dönemde tüm imparatorlukların eğitim sistemlerinde temel sorun, kendi halkları arasında "aidiyet" duygusunu güçlendirmekti.[165]

---

[161] ERASLAN, Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid, s.82–83
[162] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.164
[163] FORTNA,a.g.e.,s.162
[164] FORTNA,a.g.e.,s.148
[165] DERİNGİL,a.g.e.,s.115

1890'dan itibaren büyük kentlerde meslek okullarının ve yüksek okulların açılması bir diğer önemli husustur. Her askeri bölgede açılan askeri okullar dışında, Şam'da bir tıbbiye, Selanik, Konya ve Bağdat'ta hukuk mektepleri, Selanik'te bir polis mektebi açılır. Demek ki Abdülhamid devri, eğitimi vilayetlere yayma yönünde bir isteğe sahiptir. Ancak yukarıdaki örneklerden ayrı olarak sultan Tanzimat'tan farklı olarak bu eğitim yatırımlarını ağırlıklı olarak Orta ve Doğu Anadolu'nun nüfuslu bölgelerine yapmayı özellikle tercih etmiştir. Bu da sultanın modernleşmiş taşra seçkinlerine dayanma yönündeki siyasi isteğinin mantıki sonucudur.[166] Yine ileride daha zor bir durum olduğunda sığınacak bir yer olması hasebiyle yapılmıştır. Abdülhamid bunları yaparken ayrıca Amerikalı misyonerlere göre de imparatorluğun henüz ulaşılamamış bölgelerine çıkarak "taşraya çıkış" hareketini gerçekleştirmiştir.[167] Modern eğitim sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, toplumsal ve kültürel tarihinde ama en önemlisi merkez ile taşra arasındaki felsefi mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Kırsal kesimin mülk sahibi gruplarının çocuklarını okutmak ve yükselmekte olan yeni seçkinler sınıfına girmelerine olanak vermekle, modern eğitim bu kesime daha yüksek bir toplumsal statü kazandırmıştır.[168]

Abdülhamid döneminde siyasi özgürlükler büyük ölçüde sınırlandırılmış ve basına ağır bir sansür uygulanmış olmasına rağmen bu dönemde birçok yeni gazete ve dergi yayın hayatına girmiştir. Okuma yazma oranının artması gibi etkenler sayesinde çağdaş medeniyetteki ilerlemeler ve bunun temsil ettiği büyük güç hakkında yeni ve çok çeşitli bilgiler halk arasında yayılmaya başlamıştır. İkdam(1894–1928),Tercüman-ı Hakikat (1878–1922), Tercüman(1883-1917'de Kırım'da yayınlandı) bu dönemde yayınlanan belli başlı gazetelerdi. II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde modern kitap basımının temelleri atılmış, kitap ve basımla ilgili Avrupa anlayışı benimsenmişti.[169] Basılan kitap sayılarından (Bkz. Çizelge 5.3.3.) anlaşılacağı üzere Abdülhamid döneminde sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş yapılmıştır. Bu sayede de toplumun modernleşmesi hızlanmıştır. II. Abdülhamid'in hükümdarlığının ilk on yılı içinde Türkiye'de yayınlanan kitapların incelenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernizasyonu yolunda alınan önlemlerin, aynı zamanda, bilim üzerinde yoğunlaşan bir çeviri ve yayın modelini de zorladığı yolundaki yargıyı pekiştirmektedir. Bu çeviri

[166] GEORGEON,a.g.e.,s.291
[167] KIESER,a.g.e.,250
[168] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.183
[169] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.245

ve yayınlar, en başta imparatorluğa getirilen yeni teknolojilerin birer uzantısı olarak görülebilir. Örneğin II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ve dünya coğrafyası konusundaki kitapların sayısında bir artış gözlemlenmektedir. İntegral ve diferansiyel hesap üzerine kitaplarla birlikte matematik el kitaplarının da kullanılmaya başlandığı görülüyor. Mühendisler için el kitapları, tartı ve ölçü birimleri için çevrim tabloları, topografya ve yüzey coğrafyası üzerine çalışmalar da öyle. Bu yayınların bir bölümü, 1882 yılında metrik sisteme kısmi geçiş sayılabilecek bir adımın sonucu gibi görünmektedir.[170]

Çizelge 5.3.3. 1820–1908 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Yayınlanan Kitaplar [171]

Yıl	Edebiyat	Müspet İlim	Din	Yönetim
1820–1839	56	89	59	13
1840–1859	217	230	310	55
1860–1876	583	583	372	118
1876–1908	2.950	3.891	1.307	946

Bu dönemde eğitim, Osmanlı Devleti açısından hasımlarıyla ve komşularıyla olan ilişkisinde yarıştaki yerini sağlama almanın ekonomik bir gereği olarak görülmüştür. Osmanlı eğitim girişimleri, giderek zayıf düşen imparatorluğun bir dizi tehlike tarafından kuşatma altında olduğu düşüncesinin büyük etkisi altında kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu eğitimde çifte cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Bir yandan çağdaşları gibi "modern çağın gereklerine" ulaşmak istemiş, diğer yandan askeri, diplomatik, ekonomik, ideolojik ve kültürel mücadelelerden geçmek zorunda kalmıştır.[172]

Modernleşme sürecinde dinsel/geleneksel cemaat/millet eğitiminin yerini, yaygın/kamusal, laik ve merkezi ve bir süre sonra ulusal eğitim sistemi almaktadır. Okul sayısında, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında artış meydana getirmektedir. Eğitimin devlet tarafından organize edilmesi, özelliklede parasız ilk eğitimin zorunlu hale getirilmesi düşüncesi Fransız Devrimi ile gündeme gelmiştir. Zorunlu eğitim, XIX. yüzyılda devletin genişleyen iktidarının sacayaklarından olan bürokratik yönetimin yayılması ve ordunun güçlenmesinin yanında üçüncü bir dayanak olmuştur. Eğitimin, topluma nüfuz etmenin başlıca aracı durumuna dönüştüğü gözlenmektedir. Devletin

[170] MARDİN,a.g.e.,s.217
[171] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.245
[172] FORTNA,a.g.e.,s.72

artan, karmaşıklaşan işlev ve etkinliklerini üstlenmek zorunda kaldığı yeni hizmetleri, uzman ve eğitimden geçmiş elemanlardan oluşan bir bürokrasi ile yürütmesi gerektiği gibi, sanayileşmede, uzmanlaşma, iş bölümü bu talebin toplumsal alanda ortaya çıkmasına yol açmıştır.[173]

II. Abdülhamid devrinde de yükselmek ve çağdaşlaşmak için Batı Medeniyetinden faydalanmanın zarureti inkâr edilmemiştir. Ancak Tanzimat devrinin aksine, batı taraftarı olan ve yeni bir sınıf teşkil eden aydınların denetim altında tutulmasından yana bir siyaset benimsediği kabul edilebilir. Ayrıca keyfi ve denetimden uzak reform hareketlerinin imparatorluk ve toplum için felaket olacağı görüşü ağır bastığından, bu gibi yeniliklerin ve değişikliklerin toplumu rahatsız etmeden devletin kontrolü altında yapılması eğilimi mevcuttur.[174]

Sultan Abdülhamid dönemi batılılaşma fikirlerinin arttığı bir dönemdir. Bunun sebebi yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması olduğu kadar, padişahın kendisinin Batı'yı bir bakıma "model" olarak almış olmasıdır. II. Abdülhamid, "Batıcılığı" Batı'nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlamıştır. Bunun yanında Müslümanlığı teb'ası arasında güçlendirmeye çalışıyordu. Bu amaçla Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili bir kuşak yetişmiştir. Her üç kuruluşun öğrencileri ders programları icabı 19.yüzyıl müsbet bilimlerin Batı'nın esas güç kaynağını oluşturduğunu görüyorlardı. Böylece Batı'yı, Batı'da geliştirilen müsbet bilimle bir tutan bir kuşak yetişti. Bu kuşak Batı'yı aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık olarak görmeye başladı. Batıcılığın güçlükle bir sayılması eski dinsel değerlerin ancak milli gücü arttırdıkları oranda önemli oldukları kanısını yerleştirdi.[175]

II. Abdülhamid döneminde bir yandan batı tipi müesseseler kurulurken öte yandan bu merkezlerde yaygınlaşan biyolojik materyalizm cereyanına karşı tedbir alınmak istenmişse de bu kurumlar yaşadıkları düzenle, değer çatışmasına giren ve içinden çıktıkları sosyal gerçekliğin tamamıyla dışında bir diğer gerçekliği hayal eden fertler yetiştirme işlevi görmüşlerdir.[176]

II. Abdülhamid, eğitimi, mutlak monarşinin kendisinin yeniden üretmesini sağlayacak bir kurum olarak düşünmüştür. Onun dinselleşmeden umduğu başlıca amaç,

---

[173] ALKAN,a.g.m.,s.84

[174] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.24

[175][175] Şerif MARDİN, "Batıcılık",CDTA, c.I,İstanbul,1983,s.247-248

[176][176] M.Şükrü HANİOĞLU, "Batılılaşma",TDVİA, c.5,İstanbul,1992,s.148–152

bir siyasal otorite olarak, padişaha (kendisine) bağlı ve sadık bir kuşak yetiştirmektir. II. Abdülhamid İslamiyet'i kullanarak, elde bulunan Osmanlı ülkesinin, üstelik çoğunluğu Müslüman ve ayrılma eğiliminde olan unsurları bir arada tutma amacındaki, savunmacı bir İslamcılık peşindedir. Bu dönemi, ders programı, müfredat ve kitaplarından süzerek aldığımız fikirlere bakarak, "gelenekçi modernizmin" dönemi olarak nitelendirebiliriz.

II.Abdülhamid döneminin başlıca bir diğer özelliği de, okullar arcılığı ile, "ubudiyet(bağlılık) gösteren bendegan/elite(tebaa)" oluşturma çabasıdır.[177]

Sultanın maarif siyasetinin büyük başarısı vilayetlerde açılan idadilerdir. Bu eğitim kurumları için güzel taş binalar inşa edilmiş, elde yeteri kadar mimar olmadığı için, Paris'ten planlar getirilmiş, Fransız mimari modeli takip edilmiştir. "Maarifperver" diye övülen Abdülhamid'in camiden çok okul yaptırdığına kuşku yoktur.[178]

II. Abdülhamid devri ilköğretimi hakkında genel bir hüküm vermek gerekirse denilebilir ki; kâğıt üzerinde her türlü tedbir ve kararlar alınmış fakat mali imkânsızlık, öğretmen yokluğu, halkın tutumu gibi sebeplerle bunların hepsi uygulanamamıştır. Ancak bu sırada ortaya atılan fikirler, alınan karar ve uygulamalar II. Meşrutiyet için temel olmuştur.[179] Abdülhamid, tasarısı Tanzimat dönemine dayanan okulları, seleflerinin kâğıt üzerinde kalan planlarını tuğlaya, harca çevirmiştir. Bunu anılmaya değer bir enerji ve kararlılıkla üstlenmiştir.[180] Hâlbuki Tanzimat idarecilerini planladıkları reformu yapmaktan alıkoyan başlıca etken olan maddi yetersizlik II. Abdülhamid dönemi için de geçerliydi. Buna rağmen bu dönemin önde gelen özelliği eğitimin mümkün olduğunca İslami ve çağdaş bir hale getirilmesi gayretleri olmuştur.

Çizelge 5.3.4. II.Abdülhamid Devrinde Yapılan Rüşdiyeler Vilayetlere Göre Dağılımı [181]

Vilayet	Rüşdiye Sayısı	Vilayet	Rüşdiye Sayısı
Adana	8	**Çanakkale**	2
Ankara	12	**Ege Adaları**	3
Aydın	33	**Edirne**	14
Bitlis	5	**İşkodra**	1
Bursa	18	**Kosova**	14
Diyarbekir	9	**Manastır**	7

177177 ALKAN, a.g.m.,s.117

178 KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.103

178

179179 GEORGEON,a.g.e.,s.291

180 KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.89

181 FORTNA,a.g.e.,s.29

180

181

Erzurum	4	**Yanya**	5
Konya	3	**Basra**	7
Kastamonu	7	**Bağdat**	3
Mamuratülaziz	7	**Musul**	3
Halep	17	**Suriye**	3
Sivas	10	**Beyrut**	11
Trabzon	15	**Hicaz**	2
Van	8	**Kudüs**	2
İzmir	4	**Bingazi**	1

Çizelge 5.3.5. 1905-1906 yıllarında idadilerin dağılımı [182]

Vilayet	Sayı	Vilayet	Sayı	Vilayet	Sayı
İstanbul	9	**Konya**	5	**Van**	2
Hicaz	1	**Trabzon**	1	**Bağdat**	1
Edirne	6	**Kosova**	4	**Yanya**	4
Halep	3	**Trablusgarp**	1	**Aydın**	5
Erzurum	2	**Mamüret'ül Aziz**	2	**Selanik**	3
Bursa	5	**Kastamonu**	4	**Beyrut**	5
İşkodra	2	**Manastır**	4	**Yemen**	2
Diyarbekir	2	**Adana**	1	**Cezayir-i Bahri-i Sefid**	3
Sivas	3	**Musul**	1	**Suriye**	2
Ankara	5			***Toplam***	**93**

Abdülhamid reformist bir padişahtır, Tanzimat reformlarını daha da geliştirmiştir. Ulemanın etkisini iyice azaltmış ve devlet aygıtının modernleşmesini hızlandırmıştır. Abdülhamid devrinde Darülfünun devlete üst düzey bürokrat, sivil hizmetler için uzman ve etkin bir aydın sınıfı yetiştirmiştir. Ayrıca Darülfünun'un hukuk bölümünde fıkıhla birlikte Roma hukuku okutulmuştur.[183]

Sultan zirai dersler ve gelişmeler ile de ilgilenmiştir. Bu konu ile ilgili olarak: "*Ziraatımızı icap eden seviyede tutabilmek için, ziraatçılarımızın modern ziraat ilmini tahsil etmeleri lüzumludur. Filoksera'ya karşı mücadele tekniğini öğrenmeleri için Fransa'ya birçok talebe göndermiş bulunuyoruz. Diğer bir kısmı da hayvancılık üzerinde tetkikat yapmak üzere Almanya'ya gidecekler. Halkalı'da ki ziraat mektebinde dersler bütün talebe için meccani olacak, tecrübelerine tahsis edilen tarlalardan laboratuarlardan v.s. istifade edeceklerdir. Mektebin iyi semere verebilmesi için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmayacaktır. Ziraatla haralarda ve diğer işlerde faydalı bir tarzda çalışılacak bilgili tarzda çalışacak bilgili gençler yetiştirileceğini ümit etmekteyiz. Bizim köylümüz yavaştır ve mektepte öğretilenlerin, tatbik edilmesine muvafakat*

[182][182] BALTACI,a.g.m., s.87
[183] Taha AKYOL, Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, İstanbul,1999,s.200
[183][184] Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, s.142

edinceye kadar epey uzun zaman geçecektir; fakat yavaşta olsa terakki edeceklerine şüphe yoktur." diye görüşlerini ifade etmiştir.[184]

Abdülhamid'in İslam ve dini hayat konusundaki hassasiyeti devletin eğitim politikasında da kendisini belli etmiştir. Devletin istikbali Müslüman tebaaya bağlıdır. Fakat Tanzimat'tan beri bu kesim gayrimüslimlere nazaran eğitim alanında çok geri kalmış ve kendisini yetiştirememiştir. Müslümanların bu durumu gayrimüslimlerden daha az zeki oldukları için değil kendilerine yeterli imkân ve fırsatlar tanınmadığı içindir. Bu tespitten hareketle Abdülhamid döneminde eğitimin yaygınlaştırılması ve kalitesinin arttırılması için yoğun gayretlerde bulunulmuş, ilk ve orta dereceli eğitim düzeyinde (İptidai, Rüştiye, İdadi) birçok yeni okullar açılmıştır. Aynı şekilde, meslek okulları ve yüksek okul sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Sultan II. Abdülhamid'e göre, eğitim kurumları hem memleketin ilerlemesi için zaruridir hem de devletin ihtiyacı olan kadrolar buralardan yetişecektir. O halde eğitimin gayelerinden birisi de eğitim kurumlarından dinini ve memleketini seven, saltanata ve hilafete bağlı nesiller yetiştirmektir. Eğer bu sağlanamazsa devletin istikbali çok karanlıktır, zira devletin kaderi eğitilmiş kişilerin elinde olacaktır. Bu gayeye yönelik olarak okullardaki müfredatta yeni düzenlemelere gidilmiş, dini ve ahlaki derslerin adet ve saatleri arttırılmıştır.[185]

II. Abdülhamid devrinde ilkokulların yaptırılması cehaletin kaldırılması ve genel maarif hizmetlerinin halka götürülmesi hususunda, önceliğin, Müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere verilmesi, ilköğretim siyasetinin temelini teşkil eder. Bu arada kasaba ve kazalarda yaptırılacak iptidai okulların büyük olması ve buralarda gayrimüslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi yönünde resmi kararlar, ilköğretimde de orta öğretimde olduğu gibi Osmanlılık siyasetine önem verildiğini göstermektedir. Bunun gayesi gayrimüslim çocuklara milli şuur veren cemaat okullarının siyasi ve zararlı faaliyetlerini durdurmaktır. Aynı zamanda çeşitli din, mezhep ve ırktan olan ilkokul çağındaki çocuklara Osmanlılık duygu ve düşüncesini aşılamaktır. Fakat bu tasarı, gayrimüslim tebaanın tutumu yüzünden gerçekleşme imkânı bulamamıştır.[186]

5.3.1.Aşiret Mektepleri

[184]

[185][185] Azmi ÖZCAN, Abdülhamid ve Hilafet, İstanbul,1995,s.58–59

[186] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.69

Yukarıdaki durumdan da görüleceği üzere bu dönemde eğitim kurumu özelinde bir "soğuk savaş"ın yaşandığını söyleyebiliriz. Bir yanda İslam, ecnebi, gayrimüslim okulları, diğer yanda ve hepsinin üstünde, bütün eğitim kurumlarına, ders işlem yöntemlerine ve ders araçları ile içeriklerine hakim olup denetlemek arzusundaki Osmanlı Devleti vardır. Ecnebi ve gayrimüslim okullarının sayısının artması, buralarda ayrılıkçı eğilimleri özendiren ve güçlendiren bir eğitim yapıldığı düşüncesi, II. Abdülhamid'i, devlet okullarındaki ders programlarının yeniden düzenlenmesine yönelten nedenlerden biri olacaktır. Zira bu dönemde "okul" ayrılıkçı/ulusçu eğilimlerin kaynaklarından biridir.[187]

Bu ayrılıkçı ulusçu eğilimleri Abdülhamid özellikle aşiret mektepleriyle de savmaya çalışmıştır. Aşiret mektepleri Osmanlı yurtseverliğini Arap şeyhlerinin çocuklarına aşılamanın bir aracı olarak 3 Ekim 1892'de açılmıştır. Abdülhamid müstakbel aşiret reislerini ve ileri gelenlerini devletin okullarında okutarak aşiretlerin yaşayış tarzını kültürel, sosyal, politik ve ekonomik yönden değiştirilmesini düşünmüştür. Ayrıca onların faydalı unsurlar haline getirilmesi sağlanacaktır. Bu okullarda çeşitli kabile ve halklarını bir araya getirmenin birincil araçlarından birinin dil birliği olduğu unutulmamış Türkçe öğretimine hayati önem verilmiştir.[188] Okul başlangıçta Arabistan yarımadasında artan İngiliz nüfuzunu kırmak amacıyla sadece Arap şeyhlerinin çocukları için kurulmuşken daha sonra Kürt şeyhlerinin ve bazı Arnavutların çocukları da dahil edilecek şekilde genişletilmiştir.[189]

Aşiret Mektebi, II. Abdülhamid döneminin ilginç eğitim kurumlarından biridir. Ayrılıkçı, ulusçu eğilimlerin başladığı bir dönemde, siyasal/toplumsal birliğin sağlanması için, "din/İslamiyet", bir ortak payda veya çimento gibi düşünülmüş ve bir kurum olarak okulun "bütünleştirme" işlevi, için zerkedilerek kullanılma yoluna gidilmiştir. Bu amaca yönelik açılan okul, Osmanlı Devleti'ne sorun çıkaran, baş kaldıran, vergi vermeyen aşiretlerin "yola getirilmesi", "medenileştirilmesi" için kurulmuş ve kullanılmıştır. Aşiret mekteplerinin kuruluş amaçlarına bakıldığında, ilkin,

---

[187][187] ALKAN, a.g.m.,s.197

[188] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.45

[189] DERİNGİL,a.g.e.,s.108-111

188

189

bu okul aracılığı ile "merkez"in "taşra"ya bir "yerel elit" grubu ile nüfuz etmeyi hedeflediğini öne sürebiliriz.

Osmanlı bürokrasisi ve II. Abdülhamid'in, konuya bir "medeniyet" sorunu olarak baktıklarına kuşku yoktu. Okulun tüzüğünde ve bu konudaki resmi yazışmalarda ön plana çıkarılan tema da budur. Bu yönüyle amacın, bir anlamda göçebe ve gayri medeni yaşayan aşiretleri ehlileştirmek, medenileştirmek olduğu ileri sürülebilir.[190]

Çağdaşlık böylece II. Abdülhamid döneminin bir diğer amacı da ortaya çıkmış oluyordu. II. Abdülhamid dönemi için bu ifadeden anladığımız; devletin ve milletin zaman ve zeminin icaplarına uymasını sağlama isteğidir. Bu dönemde eğitim sahasında görülen çabalar, Osmanlı cemiyetini, İslamî bir zeminde birleştirmek şeklinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca Osmanlı cemiyetini gerek eğitimde gerekse ziraat, ticaret sosyal hayatı etkileyebilme kabiliyetine sahip hususlarda çağın gereklerine uydurmak ve nimetlerinden istifade ettirmek istediği görülüyordu.[191]

II. Abdülhamid'in hedefi, merkeziyetçilik sisteminin kendisine vermiş olduğu maddi imkânlarla hilafet makamının manevi imkânlarını kullanarak ümitsizlik ve karmaşık içindeki Müslümanlara yeni ümitler vermektir. Onların hanedana ve hükümete olan inanç ve sadakatini artırmak böylece İslam birliğini güçlendirerek imparatorluğu içte ve dışta güçlü hale getirmekti. Sultan Abdülhamid'in İşte bu siyaseti başarılı olmuştur. Nitekim imparatorlukta Müslümanların lideri ve koruyucusu olduğunu duygu olarak kabul ettirdi. Hatta dünya Müslümanları nezdinde Halife-i Sultan'ın itibarını ve şöhretini arttırdı. Sultan Abdülhamid bu amaçla Hamidiye Alaylarını kurarken Doğu Anadolu'daki aşiretleri birçok yönden kolayca kendisine bağlamasını ve itaat altına almasını da bildi.[192]

---

[190][190] ALKAN, a.g.m,s.123-124

[191] ERASLAN, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s.235

[192] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.22

191

192

5.3.2.Yabancı Okullar İle Rekabet

Abdülhamid döneminde Avrupa'dan alınan kurum ve fikirler uyarlamaya tabi tutulmuştur. Eğitim "reformunun" batılı menşei, mantığı ve dış şekli, her çeşit yerel müdahaleye karşı göğüs germekte yeterince güçlü sayılırken, bunlar Osmanlılaştırılmış ve bazı durumlarda İslamîleştirilmiştir. Abdülhamid'i buna iten en önemli sebepte 1877–1878 Osmanlı Rus harbinin sonrasında gayrimüslimlerin devlet aleyhine faaliyette bulunması ve ülkedeki Müslüman nüfus oranının alabildiğince artması, İstanbul'un muhacirlerle dolmasıdır. Ayrıca yabancıların gayrimüslimlere yönelik öğretim faaliyetleridir Sultan Abdülhamid bu durumu hatıratında şöyle izah etmektedir: *"Hususi(Yabancı-özel) mektepler, devletimiz için büyük bir tehlike teşkil etmektedir. Şimdiye kadar affedilmez bir kayıtsızlıkla her devlete her zaman ve mahalde mektep açmak hakkını vermiş bulunuyoruz ve maalesef bunun acısını çekmekteyiz. Fakat bu mekteplere her zaman müdahale etmek pek kolay olmuyor"*[193] diye yakınmaktadır. Buna rağmen 1886'ya kadar devletin müdahalesinden uzak ve bağımsız faaliyet gösteren yabancı okulları ilk kez Abdülhamid döneminde denetlenmeye başlandığını görüyoruz. Yine 1893 yılında Zühtü Paşa tarafından padişaha sunulan raporda özellikle Protestan okulların durumlarına ait önemli bilgiler verilmektedir. Bu belgede ülke içinde 392 Protestan ve Amerikan okulunun bulunduğunu belirtilerek, bu okullarında 341'inin ruhsatsız çalıştığı ortaya çıkmaktadır.[194] Abdülhamid'in Hususi İradelerinde karşılaştığımız üzere Hıristiyan mekteplerinde Türkçe eğitim verilmesi yönünde ve Türkçe imtihanları sırasında Maarif Nezaretinden bir kişinin bulunmasını, Türkçe öğretmeyen okulların kapatılmasını emrettiğini anlaşılmaktadır.[195]

Yine bu dönemde Galatasaray Sultanisi'nin Osmanlı Devleti'nin menfaatiyle çatışan bir müessese olduğu anlaşılmış. Bu amaçla okulda Türkleştirme faaliyetleri başlamıştır. Öncelikle okula 60 Müslüman talebe alınmış ve sayı 220 ye çıkarılmış. Bulgar ve diğer gayrimüslim talebeler ücret talep edilerek okulu terke zorlanmıştır. Osmanlı Devleti'ne hizmeti dokunmuş ve sadakati olanlar bu kuralın dışında tutulmuştur. Aslında Galatasaray Sultanisinin Türkleştirme hareketi 1876'da Türk

---

[193][193] Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, s.141

[194] Hidayet VAHAPOĞLU, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, İstanbul,1997,s.184–185

[195] ENGİN,a.g.e.,s.125(BOA,İrade Hususi,101,22 M1312)

[194][196] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.138

[195]

müdürlerin atanmasıyla başlamış 1880 tarihinde bir saat okutulan Türkçe dersinin iki saate çıkarılmasıyla devam edilmiştir.[196]

Yabancı okulların verdiği zararlar hakkında Beyrut valisi, giderek artan maddi desteklerin yardımıyla bu okullarda ücretlerin ya düşürülerek ya da hiç alınmayarak öğrencileri cezp edecek mali teşvikler sağlandığından yakınmıştır. Ayrıca, yabancı meslek okullarının da pek çok öğrencinin ilgisini cezp ettiği belirtilmiştir. Bunun sonucunun ise Müslüman çocukların "İslam göreneklerinden uzaklaşması" olduğu rapor edilmiştir. Gayrimüslim çocuklar gibi buraya devam eden Müslüman çocuklar da sadece Osmanlı yetişme tarzından mahrum olmakla kalmayıp, üstüne üstlük eğitim aldıkları okulların ülkelerine meyledildikleri söylenmiştir.[197]

Abdülhamid bundan dolayı Müslümanların bu yarışta geri kalmasını ve Müslümanların bu tür misyoner okullarda öğrenim görmesini engellemek için ilk ve ortaöğretimin Anadolu'da, Arap vilayetlerinde, Müslümanların yoğun olduğu Balkan kent ve kasabalarında yaygınlaşması için hatırı sayılır bir çaba göstermiştir. İstanbul'da ve başka büyük kentlerde daha üst düzey okullar da açılmış, eskileri genişletilmiştir. Müslüman zenginlerin özel okullar açması özendirilmiş, desteklenmiştir.[198] Sultan Abdülhamid İslam'ı ön plana çıkarmıştı. Çünkü Tanzimat'ın Osmanlıcılığından umudunu kesmişti. Ayrıca Hıristiyan azınlıkları daha uzun süre imparatorluk içinde tutamayacağını görüyordu. Ama İslam, Arnavutları, Arapları, Çerkesleri devlete sadık kılmanın yolu olabilirdi. Abdülhamid "Türk" öğesini bir çeşit son çare olarak görüyordu. Yani, o zaten temeldi ve ancak bütün çareler tükendiğinde oraya dönülebilirdi. Selanik'te, Alatini köşkünde muhafızlığını yapan Fethi Okyar onun ağzından şu sözleri aktarmıştır: *"...ben, otuz üç sene, bu memleketin başındaki insan olarak, mensubu olmakla iftihar ettiğim Türk milleti ile Türklerin asli unsur olduğu devletin hudutları içerisinde yaşayan, Müslüman olsun olmasın, Türk olmayan unsurların hakiki vaziyetlerini bilmekteyim."*[199]

Okullar, sıbyan ve rüşdiye düzeyine kadar cemaat esasına göre, fakat devlet denetiminde açılmış ve yönetilmişlerdir. Ancak idadi ve sultani ve yüksek eğitim, din

---

196

197197 FORTNA,a.g.e.,s.80-81

198 AKARLI,a.g.m.,s.259

198199 Murat BELGE, "Mustafa Kemal ve Kemalizm",Kemalizm, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c.II, İstanbul, 2002,s.31–32

200 ALKAN, a.g.m.,s.79

199

ve mezhep açısından karma niteliği ile Osmanlıcılık ideolojisinin asıl aktarılacağı yerler olarak tasarlanmıştır. Öte yandan yeni laik cemaat okulları ile bunlara ek olarak yabancı okulların kurulması, "cemaat'ten ulus'a" geçme sürecini hızlandırdığından, eğitim aracılığı ile yurtseverlik ekseninde, ortak bir "Vatan" fikri ve ona bağlı Osmanlı yurttaşı yetiştirmek amaçlamıştır.[200]

5.4.Değerlendirme

II. Abdülhamid döneminde, eğitim okul(modern iptidai, rüşdiye, idadi ve yüksek okul) sayılarında ve okullaşma oranında, ülke düzeyinde son derece ciddi artışlar hemen göze çarpar. Bir anlamda, Osmanlı modernleşmesinin eğitim alanındaki en ciddi gelişmesi II. Abdülhamid döneminde olmuştur diyebiliriz. Eğitimin alt yapısının kurulması ve yaygınlaştırılması II. Abdülhamid döneminde olmuştur. Bu dönemde Maarif Nezareti'nin merkez ve taşra teşkilatında yapılan düzenleme, Cumhuriyet dönemine miras kalmıştır. II. Abdülhamid döneminde eğitim alanındaki gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türklerin de ilgisini çekmiştir.[201]

II. Abdülhamid devrinde maarif teşkilatı geliştirilirken ayrıca Avrupa'daki benzerleri de gözden uzak tutulmamıştır. Zira Fransız Alman ve İngiliz eğitim, öğretim teşkilatını bilen Türk ve gayrimüslim maarifçilere de bu kuruluş ve kadrolarda yer verilmiştir. Özellikle Fransız Maarif teşkilatı bu çalışmalarda model alınmıştır.[202]

II. Abdülhamid devrinde, eğitim alanında yapılan en büyük hizmetlerin başında hiç şüphesiz vilayetlere kadar maarif teşkilatının ve vasıtalarının yayılması gelir. Tanzimat devrinde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen maarif hizmetleri ancak 1878'den itibaren imparatorluğun her köşesine devlet eliyle götürülmeye başlanmıştır. Bu hareket Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma yolunla attığı en olumlu adımlardan biri olarak önemini muhafaza etmektedir.[203]

Bu dönemde açılmış olan okullar orta sınıfın yükselişine sebep oldu diyebiliriz. Bu sınıfın yükselişi çok geniş kapsamlı entelektüel sonuçları olan toplumsal bir olaydı.

200

201[201] ALKAN, a.g.m.,s.194-195

[202] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.37

[203] KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.37–38

202[204] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.187

203

Modern eğitim sistemi taşradaki orta ve alt sınıfların çocuklarına yukarıya doğru hareketlilik için bir kanal oluşturdu ve bu şekilde eski geleneksel düşünce biçimlerine bir meydan okumayı gündeme getirdi.[204]

II. Abdülhamid eğitimin toplum ve ülke kalkınmasının temel aracı ve ideolojik aktarımın yapılacağı başlıca kurum olduğunun farkında idi. Kısaca II. Abdülhamid'in medrese ve camiden çok, okula önem verdiği görülmektedir. Kendisi de fırsat düştükçe, açtığı okullarla öğünmektedir.[205]

Medreseler, Abdülhamid'in saltanatı döneminde modern eğitim sisteminin hızla gelişmesi sonucunda daha da yozlaşmıştır. Her ne kadar Abdülhamid bu geleneksel okulları da ayakta tutmak ve canlandırmak istese de. Yeni sistem okulların akılcı sistemini içine sindirmiş ve ön ayak olduğu istibdat idaresinden dolayı Abdülhamid'e ve dogmatizmi ve dar görüşlülüğü yüzünden eski İslami eğitim sistemine ve meydan okumaya hazırlanan, aynı anda yenilikçileri de batıyı körü körüne taklit ettikleri için eleştiren insanlar yetiştirmiştir.

Fakat sonunda modern eğitim sistemi tam bir zaferle sonuçlanmış ve 1900'lü yıllara gelindiğinde istatistikler geleneksel sıbyan okullarını hiç hesaba katmadan, sadece eski sıbyanların bir kısmını da içeren modern okulları zikreder olmuştu. İlginçtir ki, Jön Türkler tahtan indirdikleri ve "cehalet taraftarı" dedikleri padişah tarafından yürürlüğe konulmuş olan eğitim sistemine pek az şey eklemişlerdir.[206]

Modern eğitim II. Abdülhamid döneminde yerleşmiştir. Bu arada devlet, eğitimdeki görevinin şuuruna varmıştır. Öteki imparatorluklarda olduğu gibi, devletin eğitimden beklediği temel amaç itaatkâr, ama aynı zamanda merkezin değerlerini kendisininki olarak kabul edecek şekilde eğitimli bir nüfusun ortaya çıkarılmasıydı. Ayrıca bu dönemde devlet, eğitimi organize etmeye, merkezileştirmeye çalışmıştır. Merkez ve taşra teşkilatının kurulması, Darülfünun'un açılması ve ayrıca bütün bunların Türklerin çoğunlukta olduğu yerlere, özellikle Anadolu'ya yönelik olması eğitimde ki şuurlanmanın belirtileri olarak kabul edilebilir. Öte taraftan azınlık mektepleri ve yabancı mektepler az çok kontrol altına alınmıştır.[207]

204

205[205] ALKAN,a.g.m.,s.194-195

206 KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.184

207 KODAMAN, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.XIII-XIV

206

207

Abdülhamid döneminde yetişen kuşak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olmuştur. Eğitim alanında en büyük zarar, sistemin dağınık bünyesinden gelmiştir. Devlet okulları, millet toplulukları okulları ve yabancı okullar öğrencilerine ayrı yöntem ve amaçlar öğretilmiştir. Bu da imparatorlukta birbirini anlamayan bir neslin yetişmesine neden olmuştur. Sultan Abdülhamid'in en büyük yanılgısı veya çelişkisi, modern eğitim kurumları kurarak buralardan kendisine bağlı ve sadık elemanların yetişmesini istemek olmuştur.[208] Ama buna rağmen imparatorluğu bir bütün halinde tutmak için gerekli milli birlik ve bağlılıktan yoksun bir nesil yetişmiştir. Bu durumda hem yeni bir nesil ortaya çıkmıştır hem de eğitim istenilen amaca tam olarak hizmet edememiştir. Bu durum ancak Cumhuriyetin ilanından sonra düzeltilebilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Abdülhamid İmparatorluğun dağılacağını görmüş bu durumu elinden geldiğince yavaşlatmaya çalışmıştır denge siyasetinin tükendiği an imparatorluğun ömrü kısalmış, Jön Türk iktidarı döneminde de bir takım tedbirlerin alınmaması neticesinde imparatorluk dağılmıştır. Abdülhamid bu durumu önceden görebildiği için Anadolu'yu sığınacak bir liman olarak hazırlamaya çalışmış özellikle eğitim yatırımlarının büyük çoğunluğunu bu yüzdendir ki bu bölgelere yapmaya çalışmıştır. Anadolu halkı ilk kez bu kadar kapsamlı bir eğitim hamlesi içerisinde eğitilmeye çalışılmıştır (Bkz. Çizelge 5.4.1.) Şurasını da unutmamak lazım ki Cumhuriyeti kuran nesil Abdülhamid'in açtığı ve kurduğu okullarda yetişmiştir. Fakat Abdülhamid'in eğitim yatırımlarının sonucunun daha fazla alınması gerekirken savaş yılları da bu eğitimli neslin sayısının azalmasına neden olmuştur. Bu yüzden Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda yetişmiş eleman sıkıntısı yaşanmıştır.

[208][208] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.311

Çizelge 5.4.1. 1903 Yılında Osmanlı Devleti'nde Öğrenci Sayısı ve Genel Nüfusa Oranı [209]

Vilayetler	Nüfus	Öğrenci	Oranı/Binde
Edirne	904.636	105.774	113.6
Erzurum	647.010	19.693	30.3
İşkodra	200.000	5.164	25.2
Adana	424.281	17.749	41.9
Ankara	850.000	31.081	3.6
Aydın	1.630.407	179.783	92.5
Bitlis	318.911	11.093	3.4
Basra	150.000	3.671	2.3
Bağdat	192.006	5.320	7.2
Beyrut	648.602	38.576	5.6
Cezair-i Bahr-i Sefid	300.000	31.340	104.4
Haleb	817.740	42.080	51.4
Hudavendigar	1.500.000	137.098	91.3
Diyarbekir	472.249	10.383	24.1
Selanik	1.028.432	98.547	95.8
Suriye	559.901	22.745	40.6
Sivas	1.087.555	82.772	76.1
Konya	984.062	78.953	88.3
Trabzon	1.254.741	125.917	100.3
Kastamonu	970.692	94.084	96.9
Kosova	865.445	15.695	18.0
Mamuretülaziz	571.764	22.655	39.9
Manastır	840.454	64.076	76.3
Musul	300.280	6.699	22.4
Van	430.000	4.042	9.4
Tarblusgarb	500.000	12.375	24.7
Yanya	650.000	35.650	54.8
İzmit Sancağı	270.000	35.540	120.3
Bingazi Sancağı	300.000	1.638	56.4
Çatalca Sancağı	60.000	8.300	138.3
Kudüs Sancağı	60.000	10.493	174.8
Kala-i Sultaniye Sancağı	140.000	16.525	118.0
Toplam	**19.929.168**	**1.375.511**	**144.8**

[209] İlhan TEKELİ, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler",TCTA,c.II, İstanbul,1985 ,s.460

6.MODERNLEŞME BAĞLAMINDA TIP ALANINDAKİ GELİŞMELER

Sultan II. Abdülhamid dünyadaki ilmî gelişmeleri çok yakından takip etmeye çalışmıştır. O, Fransa ile olan münasebetlerin yoğunluğu sebebiyle bilhassa bu ülkedeki yenilikleri takip ederek, Batı medeniyeti ile Osmanlı Devleti arasındaki seviyenin açılmaması için gayret göstermiştir. Bu dönemde Fransa'da öne çıkan ilim adamlarından biri olan Pasteur ile irtibatı, kuduz aşısının bulunmasıyla başlar. Kuduz aşısının keşfedildiğini öğrenen Sultan, 1886 yılında Zoreos Paşa, Dr. Hüseyin Remzi ve Veteriner Hüsnü Beyden oluşan bir heyeti, eğitim için Paris'e göndermiştir. Heyet, Sultan Abdülhamid'in kendi istihkakından ayırarak verdiği 10.000 frankı ve önemli Osmanlı nişanlarından birisi olan Mecidiye Nişanı'nı Pasteur'e ulaştırmıştır.[210] Said Naum Duhani'nin verdiği bilgilerden Abdülhamid'in Pasteur ile bizzat mektuplaştığını ve bu büyük tıp adamına "Mon Cher Monsieur Pasteur" (Azizim Mösyö Pastör)diye hitap ettiğini öğrenilmektedir. Yine aynı kaynağa göre "antipnömokoksik serum", Abdülhamid'in âlicenaplığına bir cemile olmak üzere Amerikalı doktorlar tarafından "Abdülhamid serumu" diye adlandırılmıştır. Hatta 1941'de İstanbul'da gösterime giren Untamed adlı Paramount Pictures şirketinin filminde aktörlerden birisi bu serumun ismini "Sultan Abdulhamid's serum" diye telaffuz etmiştir.[211] Paris'te eğitim gören bu heyetin yurda dönmesinden sonra İstanbul'da 1887 yılında Darü's-Saadet, Darü'l-Kelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi (Kuduz Enstitüsü) kurulmuştur. Bu sayede kuduz aşısının keşfinden sadece üç yıl sonra, İstanbul'da kuduz aşısı üretilmeye başlanmıştır. Bu merkez, Dünya'nın üçüncü, Doğu ülkelerinin ise ilk kuduz hastalığı tedavi merkezi olmuştur. Enfeksiyonlarla mücadele bununla kalmamış; 1889'da Telkihhane (Çiçek Aşısı Üretim Merkezi), 1893'te Bakteriyolojihane-i Şahane, daha sonra da Bakteriyolojihane-i Baytarî kurulmuştur. Bu kurumlarda üretilen aşı ve serumlar, o zamanlar dünyayı kasıp kavuran tifo, kolera, dizanteri, veba, tifüs ve menenjit gibi hastalıkların önünün kesilmesinde rol oynamıştır.

Yine hayvanları öldürmekte olan şarbon, veba ve çiçek gibi hastalıkların da çaresi bulunmuştur.1894 yılında Peşte'de yapılan ilmî bir toplantıda, difteri serumunun bulunduğu bildirilmiş ve bu bilgi üç gün sonra İstanbul'a ulaşmıştır. Çok sevdiği kızını dört yaşında iken difteriden kaybeden Sultan Abdülhamid, bu habere çok sevinmiş ve

---

[210] Aykut KAZANCIGİL, Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji, İstanbul,2000,s.286–287

[211] ARMAĞAN,a.g.e.,s.54-55

Bakteriyolojihane-i Şahane Müdürü Dr. Nicolle'ü Paris'e göndermiştir. Difteri serumu, bulunuşundan sadece üç ay sonra İstanbul'da üretilmeye başlanmıştır.[212]

Sultan II. Abdülhamid'in sağlık alanındaki önemli uygulamalarından birisi de, Batılı bilim adamlarını ülkemize davet etmesi olmuştur. Bu davet neticesinde İstanbul'a gelen pek çok bilim adamı ülkemizde tıbbın gelişmesine destek vermiştir. Bu hâdiseler yayılmacı Batı ülkelerinin, ekonomik ve siyasî politikalarının yanı sıra sağlık alanında da birbirleriyle rekabete girmelerini, gelişmekte olan ülkelerde sağlık alanında yatırım yapmalarını sağlamıştır. Bugün az gelişmiş ülkelerde bulunan Batılı kuruluşlara ait pek çok sağlık tesisinin temelinde II. Abdülhamid'in siyaseti yatmaktadır. Abdülhamid'in uyguladığı akılcı sağlık politikaları sayesinde, Osmanlı'ya tıp alanında dünyadaki emsalleriyle başa baş giden tesisler kazandırılmıştır. Ne yazık ki bu gelişme hamleleri sürdürülememiştir. Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nün çalışmaları onları aşı ve serum üretimi, genetik araştırmalar ve eğitim alanlarında söz sahibi kılmıştır.

Şayet II. Abdülhamid'in yerleştirmeye çalıştığı müessese kültürünün önemi, sonraki dönemlerde de anlaşılmış olsaydı, bugün Türkiye'de Pasteur Enstitüsü gibi bilim üreten ve insanlığa faydalı kuruluşlar vücut bulacaktı. Bakteriyolojihane-i Şahane ve Bakteriyolojihane-i Baytarî, Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'daki görevlerini tamamlayarak 1928 yılında Ankara'ya taşınmış ve yerine Refik Saydam Hıfz-ı Sıhha Müessesesi kurulmuştur. Ama ne var ki, tarihî bir gerçek olarak bu müessese kurucusunun hayalindeki çalışmaları yapamamış, günümüzde önemli bir görevi yerine getirmekle birlikte, süreklilik sağlanmadığı için Pasteur Enstitüsü'nünki gibi bir performans gösterememiştir. II. Abdülhamid'in sadece sağlık alanında yapmış olduğu bu faaliyetler bile onun, ülkesini ve halkını ne ölçüde düşünen mesuliyet şuuruna sahip bir idareci olduğunu göstermektedir.[213] Abdülhamid döneminde ayrıca 1887 tarihinde Gayetü'l İtkan fi Tedbir-i Bedenü'l İhsan adlı Arapça tıp kitabının Türkçe baskısı yapılmıştır.

Bu dönemde kurulmuş tıp alanındaki müesseselerden biri de 1899 modern bir çocuk hastanesi olarak, yoksul kadın ve çocuklara hizmet vermeye başlayan Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi ve Şam Tıbbiyesi'dir. Hamidiye Etfal Hastanesi'nde zamanına göre oldukça yüksek hekimlik teknikleri uygulanmıştır. Ayrıca Hamidiye Etfal

[212] Ekmeleddin İHSANOĞLU, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları",Osmanlı Medeniyeti Tarihi, c.I, İstanbul, 1999,s.353
[213] İHSANOĞLU, a.g.m.,,s.352-353

Hastanesi ilk ışın tedavisi olmak üzere çeşitli mikrobiyolojik hususlara katkıları olmuş ve ayrıca Türkçe ve Fransızca mükemmel bir tıp dergisinin yayınlanmasına zemin hazırlamış bir hastanedir.[214] Osmanlı Devleti bu hastane sayesinde hem pediatri hem de tam teşekküllü çocuk hastaneleri alanında önemli bir varlık göstermiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nin "terakkiyat" alanında Avrupa'dan geri olmadığının önemli bir kanıtı olmuştur.[215] Fakat bu kurum II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Abdülhamid'in kurumu olduğu gerekçesiyle hekim kadrosu dağıtılmış ve çalışmaları engellenmiştir.1896 yılında tamamlanan ve yaklaşık bin kişilik bir kapasiteye sahip olan Darülaceze'de ve 1902 yılında üçyüz yetime barınma ve eğitim imkânı sağlayan Darülhayr-ı Ali'de bu dönemde hizmete giren hayır kurumları içerisindedir.[216] Sağlık alanında diğer önemli bir adım ise Tıbbiye'nin öğretim dilinin Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmesidir.[217]

Bu örneklerden de görülüyor ki Abdülhamid Avrupa'da yaşanan bilimsel gelişmeleri yakından takip etmeye çalışmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı seçkinleri arasında pozitivist ve ilerlemeci görüşler yaygınlık kazandığı için Tıp ve sağlık kurumları bu zihniyeti çerçevesinde modernleşmenin, ilerlemenin ve teknolojinin en önemli sembolleri haline gelmiştir. Bu yüzden de Abdülhamid sosyal kurumlara ve hastaneler oldukça ağırlık vermiştir. Böylelikle padişahın ilerlemenin en büyük hizmetkârı olduğu iddiasını da kanıtlanmıştır aslında. Bu sayede Avrupa kamuoyu tarafından azgelişmiş, geri ve geleneksel bir devlet olarak görülen Osmanlı Devleti'nin bu imajını yıkmaya ve devletin modern bir devlet, modern bir monarşi görüntüsünü pekiştirerek ileri Avrupa devletleri arasındaki yerini sağlamlaştırmak istenmiştir.[218]

Modern devletin oluşumu sürecinde devletin sosyal alana ve bireylerin gündelik yaşamına daha fazla müdahale ettiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle nüfusun üretken kapasitesi, refah ve sağlığına yönelik uygulamalar, modern siyasetin belkemiğini oluşturur. Modern devlet, bir yandan toplumu oluşturan bireylere sağlık ve refah hizmetleri götürerek onların üretken kapasitelerini artırmaya, diğer yandan da nüfusun sosyal ve ahlaki kontrolüne ağırlık vererek bu kapasitenin ortaya çıkmasını sağlamaya çalışır. Burada ki gelişmelerde bu kaygıları görmekteyiz. Abdülhamid döneminde sağlık

[214] KAZANCIGİL,a.g.e.,s.279-280
[215] ÖZBEK,a.g.e.,s.194
[216] ÖZBEK,a.g.e.,s.195
[217] KÜÇÜK,a.g.m.,s.221
[218] ÖZBEK,a.g.e.,s.198

alanında bu tarz bir modernleşme anlayışı benimsenerek devlet merkezileştirilip güçlendirilmek istenmiştir.

Moderniteye bağlı insan, dünyadaki etkili gelişmelere ve bilgilere açık olan insandır. Bu açıdan bakıldığında yukarıda saydığımız gelişmeler Osmanlı idarecileri, modernleşme yolunda dünyaya açılma yönünde çaba sarf ettiğini göstermektedir.

7.EKONOMİNİN MODERNLEŞME İÇERİSİNDEKİ YERİ

7.1.Maliye

XIX. Yüzyıl öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da, merkezi devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askeri ve mali öncelikleri yönlendiriliyordu. Vergi gelirlerinin artırılmasının yanı sıra güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iaşesinin sağlanması merkezi devlet açısından en önemli amaçları oluşturuyordu. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin hedefi de ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamaktı.[219]

Merkezi devletin reformlar yoluyla güçlenme ve imparatorluğun toprak bütünlüğünün koruma çabalarının çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren bir diğer boyuttu daha vardı. Taşradaki unsurlar karşısında merkezi devletin gücünü artırmak, orduyu ve maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı yöneticileri Avrupalı devletlerin desteğine başvurmak zorunda kalmışlardır. Gerçi Avrupa devletleri reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformları ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıkları askeri, siyasi veya mali destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılması doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalardan itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle dönemin en güçlü devleti İngiltere'ye ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen tavizlerle el ele yürümüştür.[220] Bu da gayrimüslim unsurlar arasındaki ayrılıkçı temayülleri iyice arttırmıştı. Neticede Tanzimat'ın faturası maliyeye çok pahalıya mal olmuş ve özellikle dış borçlanma nedeniyle adeta devlet iflas etmiştir.

Özellikle 1853–1856 yılları arasında cereyan eden Kırım savaşı sırasında devlet zorlaşan mali durumdan kurtulabilmek için dış borçlanma yoluna gitmiştir. İlk kez 24 Ağustos 1854 tarihinde Londra'da Palmer Ort. ile Paris'teki Goldscmid Ort. firmalarından üç milyon sterlin borç alınmıştır.[221]

---

[219] Şevket PAMUK, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914,İstanbul,1988,s.161

[220] PAMUK, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914,s.163

[221]Donald C. BLAISDELL, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Düyunuumumiye"(Çev:Ali İhsan DALGIÇ),İstanbul,1979,s.IV

Bu borçlanma daha sonraları aşırıya kaçmıştır. Özellikle alınan borçlarla Sultan Abdülaziz döneminde donanmaya yüklü miktarlarda paralar ayrılmıştır. Saray inşaları da bu dönemde borçlanmayla devam ettirilmiştir. Görüleceği üzere alınan borçlar daha çok geri dönüşümü olmayan yerlere aktarılmıştır. Bunun neticesinde de Osmanlı Devleti maliyesi, Sultan Abdülhamid tahta çıktığında iflasın eşiğine gelmiştir ve devlet gelirlerinin %80'ini dış borçlar götürmektedir. Sultan Abdülhamid tahta çıktığı dönemde ülkenin içerisinde bulunduğu mali bunalımı hatıratında şöyle değerlendirmektedir: *"Hazine borç içindeydi. Varidat her yıl biraz daha azalıyordu. Tanzimat'tan beri her şeyimizi Avrupa'dan getirtir olmuştuk. Yerli tezgâhlar birer birer sönüyordu. Her tarafı Avrupa bezleri kaplamıştı. Kurulmuş birkaç fabrika bile kapanacak hale gelmişti. Gümrük varidatı büyük devletlerle yaptığımız anlaşmalar yüzünden hiç mesabesine inmişti. Kendi yağımızla bile kavrulamıyorduk. Yol yoktu. Haberleşme güçleşmişti. Geniş imparatorluk toprakları kendi kaderlerine terk edilmiş gibiydi."* [222]

Sultan Abdülhamid döneminde yaşanan 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Osmanlı Devleti tarafından kaybedilmesi ve Berlin Antlaşması neticesinde Osmanlı Devleti'nin yüklü miktarda savaş tazminatı ödemek zorunda kalması Osmanlı Devleti bütçesini iflas ettirmiştir. Osmanlı maliyesi bunun neticesinde borçlarının faizini dahi ödeyemeyeceğini açıklamak zorunda kalmıştır. Bu süreçten sonra Osmanlı Devleti tahvilleri Avrupa'da aşırı değer kaybetmeye başlamıştır. Bu durum sonucunda Osmanlı Devleti'nin borç aldığı Avrupalı Devletlerin halkları paralarını almayacakları yaygarası koparak hükümetlerine baskı yapmaya başlamışlardır. Tabi bu sırada Osmanlı Hükümeti Galata'nın yerli bankerlerin borçlarını almak için 1879 Kasımında Babıâli'yle yaptıkları "Rusum-ı Sitte" mukavelesi başarılı sonuç vermiştir ve Rusum-ı Sitte (altı vergi)idaresi kurulmuştur. Bu idareye gümrük resimleri hariç tutulmak kaydıyla pul ve ispirto vergisinin, İstanbul ve civarındaki balık avı resminin; gümrük resimleri hariç İstanbul, Edirne, Bursa ve Samsun'a ait ipek öşürlerinin gelirleri kiralanmıştır. Bunlara ilaveten tuz ve tütün tekellerinin idaresi de on yıllığına bu gruba devredilmiştir. Anlaşmanın mahiyetini oluşturan gelir sayısı 6 olduğu için grubun kuracağı idareye Rusum-ı Sitte İdaresi adı verilmiştir.[223]

Bu durumun ortaya çıkması Avrupalı alacaklıları hem kızdırmış hem de bu

[222] BOZDAĞ,a.g.e.,s.67
[223] ERASLAN, Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid, s.14

sistemin iyi çalışmasından dolayı ümitlendirmiştir. Kızdırmıştır çünkü kendi alacakları varken Osmanlı Hükümeti başka alacaklılara borç ödemektedir. Borçların düzenli ödemesi ve sistemin iyi çalışması da Avrupalı alacaklıları ümitlendirmiştir. Bu yolla kendileri de alacaklarını tahsil edebileceklerdi. Bu sebepten bu alacaklılar hükümetlerine baskı yapmaya başlamışlardır. Avrupa hükümetleri de özellikle Berlin Anlaşması'nda ortaya çıkan, Yunan ve Karadağ sorununu ve Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılacak bahsini gündeme getirerek Osmanlı Devleti'ni baskı altına almaya çalışmışlardır. Hatta bir İngiliz filosu Akdeniz sahillerinde dolaştırılarak işgal tehdidinde bulunmuştur. Osmanlı Hükümeti bu durum karşısında alacaklılara 23 Ekim 1880'de bir ödeme planı sunmuştur. Fakat bu ödeme planını gören, alacaklı devletler alacaklarını kontrol etmek için ve kendilerine tahsis edilen gelirlerin idaresi için milletlerarası resmi bir komisyonun kurulmasını talep etmişlerdir. Babıâli'nin bunu kabul etmemesi üzerine alacaklıların seçeceği temsilcilerden oluşan bir meclisin oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu konu hükümet tarafından 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) tarihinde bir kararname şeklinde ilan edilmiştir. Akabinde alacaklıların menfaatlerini korumak için İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalya, Hollanda ve Osmanlı alacaklılarını temsilen birer üyeden oluşan ve Duyun-ı Umumiyye-i Osmaniye İdare Meclisi adı verilen bir meclis kurulmuştur. Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyun-ı Umumiye İdaresi ile Osmanlı Hükümeti de borçlardan %54'e varan bir indirim elde etmiştir. Ayrıca faiz hadleri %9'lardan %1'lere düşmüştür.[224]

Duyun-ı Umumiye İdaresi kendisine tahsis edilen kaynaklardan elde ettiği gelirlerin %5'i ile Osmanlı dış borçlarını ödeyecekti. Eğer yıllık gelir bu idareye bırakılan oranı aşarsa, aşan kısım Osmanlı hazinesine aktarılacaktı. Fakat gelirler hiçbir zaman fazla verecek seviyeye ulaşmamıştır. Bu yüzden de bu idare kurulduktan sonrada dış borç alınmaya devam etti, 1886'dan 1908'e kadar on iki borç anlaşması yapılmış yalnız alınan bu borçlar daha önceki dönemlerde olduğu gibi saray, konak, köşk inşaatlarına harcanmamış, daha çok demiryolu, liman, sulama kanalları gibi altyapı hizmetlerine harcanmıştır.

Fakat her şeye rağmen Duyun-ı Umumiye İdaresi, devlet içinde devlet hüviyeti kazanmıştır. Bununla birlikte idare, gerek devlet kaynaklarının verimli bir şekilde işletilmesinde, gerekse borçların bir düzen içinde ödenmesi bakımından faydalı

[224] Cevdet KÜÇÜK, Tevfik ERTÜZÜN, "Duyun-ı Umumiye",TDVİA, c.10, İstanbul,1994,s.59–60

olmuştur.[225]

Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması formülüyle borçların ödenmesi sanıldığının aksine Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığını tamamen Avrupalı Devletlerin hegemonyası içine katmamıştır. Osmanlı Devleti bu kararname ile Avrupa devletlerinin muhtemel müdahalesini önlemiştir. Osmanlı Devleti siyasi bağımsızlığını tümüyle yitirmemiş ve merkezi bürokrasinin ülke içindeki siyasi dengelerde var olan ağırlığı korumuştur. XIX. yüzyıldaki birçok devlet hem siyasi, hem ticari, hem de yatırım gibi iktisadi süreçler açısından, emperyalist bir ülkeye bağlanmışlardır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda emperyalist ülkeler arası rekabetin XIX. yüzyıl boyunca sürdüğünü, hiçbir ülkenin İmparatorluğu tümüyle kendi nüfuz alanı içine katmayı başaramadığını görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıldaki devletlerden ayrılan en önemli farkı budur. Tabi burada Osmanlı Devleti'nin bulunduğu coğrafyanın stratejik konumunu unutmamak gerekir. Bu stratejik konumdan dolayı da Osmanlı Devleti devletler dengesinden çok rahat bir şekilde faydalanabilmiştir. Çünkü Avrupalı devletlerin hiçbiri bu toprakların tek bir devletin hegemonyasına girmesini kabul etmemiştir ve sürekli bu duruma müdahil olmuşlardır.[226]

Abdülhamid bundan sonra kaybedilen gelirlerin yeniden sağlanması ve hükümetle ordunun yeniden borçlanmaya gerek kalmadan ayakta kalabilmesi için mali reform programını uygulamak istemiştir. Bu maksatla 1879 reform programındaki ilk hedef Maliye Nezaretinin çalışmaları için bir tüzüğün hazırlanması olmuştur. Daha önce başka daireler tarafından yapılan bütün mali işlemler tamamen Maliye Nezaretine devredilmiştir. Padişah bunların çalışma alanlarını birleştirmek için Maliye Nezaretinde bir Tahsilât-ı Umumiye Nezareti kurulmasını, bütün vilayetlerde bir tahsilât müdürü ve her sancakta da bir tahsilât müdür yardımcısı atanmasını öngörmüştür. Artık vergi subaylar tarafından değil de vergi tahsildarları tarafından toplanacaktı. Vergiler toplanırken vergilerin toplama zamanını, toplama komisyonlarının görevlerini belirten tüzüklere göre, yükümlülere vergi karşılığı verilecek olan makbuzlar hazırlandıktan sonra toplanacaktı. Padişahın bu istekleri 11 Kasım 1879'da Tahsilât-ı Emval Nizamnamesi ile yerine getirilmiştir.

Abdülhamid bunlara ek olarak vergi reformu başlatmıştır. Vergilendirilebilir temel bu sayede genişletilmiştir. Bu çabaların sonucunda devlet gelirleri tahsilâtında

[225] KÜÇÜK, ERTÜZÜN,a.g.m.,s. 62
[226] Şevket PAMUK, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820–1913,Ankara,1984,s.75

büyük artışlar yaşanmaya başlamıştır. 1880–1881 yılında 1.615 milyon kuruş olan devlet gelirleri, 1898-1899'da 1.722.5 milyon kuruşa ve 1906–1907 yıllarında ise 2.209.5 milyon kuruşa yükselmiştir. Her şeye rağmen sultan bütçeyi dengelemek için borç almaktan başka şeylerde başarmıştır. Bu sayede de Duyun-u Umumiye komisyonun yardımıyla da pek çok Avrupalı yatırımcının ülkeyi geliştirecek alanlara ilgi duyması sağlanmıştır.[227]

Ayrıca devletin toparlanabilmesi için zamana ihtiyaç olduğuna inanan Abdülhamid, bazı tavizler karşılığında devlet maliyesine ağır bir yük oluşturan savaşlardan kaçınmıştır. Bu uzun barış dönemi devletin hem reform açısından hem de mali açıdan kendini toparlamasına yardımcı olmuştur. Abdülhamid saltanatı süresince daima idareli davranmış, sarayın masraflarını kısarak, cariyelerle dolu saray yaşamından mümkün olduğunca uzak durmuştur. Yeri geldiğinde de devlet maliyesine kendi kesesinden bazı fedakârlıklarda bulunarak devleti mali darboğazdan kurtarmaya çalışmıştır. (Bkz. Çizelge 7.1.1.)

Çizelge 7.1.1. 1880 ile 1907 Arasında Osmanlı Daire Bütçelerindeki Değişiklikler [228]

Daire	***1880-1881 Bütçesi***	***1907-1908 Bütçesi***
Donanma	98.9	60.8
Polis	185.1	130.6
Hazine-i Hassa	105.9	57.7
Yasama Kurumları	11.3	1.32
Maliye	107.2	99.3
Rüsumat Dairesi	43.1	40.1
Ordu	547.4	898.1
Sadrazam	56.9	114.09
Şehzadeler	22.2	35.7
Adalet	42.6	51.9
İlmiye	18.6	27.4

Daha öncede bahsettiğimiz gibi Abdülhamid devletin kapılarını batıya açmıştır. Onun saltanatı döneminde miri topraklardaki özelleştirme hızlandığı gibi özel girişim de ivme kazanmıştır. Ayrıca önce kırsal daha sonra da ticari sektörde ilk modern Müslüman burjuvazisi doğmuştur.[229]

[227] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.276-277-278
[228] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.278
[229] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.23

7.2.Sanayi

XX. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti toprakları içinde bir seyahat yapmış olan Belçika'nın eski İzmir Başkonsolosu Duckerts'in eserinden bu dönemki fabrikalar hakkında bir fikir sahibi olmak mümkündür. Örneğin halıcılıkta bu tarihte birkaç büyük imalathane kurulmuş bulunmaktadır. İzmir'de Aliotti ve Ispartalılar tarafından tesis edilen büyük bir imalathane vardır. Değirmencilikte ve zeytinyağı imalatında da modern fabrikasyon usullerine doğru oldukça büyük adımlar atılmıştır. Ayrıca Boğaz'da Paşabahçe'de Fransız sermayesi ile büyük bir mum ve stearin fabrikası; Kartal'da İsviçre-İngiliz sermayesiyle bir konserve fabrikası, Beykoz'da 1890 tarihlerinde yeni bir cam fabrikası ayrıca Beyrut'ta da diğer bir kâğıt fabrikası kurulmuştur. Aynı zamanda Adana ve Tarsus'ta pamuk egrenaj fabrikaları; Afyon ve İzmir'de halı ipliği (kaksam) fabrikaları; Adana, Tarsus ve İzmir'de pamuk ipliği fabrikaları mevcuttur.[230] Bunlardan ayrı olarak ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş olan silah ve giyim fabrikaları geliştirilmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan kumaş ve porselen fabrikaları genişletilerek halkın satın alabileceği malları üretmeye başlamıştır. Abdülhamid'in hükümdarlığının son yıllarında İstanbul'da özel tuğla, pamuklu kumaş, çini ve cam fabrikası kurulmuştur. İstanbul, Musul ve Diyarbakır'da deri fabrikaları, Selanik'te çini, bira, tuğla ve pamuklu kumaş, İzmit'te kâğıt, kumaş, yün ve pamuk ipliği fabrikaları devreye sokulmuştur. Ayrıca Urfa, Gördes ve Uşak'ta halı fabrikaları vardı. 1887'de Yedikule, 1891'de ise yabancı sermaye ile Kadıköy Kurbağalıdere'de de birer havagazı fabrikası yapılmıştır.[231]

Fakat bu fabrikalar kendi çaplarında bir şeyler yapmak isteseler bile hem kapitülasyonlardan hem de zihniyetten dolayı Osmanlı sanayi gelişmemiş ve Avrupa'ya bağımlı kalmıştır.[232]

Kapitülasyonların etkisini azaltabilmek yabancı şirketleri denetim altına alabilmek için II. Abdülhamid döneminde bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu amaçla da 1886 tarihinde Ticaret Müsteşarlığı tarafından bir nizamname hazırlanmıştır. Söz konusu denetim hakkının kullanılabilmesine meşruiyet sağlayabilmek için Avrupa ülkelerinden ve Amerika'dan örnekler getirilmiştir. Nizamnameye göre yabancı bir şirketin Osmanlı ülkesinde faaliyet gösterebilmesi için kendi ülkesinin

---

[230][230] Ömer Celal SARÇ, "Tanzimat ve Sanayiimiz",Tanzimat I,İstanbul,1999,s.438

[231] Mübahat S.KÜTÜKOĞLU, "Osmanlı İktisadi Yapısı",Osmanlı Devleti Tarihi, c.II, İstanbul, 1999,s.641–642

[232] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.289-290

[232]

konsolosluğundan alınmış bir güven mektubu getirmesi ve Osmanlı makamlarından ruhsat alması şart koşulmuştur. Yine bu nizamnameye göre şirket içtüzüğü izinsiz olarak değiştiremeyeceği, şirketin faaliyet alanı da izinsiz genişletilemeyeceği şartı konmuştur. Şirketlerin faaliyetleri Ticaret Odaları tarafından oluşturulan komisyonlar tarafından sürekli denetlenecek ve nizamnameye aykırı davranan şirketler cezalandırılacaktı.

Bundan yaklaşık bir yıl sonra, 7 Aralık 1887'de Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle bir nizamname daha yayımlanmıştır. Nizamname, yabancı şirketlerin hükümetin izni olmaksızın Osmanlı ülkesinde şube veya acente açamayacağı, şirketlerin resmi muameleler için Osmanlı ülkesinde bir ikametgâh göstermesi gerektiği, aleyhindeki kesinleşmiş bir kararı uygulamaktan kaçınan şirketin kapatılacağı gibi maddeleri içeriyordu. Bu nizamname de İstanbul'daki yabancı ülke elçilerinin itirazıyla karşılaştı ve kabul edilmedi. Elçiliklerin itiraz nedeni, hükümetten izin alma şartının kapitülasyonlarla temin edilen serbestî-i ticaret esasına aykırı olduğuydu.

II. Abdülhamid, birincisinin başarısızlığa uğraması üzerine 25 Mart 1906 tarihli irade ile ikinci bir nizamname daha yayımlamıştır. Bunu gündeme getiren kurum ise hakkı yenen ve zarara uğrayan insanların başvurduğu mahkemelerin bağlı olduğu Adliye Nezareti olmuştur. Nizamnameye göre, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren şirketlerin, temsilcisi, acentesi veya şubesi oldukları şirketten aldıkları bir vekâletnameyi yetkili mercilere ibra etmeleri gerekmekteydi. Ayrıca kuruluş yerini, ismini, uyruğunu, sermaye miktarını ve Osmanlı kanunlarına uyacağına dair bir dilekçeyi Ticaret Nezaretine verecekti. Nizamnamenin en önemli maddelerinden birisi hiç şüphesiz ki herhangi bir ihtilaf hâlinde Osmanlı mahkemelerinin yetkili merci olarak kabul edilmesiydi. Ülkede bir kangren halini almış olan sigorta şirketleri konusu da nizamnamede ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Fakat hazırlanan bu nizamname de kapitülasyonlara aykırı olduğu gerekçesiyle sefaretler tarafından kabul edilmemiştir. Kapitülasyonlar ve yabancı şirketleri kontrol altına alma çabası II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. I.Dünya Savaşı'ndan önce de İttihat ve Terakki tarafından kaldırılmıştır. Fakat savaşın çıkmasından dolayı tam anlamıyla uygulanamamıştır. Kapitülasyonların tam anlamıyla kaldırılması ancak milli mücadeleden sonra imzalanan Lozan Barış Anlaşması ile olmuştur.[233]

[233][233] Ali AKYILDIZ, Anka'nın Sonbaharı-Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslar Arası Sermaye-İstanbul,2005,s.189–190

Kısacası ulaşım, bürokratik örgütlenme ve eğitimin yaygınlaştırılması gibi alanlarda bazı başarıların sağlandığı II. Abdülhamid döneminde de bu muhafazakâr sanayileşme (ciddi bir üretim ve pazarlama söz konusu olmayan esnafla sanayileşme gerçekleştirmek isteniyordu)anlayışı devam ediyordu. Müzeci Osman Hamdi Bey ve Müşir Sait Paşa tarafından hazırlanan 1889 tarihli bir "Sanayi Teşvik ve Islah Komisyonu" raporunda bazı sanayi dallarında gelişme sağlanması için sanayi mekteplerinin ıslahı ve yenilerinin kurulması öneriliyor, ancak tekstil, cam, kâğıt üretiminde fabrikalar kurulmasıyla amaca ulaşılamayacağı, küçük üretimin teşvik edilmesi gerektiği belirtiliyordu.[234]

Modernleşme kavramının teknoloji ve sanayileşme gibi olgular çerçevesinde ele alınması genel kabul görmekte, ayrıca kırdan kente doğru bir geçiş süreci ile artan ticaret olgusu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, modernleşmenin salt teknolojiyi ihtiva etmediği de kabul edilmektedir. İlk sanayi devrimi sonrasında bu sürece giren ülkeler içinse modernleşme, gelişmiş ülkelerin özelliklerinin ithali anlamına gelmektedir. Az veya çok her sistem değişmek durumundadır. Ancak bu sürece sonra giren ülkelerde modernleşme "değişmenin değişmesi" yani hızlanması olup, sosyal ve kültürel yapının bütününü etkileyen, teknolojik, ekonomik ve çevresel değişimleri ifade etmektedir.

Sanayileşme, kentleşme, demokratikleşme, rasyonel düşünme ve örgütlenme, bireyselleşme vs. gibi değişim parametreleri kurumsal olarak, modernleşme olgusuna bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Sosyologlar somut bir zihni çıkarsamaya dayanan gelenekselin karşısına "modern"i yerleştirerek modernleşmenin tümel olarak gerçekleşeceğini formüle etmişlerdir.

Bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında kendi milli çıkarları için ileriye doğru atmış olduğu her adım İstanbul'daki Avrupalı devlet elçilerinin itirazlarıyla karşılaşmıştır. İtirazların dayanak noktası her zaman kapitülasyonlardı. Bu engel bir türlü aşılamadığı için, ülkede sermaye birikimini sağlamaya yönelik olarak kurulan yeni ticari ve iktisadi müesseseler bundan büyük zararlar görmüş ve Osmanlı iktisadî modernleşmesi gecikmiştir.

---

[234][234] ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.208

8. DEMİRYOLLARININ II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI MODERNLEŞMESİNE ETKİSİ

XIX. Asır bütün dünyada değişim asrıdır. Ülkeler arasında değişme farklılıkları ve farklı gelişme düzeyleri ortaya çıkmıştır. Dünya tarihinde neolitik devirden beri en büyük patlama, buhar medeniyeti ile ortaya çıkmıştır. Şehirler büyümüştür, anorganik enerjinin tatbik edildiği sanayi, Batı Avrupa'da köylülüğü azaltmıştır. Kuşkusuz ki, sanayi devriminin öncüleri İngilizlerdir. XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'de başlayan Sanayi İnkılâbı Dünya dengelerini alt üst etmiştir. Sanayi İnkılâbı klasik şartlarda hayvan ve insan gücüyle yapılan üretim tarzının, yerini buhar gücünün uygulandığı makine ile yapılan üretime bırakmasıdır. Bu durum en başta İngiltere'yi etkilediği gibi daha sonraları ise tüm Avrupa'yı etkilemiştir. Osmanlı Devleti de Sanayi İnkılâbının ortaya çıkardığı neticeden olabildiğince etkilenmiştir. Sanayi İnkılâbı neticesinde üretimini aşırı derecede arttıran İngiltere hammadde ve pazar arayışına girmiş ve bunun neticesinde kapitalin yani ana malın merkezi haline gelerek zenginleşmiş emperyalist bir politika takip etmeye ve dünyayı nüfuz bölgelerine ayırmaya başlamıştır. Sanayi İnkılâbında buhar gücünün kullanıldığı ilk alanlardan en önemlisi fabrikalarda kullanılan makineler diğeri de hiç şüphesiz lokomotif olmuş bu da yeni bir başlangıça neden olmuştur. Bundan sonra da lokomotif ona bina ende demiryolları Sanayi İnkılâbının sembolü haline gelmiştir. Demiryolları gerçekten de, toplumların iktisadi, siyasal, sosyal ve düşünsel yapılarında köklü değişimlere neden olmuştur. Bir başka ifadeyle, demiryolu kapitalist dünya ekonomisinin oluşumunda belirli bir rol oynamaya başlamıştır.

Ulaşım alanındaki yatırımlar yukarıdan da anlaşıldığı üzere bizzat üretime ve ülkedeki üretici güçlere el koyup onları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmakta sıkıntı yaşayan emperyalist devletlerin üretimi rahatlıkla kontrol altına almak için sırası gelince de nüfuz altına alınmaya elverişli ortamı hazırlamak için yapılmıştır.[235]

Osmanlı Devleti Sanayi İnkılâbını yapamamış fakat Avrupa'ya seyahat eden Sultan Abdülaziz döneminde Sanayi İnkılâbının sembolü olan demiryolunu ülkeye getirebilmek için çalışmıştır. Diyebiliriz ki demiryolları Osmanlı İmparatorluğu'na birçok yeniliğe göre daha erken girmiştir. Demiryolunun getiriliş nedeni olarak devletin otoritesini her yere yayma ve ekonomik gelişmeyi sağlama amacı güdülmüştür. Bunun

[235] Stefanos YERASİMOS, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap:2 Tanzimat'tan I.Dünya Savaşına (Çev: Babür KUZUCU),İstanbul,1987,s.340

neticesinde Anadolu'da ilk demiryolu olan İzmir-Aydın Demiryolu'nu imtiyazı 1857'de İngilizlere satılmıştır.[236] Bu demiryolu yapılırken inşa eden İngilizler de Osmanlı Devleti de birinci derecede ekonomik kaygıları göz önüne almıştır. Sultan Abdülaziz demiryollarının inşasına o kadar ehemmiyet vermiştir ki, İstanbul'da yapılacak olan demiryolunun sarayın bahçesinden geçmesi yönünde izin istendiğinde şu meşhur sözü söylemiştir: *"yapılsın da, isterse sırtımdan geçsin"*.[237] Bu durum Avrupalı devletlerin de işini kolaylaştırmış. Avrupalı devletler özellikle İngiltere, Fransa ve daha sonraları Almanya Sanayi İnkılâbı neticesinde oldukça zenginleşmiş ve bu sermayeyi dış pazarlarda kullanma yoluna giderek hem kendilerine nüfuz bölgeleri seçmişler hem de sanayilerine hammadde nakletmeyi daha da kolaylaştırmak istemişlerdir. Kısacası Avrupalı devletler açısından demiryolu yapımı ekonomik ve politik yayılma araçlarının başında gelmekteydi. Bu rekabetin en yoğun yaşandığı yerlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu idi. Gerçekten de XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı emperyalist devletler için nüfuz elde etmenin en etkili yolu haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde demiryolları imtiyazları verilmeye başlanınca, Avrupalı devletler de nüfuz altına alacakları bölgenin imtiyazını öncelikle elde etmeye çalışmışlardır. Avusturya'nın Balkanlar'ı gözaltında tutması gibi Fransa Suriye'yi, İngiltere Irak ve Basra Körfezini, Rusya Doğu Anadolu'yu gelecekte kendilerinin farz ediyorlardı. Toprak koparmak ihtirası o kadar büyümüştü ki tek bir kral etrafında birleşmiş olan Avusturya ile Macaristan, Bosna-Hersek'in hangisine ait sayılacağı tartışmasına girmişlerdir.[238]

1876'da Osmanlı tahtına geçen Sultan Abdülhamid için de demiryolu ayak, telgraf ve istihbarat göz kulak işlevi görmektedir. Aynı zamanda demiryolu ve telgraf, çağın en önemli ve modern icatlarıdır. Bunların sayesinde imparatorluğun askeri, içtimai, ticari, fikri, iktisadi çehresini değiştirebilirdi. Bunun için bu iki teknoloji vasıtasıyla imparatorlukta ulaşım ve haberleşme ağı ile örülmesinin gerektiği düşünülmüştür. Böylece mesafeler kısalacak, devletin eli her tarafa uzanabilecek, en önemlisi toplumda hareketlilik sağlanacaktır.[239] Sultan Abdülhamid devrinin çeşitli alanlardaki faaliyetleri göz önünde tutulduğunda en önemlisine göre bu döneme isim vermek gerekirse, şüphesiz söylenebilir ki onun devri demiryolları inşa ettirip işletmek

[236] Murat ÖZYÜKSEL, Hicaz Demiryolu, İstanbul,2000,s.11
[237] ORTAYLI, Gelenekten Geleceğe, s.24
[238] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.202
[239] KODAMAN,a.g.m.,s.284

devridir.[240]

1888'de imparatorluktaki demiryolu uzunluğu 1780 km idi. Abdülhamid de bu bakımdan demiryolu yapımını büyük ölçüde genişleterek İmparatorluğun ekonomisini geliştirmeyi istiyordu. İmparatorlukta ne sermaye ne de deneyim olduğu için padişah Avrupalı şirketlere başvurdu. Politik ve emperyalist rekabeti ekonomik rekabete dönüştürmek için Avrupa devletlerinden imparatorluğunu geliştirme hakkı için birbirleriyle rekabete girişmelerini istemiştir.[241] (Bkz. Çizelge 8.1.)

Çizelge 8.1. Demiryollu İnşaatına ve İşletimine Yatırılan Sermaye Dağılımı [242]

	Milyon Kuruş
Fransız Sermeyesi	**2369**
Belçika, İsviçre, Avusturya Sermayesi	**110**
Alman Sermayesi	**2273**
İngiliz Sermayesi	**754**
Milli Sermaye	**428**
Toplam Milyon Kuruş	5934

Avrupalı sermayedarların sırtların devletlerine dayayarak ve sıkıştıklarında İstanbul'daki sefirleri aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yaptırtarak işlerini gördürmesi, zaten iktisadi sorunların altında ezilen devletin üzerine bir de siyasi baskıyı getirmiştir. Bütün bunlara rağmen medeniyetin bu çağdaş nimetinin sağladığı imkânlardan yararlanmak isteyen Osmanlı devlet adamlarının demiryollarından en önemli beklentisi, bu sayede savunma gücünün artıp asker sevkıyatının kolaylaşmasıydı. Demiryollarıyla hedeflenen söz konusu askeri beklentiler doğruluğu 1897 Osmanlı-Yunan ve daha sonra çıkan Balkan ve I.Dünya savaşlarında ortaya çıkmıştır.[243]

Tabi demiryolu inşasında ekonomik beklentileri unutmamak gerekir. Bu beklentilerde neticesini vermiştir. Demiryollarından önce geleneksel usullerle yapılan nakliyat Anadolu'nun iç kesimlerindeki ihtiyaç fazlası ürünün hızlı bir şeklide merkezlere intikalini zorlaştırmakta ve bu da, ticaret ve tarımı olumsuz etkilemekteydi.[244]

Fakat demiryollarının inşasından sonra artık pazar için fazla ekim yapılmaya

[240] KARAL,a.g.e.,s.468
[241] SHAW,SHAW,a.g.e.,s.279
[242] YERASIMOS,a.g.e.,s.342
[243] AKYILDIZ,a.g.e.,s.46-47
[244] AKYILDIZ,a.g.e.,s.47

başlanmıştır. Bu da tarım üzerinden alınan vergi miktarında artışa neden olmuştur. Mesela 1889 ile 1911 yılları arasında demiryolları için 194 milyon kuruş kilometre garantisi verilmiş ve aynı dönemde aşar vergisinde ülke genelinde %63'lük bir artış olarak ve 254 milyon kuruşa yükselmiştir. Demiryolu hatlarının geçtiği bölgelerde ise bu oran %114'lük bir artış olmuştur. 60 milyon kuruşluk gelir fazlası ortaya çıkmıştır. Bu oranın artışında tahsildarların ülkeyi rahat bir şekilde dolaşabilmesinin etkisi olduğu gibi ülke ekonomisinin ve tarımının dış pazara açılmasından da olabildiğince etkilenmiştir.[245] Nakliye fiyatları rekabetten dolayı düşürülünce çiftçinin kârı artmaya başlamıştır bunun neticesinde de zirai üretimde müthiş bir şekilde artmıştır. Ekonomik açıdan bakıldığında demiryolları Osmanlı İmparatorluğu'nun endüstriyel gücünü ve el tezgâhları çökertirken tarımsal ekonomisini birçok yönden geliştirmiştir. Tabi zirai üretimin artması ve dış pazarlarda daha çok değerlendirilmesi, o devre dek rastlanmayan yeni problem ve hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti demiryoluna büyük önem vermekle birlikte, sermayesizlik ve teknik yetersizlik gibi iki engeli aşamamıştır. Bundan dolayı yabancı şirketlere imtiyaz verilerek bu sorun halledilmeye çalışılmıştır. Ancak bu da ülkenin nüfuz alanlarına bölünmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti çağın teknolojik gelişmelerinden geri kalmamak için üstün gayret ve fedakârlık göstermiş bu yönüyle de demiryollarının artıları eksilerinden çok olmuştur.[246]

Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet imkânlarının yanında, büyük çoğunlukla Alman sermayesi ile olmak üzere toplam 5792 km demiryolu yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde baştan itibaren yapılan demiryollarının toplam uzunluğu 8334 km.dir. Bunlardan 4138 km uzunluğundaki demiryolu bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalmıştır.[247]

---

[245] YERASIMOS,a.g.e.,s.341

[246] Vahdettin ENGİN, "Osmanlı Devleti'nin Demiryolu Siyaseti",Türkler, c.14,Ankara,2002,s.468

[247] ENGİN, a.g.m.,s.469

Çizelge 8.2. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nde inşa edilen demiryolları[248]

	Hattın uzunluğu km	İmtiyaz tarihi	İnşa tarihi	Tesis sermayesi milyon kuruş	Sermayenin menşei
Üsküp Sırp hududu vs.	131	1884	1885–88	82	Osmanlı Bank
Selanik-Manastır	219	1890	1891–94	220	Deutsche Bank
Dedeağaç-Selanik	508	1892	1892–96	488	Osmanlı Bank
Aydın Hatları:					
Aydın-Dinar Eğridir	342	1879/1911	1879-1912	308	İngiltere
Tire-Ödemiş-Çivril vs.	137	1882/1911	1883-1911	124	İngiltere
İzmir-Kasaba ve civarı					Fransız sermayesi ile İngilizlerden alınmıştır.
Manisa-Soma	76	1872	1885–86		
Alaşehir-Afyon	92	1888	1888–90	249	
Soma-Bandırma	252	1884	1894–96		
İzmir-Bornova	184	1888	1888–90	464	
	5		1865		
Mersin-Adana	67	1883	1884–86	45	İngiltere, Almanya
Anadolu Hatları:					
İzmit-Ankara	486	1888	1888–90		(Deutsche Banka satılmıştır)
Arifiye-Adapazarı	9	1898	1898–99	475	
Eskişehir-Konya	445	1893	1893–96	445	Deutsche Bank
Bağdat Hattı:					
KonyaKarapınar	291	1898	1904–12		Deutsche Bank
Durak-Mamure	115	1898	1904–12		
Toprakkale-İskenderun					Deutsche Bank
Islahiye-Resulayn	59	1898	1904–12	550	Deutsche Bank
Bağdat-Samarra	453	1898	1911–14	400	Deutsche Bank
	119	1898	1912–14	50	
Suriye Hatları					
Beyrut-Şam Müzeyrib					Fransa-Belçika
Rıyak-Halep	258	1890	1892–94		
Trablusşam-Humus	332	1893–98	1900–06	414	Fransa
Yafa Kudüs	102		1909–11	88	Fransa
	87	1888	1889–92	65	Fransa
Hicaz Demiryolu	1564		1901–08	428	Milli

[248] YERASIMOS,a.g.e.,s.348

8.1.Bağdat Demiryolu

II. Wilhelm'in imparator olması Almanya'nın dış politikasında önemli bir dönüşüm meydana getirmiştir. Yaşanan bu dönüşümün nedeni; geçen süreyle kendini hissettiren pazar ve hammadde sorunudur. Bunun çözümü konusunda Bismarck'ın politikasını tamamen reddeden Wilhelm, "*Weltpolitik"* denilen yayılmacı bir politika izlemeye başlamıştır. Ancak Almanya kapitalist bir devlet olarak tarih sahnesine çok geç çıkmıştı ve bu da sömürgeleştirebileceği alanların azaldığı ve donanmasının yetersizliği nedeni ile de deniz aşırı faaliyetlerde bulunamayacağı gerçeği ile yüz yüze gelmesi sonucunu doğurmuştur.[249]

Bu şekilde klasik bir sömürgeci politika izleyemeyecek olan Almanya alternatif olarak barışçı bir yayılma politikası sürdürmeye çalışmıştır. Bu yayılmacı politika Osmanlı Devleti'ni Almanya gözünde önemli bir hale getirmiştir. Bismarck döneminde salt askeri alanda kalan iki devlet arasındaki ilişkilerin II. Wilhelm ile birlikte Almanların Anadolu'da inşa ettikleri demiryollarının da etkisiyle aradaki yakınlaşmanın hızla ekonomik ve politik düzeye yansıdığı görülmüştür.

Almanya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki demiryolu faaliyetleri, İzmit-Ankara imtiyazının elde edilmesi ile başlamıştır. Bu arada 1896 yılında Eskişehir-Konya demiryolunun tamamlanmasından sonra büyük devletlerde Konya'dan Bağdat'a kadar uzanan demiryolu yapım hakkını elde etme çabası ortaya çıkmıştır. 18 Ekim 1898 de II. Wilhelm'in İstanbul'a gelişi demiryolları konusunda da etkili olmuş sonuç itibarıyla Bağdat'a gidecek olan demiryolu hattının yapım hakkı prensipte Almanya'ya verilmiştir. Ayrıca II. Wilhelm'in İstanbul'dan sonra Kudüs'ü ve Şam'ı ziyareti Osmanlı-Alman münasebeti üzerinde çok etkili tesirler bırakmıştır. II. Wilhelm Şam'ı ziyareti esnasında verdiği bir demeçte, dünyada bulunan 300 milyon Müslüman'ın halife olarak tanıdığı Osmanlı Padişahının, dostu olduğunu ve daima dostu kalacağını bildirmesi, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yaklaşmasına ve Bağdat Demiryolu Projesinin Almanlara verilmesine etki etmiştir.[250] Resmi olarak Osmanlı Devleti ile Almanların "Anadolu Demiryolu Kumpanyası" arasında 5 Mart 1903 de antlaşma sağlanmıştır.

Almanya yapılan antlaşma ile Berlin-İstanbul-Bağdat Demiryolu ile ülkesini Anadolu üzerinden Basra'ya bağlayan ve Ortadoğu'da yani Dicle-Fırat Nehirleri ve

[249] H.Bayram SOY, "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid",Türkler, c.13,Ankara,2002,s.27
[250] KARAL,a.g.e.,s.177

Basra Körfezi çevresinde etkili olacak bir olanağa kavuşmanın temellerini atıyordu. Bu da Hint Okyanusuna çıkacak bir yayılmanın başlangıcıydı. Sultan Abdülhamid de bu durumla ilgili görüşlerini Siyasi Hatıratında şöyle ifade etmiştir:*"Bağdat demiryolu sayesinde eskiden mevcut olan Avrupa-Hindistan ticaret yolu tekrardan işe yarar hale gelecektir. Eğer bu yol Suriye ile Beyrut, İskenderiye ve Hayfa ile de irtibat kurmak üzere birleştirilirse, yeni bir ticaret yolu ortaya çıkmış olacaktır. Bu yol imparatorluğumuz için sadece iktisadi bakımdan büyük fayda temin etmekle kalmayacak, aynı zamanda oralardaki kuvvetlerimizi sağlamlaştırmaya da yarayacağından askeri bakımdan da çok ehemmiyetli olacaktır."*[251]

Bu yol ayrıca Osmanlı hükümdarının Arap aşiretleri üzerinde otoritesini arttıracağı gibi devletin dağılmasını engelleyebilir düşüncesi de hakimdi. Bu demiryolunun imtiyazını alabilmek için her şeyi yapan Fransız büyükelçiliğinin ısrarlarına rağmen Abdülhamid Almanlarla temasa geçmiştir.[252]

Bu tercihin sebebi dengeyi sağlamaktı. Çünkü bu tarihlerde Osmanlı topraklarında gözü olmayan tek güçlü ve sanayisi gelişmiş devlet Almanya idi. Belki de Almanların sanayilerine yeni yatırım arama gayretinden olsa gerek, Osmanlı demiryolu serüveninde 1888'den sonra Almanları görüyoruz. Abdülhamid de bu durumu şöyle dile getiriyor: "*Büyük devletlerarasında demiryolu inşaatı için en fazla Almanya'ya itaat edebiliriz. Çünkü onun için önemli olan, işin sadece iktisadi ve mili cephesidir*."[253]

Önceki bölümde bilgi verildiği üzere 1875'de Osmanlı maliyesinin borçların faizlerinin beş sene müddetle yarısını nakit, diğer yarısını da % 5 faizli senetlerle ödeme kararını alarak bir nevi iflasını ilan etmesi, batılı sermayedarların ürkmesine ve Osmanlı ülkesine yatırım yapmaktan çekinmelerine neden olmuştu. Ta ki 1881'de Duyun-ı Umumiye İdaresi kuruluncaya kadar. İdarenin kurulmasıyla, yani sermayedarların kendileri için gerekli güven ortamının oluştuğuna inanmalarıyla birlikte imtiyaz taleplerinde bir artma görülmüştür. Osmanlı demiryollarının en önemli kısmı bu tarihten sonra inşa edilmiştir. Demiryollarının inşasında bu dış dinamiğin yeri oldukça önemlidir, bunun temeli ise Avrupalıların Osmanlı Devleti'nin pazar olanaklarından ve tarımsal potansiyelinden faydalanmak olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca emperyalist fikirleri açısından da kendilerine yeni nüfuz bölgeleri oluşturarak diğer emperyalist

[251] Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, s.66
[252] YERASIMOS,a.g.e.,s.397
[253] Mithat BAYDUR, "Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri" , Osmanlı, c.II, Ankara, 1999, s.351

devletleri zora sokma fikride bunun temelinde yatmaktadır.

Sömürge ve pazar kapma yarışına geç katılan Almanya'nın, bu tarihten sonra gözlerini Osmanlı devletine çevirdiği görülür. Alman kapitalistlerini Osmanlı coğrafyasına çeken güç, sanayileri için gerekli olan yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin yanında, bu ülkenin mamul mallar için de iyi bir pazar olması keyfiyetiydi. 1885 ve 1888'de Osmanlı Devleti'ne uzmanlar göndererek Anadolu'nun zirai ve doğal kaynaklarının durumun araştıran Almanlar, bu coğrafyanın Alman çıkarları için çok müsait bir yer olduğu sonucuna varır. Böylece Anadolu buğday ve tahılın yanı sıra, Alman tekstil sanayi için gerekli olan pamuk ve diğer sanayi kolları için hayati önemi olan taşkömürü ve petrol de bu bölgeden temin edilebilirdi.[254] Ayrıca Almanların artık nüfus fazlası vardı ve bunları yerleştirecek yeni yerler bulunmalıydı bunun için en müsait yerlerin başında şayet Anadolu Demiryolu yapılırsa bu demiryolunun geçtiği bölgeler veya bu demiryollarına yakın alanlar önemli yerleşim ve nüfuz bölgesi olabilirdi. Fakat Sultan Abdülhamid Almanya'nın bu amacına set çekebilmek için, Bağdat Demiryolu imtiyazı sözleşmesine gizli bir madde eklettirmiş, buna paralel olarak Bağdat Demiryolu hatları çevresine Balkanlardan göçmen olarak gelen Müslümanları yerleştirme politikasını uygulamıştır.[255]

Almanya, Bismarck'tan sonra Rusya'yı açıkça cephe almıştır. Ortadoğu'da ise İngiltere'nin tersine Osmanlı yanlısı görünen, daha doğrusu Osmanlı topraklarını, onu konferans masalarında değil de, imparatorluğun kaynaklarından barışçı yollarla istifade etmeyi amaçlayan bir politika izlemeye başlamıştır. Zaten İngiltere'nin politikalarından özellikle de Kıbrıs'ın elden çıkmasından dolayı İngiltere'ye karşı Sultan Abdülhamid'de olumsuz bir tutum gelişmişti. Gerçekte de İngiltere 1890'lardan itibaren Osmanlı'yı gözden çıkarmaya başlamıştı.[256] Bu durum Sultan Abdülhamid'i topraklarında emperyalist emelleri olmayan tek devlet olan Almanya'ya yakınlaştırdı. Almanya da dışa açılma isteği duyuyordu. 1890'larda Türkiye'ye gelen Helmuth von Moltke'nin Tuna eyaletlerine Alman göçmenlerin yerleşmesini önermesin ve özellikle ünlü Alman iktisatçı Friederich Liszt'in Balkanlar ve Ortadoğu'nun zenginliklerinin Alman tekniği sayesinde yakın gelecekte büyük kuvvet sağlayacak bir kaynak üzerinde duruyor olması Almanya'nın gözünü bu bölgeye çevirmesine neden olmuştur denilebilir.[257]

---

[254] AKYILDIZ, a.g.e. s.43–44

[255] ENGİN, a.g.m.,s.465

[256] İlber ORTAYLI, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul,2004,s.52–53

[257] ORTAYLI, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s.55

Buradan da anlaşılacağı üzere Abdülhamid'in en çok üzerine düştüğü hususların başında demiryolu da gelmektedir. O tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu'nda 300–400 kilometrelik demiryolu vardı.1866'da inşa edilen İzmir-Aydın hattı, 1873'te yapılan Haydarpaşa-İzmit hattı ve İstanbul hattından ibaretti. 4 Ekim 1888 tarihinde Osmanlı-Hükümeti ile Deutsche Bank arasında imtiyaz sözleşmesi imzalanmış ve 486 kilometrelik İzmit-Eskişehir-Ankara hattının işletme koşulları belirlenmiştir. İmtiyaz anlaşmasıyla daha önceden yapılmış olan Haydarpaşa-İzmit demiryolu da 6 milyon Fark karşılığında Almanlara devredilmiştir. Ayrıca Almanlara verilen imtiyazla döşenecek hatların her iki yanından,20'şer kilometrelik bir alan içinde, maden arama ve ağaç kesme hakkı da tanınmıştır.[258]

Görüldüğü üzere 1885'tan itibaren hızlı bir demiryolu yapımı başlatılmıştır. Bunda büyük devletlerin demiryolu imtiyazı alma rekabetinin de büyük rolü olmuştur. II. Abdülhamid bundan istifade ederek Haydarpaşa-Bağdat hattı ile İstanbul'u Basra Körfezi'ne, Şark ekspresi ile İmparatorluğu Avrupa'ya, Hicaz demiryolu(Şam-Medine hattı)ile de Anadolu'yu kutsal yerlere (Medine-Mekke)bağladı. Böylece imparatorluğun çehresi değiştirilmiş oluyordu. II. Abdülhamid, İstanbul'u Şark ekspresi ile Paris'e, Hicaz demiryoluyla da Medine'ye bağlamakla hem modernist ve yenilikçi yanını hem de İslamcı gelenekçi yanını vurgulayarak, doğu-batı arasında bir senteze ulaşma arzusunu göstermişti. Bağdat demiryoluyla da liberal İngiltere ve Fransa'yı otoriter Almanya'yla dengelemek istemiştir.[259]

Sultan bu hatla aynı zaman da Anadolu'yu hem siyasi hem de askeri bakımdan daha da güçlendirmiş olacaktı. Mesela inşaatından on yıl sonra Anadolu Demiryolu yıllık hububat üretiminin 400.000 ton artmasına sebep olmuştur. İstanbul tükettiği hububatı denizyoluyla taşımacılık ucuz olduğu gerekçesiyle ithal ederken artık demiryolunun da ucuz taşımacılık yapmasından dolayı tüketiminin en büyük kısmını Anadolu'dan temin etmeye başlamıştır. Anadolu Demiryolu İstanbul'daki buğday tüketiminin %90'ını sevk etmiştir. Demiryolu bu suretle dış ticaret bilânçosuna 700.000 lira katkıda bulunmuştur. Neticede Anadolu Demiryolları sayesinde üretilen buğdayın %75'i ihraç edilmeye başlamıştır. Kısacası bu önemli demiryolları hem ithalatı azaltmış, hem de Osmanlı ekonomisinin ham madde arzını arttırmıştır.[260]

---

[258] BAYDUR,a.g.m.,s.351
[259] KODAMAN,a.g.m., s.284
[260] İNALCIK, QUATAERT,a.g.e.,s.935

Demiryollarının tarıma etkisi bu kadarla da kalmamış, demiryolunun geçtiği alanlara hızla yeni çiftçiler eklenmiş. Hükümet de bu fırsatı değerlendirerek Balkanlardan gelen muhacir gruplar demiryolu boylarında açılan yeni tarım alanlarına yerleştirilmiştir. Bu sayede daha önce ekimi yapılmadık bitkiler bu muhacir çiftçiler sayesinde Anadolu'da yetiştirilmeye başlanmıştır. Örneğin Isparta'da gül yetiştiriciliğinin başlaması böyle olmuştur. Demiryolu boylarına yerleştirilen göçmen sayısı daha demiryollarının ilk on yılı dolmadan 30 bini geçmiştir. Demiryollarının sağladığı taşıma kolaylıkları ihracatın da artmasına neden olmuştur. Bu sayede de Osmanlı Devleti'nin ödemeler dengesindeki açığın kapatılmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca bu demiryollarının inşasıyla birlikte, gişe memurluğu, makasçılık, istasyon şefliği ve koruculuk gibi yeni iş alanları ortaya çıkmış ve istihdam sağlanmıştır. Fakat daha önce bölgede kervancılık yaparak geçimlerini sağlayanlar ise işsiz kalmışlardır. İç bölgelerdeki Osmanlı esnafı kapitalizmin bu yolla Anadolu'ya girmesinden sonra büyük bir yıkımla karşılaşmıştır.

Demiryolları ile birlikte Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisine olan bağımlılığı daha da artmıştır. Osmanlı tebaasının yaşamı artık iyiden iyiye imparatorluğun denetiminden çıkıp, bu ekonomik gelişmeler tarafından belirlenir olmuştur. Osmanlı çiftçisinin üretim gücü artmış ve bu güç beraberinde Avrupai giyim, kuşam ve yiyeceği de getirerek Avrupa'ya olan bağımlılığı arttırmıştır. Örneğin Fransa'dan ve ABD'den yüklenen un gemilerle Osmanlı limanlarına daha sonra demiryollarıyla Anadolu'ya taşınıyor ve yerli undan daha düşük fiyatla satılıyordu.[261]

Demiryolları sayesinde Osmanlı Devleti merkezileşmiş ve demiryollarının ulaşabildiği her yere tamamiyle egemen kılmış ve böylece modernleşme süreci içerisinde olan halk üzerindeki devlet kontrolü hız kazanmıştır.

Osmanlı Demiryolları yapılırken, Hicaz Demiryolu haricindekiler imtiyazla yabancı yatırımcılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tabi bu sermaye sahibi Avrupa devletleri kendilerine çıkar sağlayabilecek bölgelerde demiryolu inşa etmişlerdir. Bu durum da Anadolu'nun Avrupalı devletler arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına sebep olmuştur. İleriki dönemlerde sıkıntılara yol açmıştır.

Ayrıca demiryollarının girebildiği bölgelerde üretim artık pazar için yapılmaya başlamıştır. Halk bunun sonucunda malını dilediği gibi satabilme imkânına sahip

[261] Donald QUATAERT, "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları"(Çev: Ahmet GÜNLÜK), TCTA, c.VI,1985,İstanbul, s.1631–1632

olmuştur. Bu durum da halkın alım gücünü arttırarak devlet aygıtına daha fazla katkıda bulunmasına neden olmuştur. Toplumun alım gücünün yükselmesinin sonucunda kapitalist dünyaya açılma başlamıştır. Halkın giyim, kuşam, yeme, düşünüş tarzlarında ciddi değişimler yaşanmıştır.

Çizelge 8.1.1. İşletmeye Açılmış Hatların Geçtiği Bölgelerdeki Aşar Vergisinin Oranları [262]

	Yıllar	**Aşar Gelirinde Artış**	**1889' Göre Artış**
İzmir Sancağı		**Kuruş**	**%**
	1889–1890	2.519.220	-
	1890–1891	3.329.220	32,14
	1891–1892	4.499.357	78,60
	1892–1893	3.989.947	58,33
	1893–1894	4.158.271	65,06
Ertuğrul ve Kütahya Sancakları	1889–1890	8.791.536	-
	1890–1891	7.600.018	-13,55
	1891–1892	10.839.192	23,29
	1892–1893	11.496.365	30,76
	1893–1894	11.828.034	34,54
Ankara Sancağı	1889–1890	3.205.244	-
	1890–1891	2.214.349	-33,03
	1891–1892	3.646.711	13,77
	1892–1893	4.962.933	54,83
	1893–1894	5.521.247	72,25

8.2.Hicaz Demiryolu

1880'lerin başlarından itibaren "Arap Hilafeti" tartışmaları yaygınlaştıkça, Babıâli, meşrulaştırama ideolojisinin temelinin savunmasına özel bir önem verme ihtiyacı duydu. Bu uğraşının en somut simgesi, Hicaz Demiryolu idi. 1890'larda başlatılan demiryolu, lojistik avantajla simgesel başarıyı birleştirmek umudunda olan Sultan Abdülhamid'in en sevdiği proje idi. [263]

Abdülhamid anayasada da belirtildiği üzere bütün Müslümanların ve İslam'ın yeryüzündeki tek koruyucusuydu. Bu maksatla bütün Müslümanları bir araya getirebilecek ve onlara gurur verecek projeler üretmeliydi. İşte bu maksatla imparatorluğun en önemli bölgesi olan Hicaz'a bir demiryolu döşeyerek Müslümanların gönlünü kazanmak istiyordu.

Abdülhamid bu projeyle belki de tüm dünyaya ve İslam âlemine işte bakın görün, İslam nasıl bilim ile dini barış içinde yaşatıyor ve Müslümanlar teknolojiyi nasıl çok kısa bir sürede takip ettiklerini göstermek istemiştir. Çünkü bu dönem Osmanlı

[262] BAYDUR,a.g.m.,s.353
[263] DERİNGİL,a.g.e.,s.68

Devleti'nin geri kalışının ve yenilgi almaya başlamasının sebebinin İslam'a yüklenmeye başladığı bir dönemdir. Tartışmaya açılan mevzuda acaba İslam terakkiye manimidir. Sultan Abdülhamid bu projesiyle bu soruya cevap vermek istemiştir.[264]

Böylesine bir projenin tabi ki en önemli amaçlarından biri de Müslümanların Haccını kolaylaştırmaktır. Sultan Abdülhamid böylece kutsal yerlere hizmet ederek bütün Müslümanların sözcüsü, savunucusu ve temsilcisi olmak iddiasını haklı göstermek istemiştir.

Daha öncesinde Şam'dan kalkan bir kervan Mekke'ye tam elli günde ulaşıyor ve yolda büyük sıkıntılarla karşılaşıyordu, kavurucu sıcak, salgın hastalıklar, çöllerde bulunan bedevi saldırıları, susuzluk bunlardan bazılarıydı. Fakat bu hat sadece bu amaç için yapılmayacaktı. Arabistan'da ki isyanları çok kısa sürede bastırabilmek ve Yemen bölgesine çok kısa sürede asker nakletmek bu demiryolu yapımının diğer nedenlerindendi. Çünkü Yemen Osmanlı Devlet'i açısından en önemli bölgelerden ve aynı zamanda devletin kontrolünün en az olduğu bölgelerdendi. Ayrıca en fazla asker zayiatının verildiği yerlerdendi. [265] Bu öyle geniş çaplıydı ki Osmanlı Devleti'nin her hangi bir bölgesinde Yemen dendiğinde acı bir şekilde anılıyordu, türkülere bile yansımıştı. Buradan da görüleceği üzere hattın inşasında ekonomik nedenler yok denecek kadar azdır. Bu nedenle de bu hattın inşasına karar verildiğinde hiç kimse hattın bitirileceğine inanmıyordu. Alman elçisi raporunda "aklı başında kimsenin buna inanmadığını" yazmıştır. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa bile gülerek girişimi pek dengeli görmediğini belirtmiştir. Bu projeyi Osmanlı Devleti'nin gerçekleştiremeyeceği inancı üç sebepten kaynaklanmaktaydı: 1.Yeteri derecede para yokluğu 2.Demiryolu inşaatını yapacak yetişmiş eleman olmaması 3.İşletmecilikte tecrübeli kadroların mevcut olmaması.[266]

Ancak bu demiryolunun faydası Osmanlı Devleti açısından oldukça fazlaydı. İzzet Paşa'nın tabiriyle artık Süveyş Kanalına ihtiyaç kalmadan artık Osmanlı Devleti rahatlıkla Kızıldeniz'e ya da Arabistan'ın çeşitli yerlerine asker gönderilebilecekti. Ayrıca Osmanlı Devleti İngilizlere kafa tutmaya muktedir olduğunu göstermiş olacaktı.[267]

Bu hat Halife'nin itibarı ve Müslümanlarında bir şeyler yapabileceğini

[264] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.469
[265] İhsan Süreyya SIRMA, Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları, İstanbul,1999,s.121–130
[266] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.216
[267] KARAL, a.g.e. s.471

kanıtlamak için önemli bir semboldü. Buna rağmen birçok devlet adamı bu projeye karşı çıkmıştır. Projenin hayata geçirilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Hayata geçse bile hiçbir ekonomik değerinin olmayacağını ve hattın zarar edeceğini savunmuşlardır. Buna rağmen Abdülhamid bu demiryolunu yapmakta ısrarlı olduğunu göstermiş ve tamamen Müslüman sermayesiyle bu hattın inşaatına girişmiştir. Kalkınmanın, ilerlemenin ve Sanayi İnkılâbının en açık işareti olan demiryolu, Müslümanların, gayrimüslimlerin ayak basamadıkları kutsal merkezlerine, Hicaz'a kadar sokulacaktır. Tam bir simge: Mekke garında müezzinlerin sesine karışan lokomotif düdükler.[268] Tabi bu demiryolu sadece politik bir propaganda örneği değildir. Hicaz Demiryolu ekonomik, askeri ve siyasi amaçları olan, uzun uzadıya düşünülmüş ve hesaplanmış bir projeydi. Buna rağmen ekonomik nedenlerle inşa edilmeyen tek demiryolu belki de Hicaz Demiryolu'dur.

Daha önce de belirttiğimiz üzere demiryolu aynı zamanda İslam'ın bilim, teknoloji ve modern işletme ile barışmasını ve uzlaşmasını sembolize edecekti. Böylelikle hükümdarın ilerleme düşmanı olmadığı da gösterilmiş olacaktır. Abdülhamid bunun için 1 Mayıs 1900 tarihinde yayınladığı irade-i seniyye yayınlamıştır. Fakat bu irade-i seniyye inandırıcılıktan uzak bulunmuştur.[269] Buna rağmen proje resmen 1 Eylül 1900 yılında başlamıştır.[270]

Hicaz Demiryolu'nun amacı İstanbul'u bir demiryolu hattıyla kutsal yerlere bağlamaktı. Fakat burada da en önemli sorun finansman meselesiydi. Çünkü devlet memur maaşlarını bile düzenli bir şekilde ödeyemiyordu. Buraya yabancı sermaye çağrılamazdı. Burada ki finansman sorunu da bağış kampanyaları düzenleyerek hem tüm Müslümanları bu hattın yapımında birleştirmiş olacak hem de bu sorun aşılmış olacaktı. Tabi ki sadece buradaki yardımlarla bu büyük proje hayata geçirilemezdi. Buradaki bağış sistemi biraz da sembolikti aslında. Osmanlı olmayan Müslümanlar arasında demiryolunun inşasına en fazla katkıda bulunanlar Mısırlılar ve Hindistanlılardı.[271] Dış Müslümanlardan gelen yardımların toplamı bütün bağışların % 9,5'ini oluşturuyordu. Söz konusu bu bağışların toplam gelirler içindeki payı ise % 2,8 gibi düşük bir orana tekabül etmekteydi.[272] Ülke dışından bağışlar geldiği gibi ülke

[268] GEORGEON,a.g.e.,s.413
[269] ÖZYÜKSEL,a.g.e.,s.183
[270] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.472,473
[271] İNALCIK, QUATAERT,a.g.e.,s.929
[272] ÖZYÜKSEL,a.g.e.,s.265

içinden de sadrazam başta olmak üzere nazırlar, üst düzey yöneticiler, din adamları, memurlar ve eşraf önemli bağışlarda bulunmuştur. Fakat bu bağışlar proje için yetersiz kalmıştır. Tabi burada amaç bütün Müslümanların ortak bir projeyi hayata geçirmesi bakımından önemlidir. İngiltere bu durumu Panislamizm olarak yorumlamış ve bu politikadan oldukça ürkmüştür. Bu yüzden de Hindistan'da Hicaz Demiryolu'na bağışta bulunanlara Abdülhamid'in yolladığı madalyaları takmayı yasaklamıştır. Abdülhamid burada Panislamizm yapmak istememiştir. Çünkü Abdülhamid gücünün sınırlarını çok iyi bilen bir hükümdardı. Onun amacı devletinin büyük bir kısmının Müslümanlardan oluşmasından dolayı imparatorluğu Asya temeline oturtmak ya da Goltz Paşa'nın deyimiyle "*içeriyi fethetmek*" olmuştur.[273] Ayrıca demiryolu inşası için özel vergiler konmuştur, hacılardan özel kesintiler yapılmıştır. Kurban bayramlarında kesilen hayvanlardan ve derilerinden elde edilen gelirler Hicaz Demiryolu için kullanılan diğer kaynaklardır.[274] Hicaz Demiryolu'nun inşası için asıl finansman devlet memurlarının maaşlarından yapılan kesintilerden sağlanmıştır. Ayrıca bölgede bulunan askerlerin bu projede çalıştırılmasıyla sağlanmıştır. Diğer önemli bir kaynak ise Ziraat Bankası kredileriydi bu da toplam harcamanın % 12,2'ini karşılamıştır. Hicaz Demiryolu'nun bu şekilde inşası iktisat tarihinde eşine pek rastlanılmadık bir örnek teşkil etmiştir.

Avrupalıların bu demiryolunun maliyetini 10–15 milyon lira hesapladıkları inşaat hem beklenenden daha hızlı bir şekilde inşa edilmiştir hem de % 70 oranında daha ucuza mal olmuştur. Bu durum yabancıları şaşkınlığı düşürmüştür.[275]

Yukarıda da belirtildiği üzere Hicaz Demiryolu'nun inşasında tamamen yerli sermaye ya da Müslüman sermayesi kullanılmıştır. Sultan Abdülhamid, ülkesini demiryolları ile kuşatmak istiyordu. İstanbul'dan Anadolu'nun ortalarına uzanan demiryolları bir bakıma onun eseridir. Bu yüzden yabancı şirketler tarafından dolandırılırken, Hicaz demiryolunu Müslüman sermayesiyle gerçekleştirmesi bu dolandırıcılığa bir tepkiydi.[276] Fakat halledilmesi gereken başka bir sorun daha vardır o da demiryolunu yapacak yetişmiş Müslüman eleman eksikliği. Abdülhamid burada da kesinlikle Müslüman mühendislerin, ustaların ve işçilerin çalışmasını istiyordu. Ancak Müslüman mühendisler deneyimsizdi bu sorunu da halledebilmek için Anadolu ve Bağdat demiryollarının inşasında çalışan Alman mühendisler bu hatta kaydırılmış ve

[273] ÖZYÜKSEL,a.g.e.,s.262
[274] ÖZYÜKSEL,a.g.e.,s.266-265
[275] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s,217
[276] ORTAYLI, Gelenekten Geleceğe, s.24

Müslüman mühendislerin ise bunların yanında tecrübe kazanması sağlanmıştır. Bu demiryolu, inşaat sektörü ile birlikte demiryolu yan sanayinin de gelişmesini sağlayacaktır. Demiryolu tesislerinden başka çok sayıda ve özel nitelikli binalar yapılmıştır. Bunlar arasında, iskele, liman, otel, işçi lojmanları, işletme ve idare binaları, dökümhane, boruhane, iki hastane, karantina, mescit, okul, büfe ve dükkânlar bulunmaktadır. Şam'daki büyük lokomotif ve vagon tamir ve yapım fabrikası; Hayfa, Medine, Müdevvere, Tebük'teki makine sundurmaları ile Medine tren ve lokomotif tamir atölyesi de Osmanlı demiryolu sanayine Hicaz Demiryolu'nun kazandırdığı diğer hususlardandır. Hicaz Demiryolu, çok sayıda demiryolu mühendisi, teknisyen, telgrafçı, makinist, işletmeci ve memurların yetişmesinde de öncü oldu. Hicaz Demiryolu'nun çeşitli birimlerinde tecrübe kazanan askerlerin çoğu, ileriki yıllarda sivil olarak da çalışmaya devam etti. Ayrıca, teknik eğitim yapan bazı okulların ders programına şimendifercilik dersleri konuldu. Yeni mezun mühendislerin Hicaz Demiryolu'nda pratik yapmaları sağlandı. Yurt dışına yüksek öğrenim ve ihtisas için mühendis ve öğrenciler gönderildi. Hicaz Demiryolu, demiryolu yapımı ve işletilmesi konusunda sivil memur ve teknisyenlerin yanında çok sayıda subay ve erlerin de yetişmesini sağlamıştı. Mesela 1908'de İstanbul'da kurulan "Demiryolu Taburu" elemanları Hicaz Hattı'ndan getirilmişti. Bu taburun ilk iki bölüğü hareket, üçüncüsü cer, dördüncüsü ise tamir bölüğü olarak teşkil edilmiş ve daha sonra bu bölükler, Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun Haydarpaşa-Eskişehir ve Afyon-Konya kısımlarındaki istasyonlara verilmişlerdi.[277] Bu sayede de hem I.Dünya savaşı sırasında millileştirilen demiryollarının hem de Cumhuriyet döneminin ilk demiryolları teknik kadroları da burada deneyim kazanmış kişilerden oluşmuştur.

Hicaz Demiryolu'nun inşasında sadece işçiler çalışmamıştır. Çünkü inşaatta güneye indikçe susuzluk sorunuyla karşılaşılmış bu nedenle de işçileri çalıştırmak zorlaşmıştır. Bu yüzdenden de Suriye'de bulunan V. Ordu'nun erlerinden yararlanılarak inşaata devam edilmiştir. İnşaatın yapımı devam ettikçe sorunlar da devam etmiştir. Bu kez ise Hicaz yolu üzerinde bulunan bedeviler inşaata karşı çıkmışlardır. Bunların karşı çıkışlarının sebebini ise şöyle açıklayabiliriz: Bedeviler her yıl Osmanlı hükümdarları tarafından Hicaz'a giden Müslümanlara saldırmamaları karşılığında para ve değerli eşyalarla ödüllendirilmektedir. Hacca giden Hacılar bedevilere gelir bırakmaktadırlar.

[277] KAZANCIGİL,a.g.e.,s,328-329

Bedeviler nakliye gibi durumlarda para kazanarak ve merkezden bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürerüp her yıl yollanan Surre-i Hümayun'larla hediyeler alıyorlardı. İşte bedeviler eğer Hicaz demiryolu yapılırsa hem bu ayrıcalıklarından ve çıkarlarından olacaklarını düşünüyorlar hem de hükümdarın bölgeye çok kısa sürede asker yollayarak onları itaat altına almalarından korkuyorlardı. Mekke emirleri de eski düzenleri bozulacağı gerekçesiyle Osmanlı hükümdarına bağlıymış gibi görünmelerine rağmen bedevileri el altından desteklemekteydiler. Bu yüzden bu demiryolu projesinin Medine-Mekke ile Cidde-Mekke hatları bedevilerin ve Mekke emirlerinin karşı çıkışları yüzünden inşa edilememiştir. Ayrıca bu hatta İngiltere de karşı çıkmaktaydı. Bu sebeple İngiltere de el altından propaganda savaşı verdiği gibi Arap şeyhlerini de bu projeye karşı kışkırtmıştır. İngiltere'nin karşı çıkışının sebebi ise Osmanlı Devleti'nin bölgeye çok kısa bir sürede asker sevk edecek olmasıdır. Tabi neticede İngiltere'nin bölgedeki nüfuzu sarsılacak ve Osmanlı Devleti de artık Süveyş Kanalı'na ve İngiliz deniz filosuna ihtiyaç duymadan bölgeye sevkıyat yapabilecekti. Bunun için İngilizler, Hint Müslümanlarının yardımlarını engellemeye çalıştıkları gibi inşa planının tam olarak gerçekleşmesine engel olmaya çabalamışlardır. Bunda da kısmi olarak başarılı olmuşlardır. Osmanlı Devleti özellikle hattı çok stratejik bir bölgede olan Akabe Körfezi'ne uzatmak istemiş. Fakat İngiltere projenin bu kısmına diplomatik ve askeri oyunlarla engel olmayı başarmıştır. Sultan Abdülhamid Mısır'ın Osmanlı toprağı olduğundan yola çıkarak 1906 ilkbaharında Akabe'yi ele geçirmiş ve hattın bu körfeze uzatılması için çaba göstermiştir. Bunun üzerine İngilizler Osmanlı askerlerinin bölgeden çekilmesi hakkında ültimatom verdiyse de, Sultan buna karşı çıkmış ve bunun neticesinde olayı çözümlemek için komisyon kurulmuştur. Bu komisyon da 1 Ekim 1906'da Akabe'nin Osmanlı Devleti'nde kalmasına karar vermiştir. [278] Akabe Körfezi, Osmanlı Devleti'nde kaldığı halde Hicaz Demiryolu buraya uzatılamamıştır.

Hat Arap yarımadasına uzayıp Mekke ve Medine'ye yaklaşınca ehliyetli Avrupalıların yanında çalışan askerler birçok işleri ellerine almışlardır. Çünkü gayrimüslimler Mescid-i Haram bölgesine giremezlerdi. Bu hattın inşasında Mısırlı Müslümanlar da istihdam edilmiştir. 1500 kilometrelik hattın Medine'ye kadar başarılı bir şekilde tamamlanması Abdülhamid için büyük bir propaganda zaferi olmuştur.[279] Tüm güçlüklere rağmen Hicaz Demiryolu 1908 yılında Medine'ye ulaşmış, Hicaz

[278] KARPAT, İslam'ın Siyasallaşması, s.471
[279] İNALCIK, QUATAERT,a.g.e.,s.929

Demiryolu'nun 1464 kilometrelik bölümü işletmeye açılmıştır.

Neticede 1885'ten itibaren hummalı bir demiryolu yapımı ile Osmanlı'nın demiryollarını birkaç yüz kilometreden birkaç bin kilometreye çıkarılmıştır.[280]

Hicaz Demiryolu, başta Suriyeliler olmak üzere özellikle bu hat üzerinde kalan yerleşim yerlerinin büyümesini sağlamış bu yerleşim yerlerinde Osmanlı Devleti hâkimiyetinin güçlenmesini sağlamış ve devlet buralarda çıkan isyanları eskiye oranla çok kısa sürede bastırmayı başarabilmiştir. Ayrıca asıl askeri faydası I.Dünya Savaşı'nda görülmüştür. Fakat Arap aşiretlerin rayları tahrip etmesinden dolayı tam anlamıyla da bir fayda sağlanamamıştır. Hicaz Demiryolu'nun durumunu LEWIS şöyle izah etmektedir: *"1885'ten itibaren, çoğu yabancı imtiyaz sahipleri tarafından, hummalı bir demiryolu yapımı Türkiye'nin demiryollarını birkaç yüz milden birkaç bin mile çıkardı. Fakat bu hatların önemi hakkında sadece uzunluğuna göre bir yargıda bulunulamaz. 12 Ağustos 1888'de Viyana'dan İstanbul'a doğru ilk defa tren hareket ettiği zaman, Türkiye'yi batıdan ayıran ve yıkılmakta olan duvarda yeni bir gedik açıldı. Bu gedik durmaksızın genişledi. Bundan böyle İstanbul ve Avrupa devletleri başkentleri arasında doğrudan demiryolu hizmeti vardı. Yeni hat üzerinde yolcu sayısı gün geçtikçe arttı ve "Doğu Ekspresi" diye tanınan bu özel uluslararası trenin hizmete konmasıyla bu artış daha da hızlandı. Trenin adı onu yapan ve işleten Avrupalıların görüş noktasını yansıtır. Fakat Türklerin bütün bir yeni kuşağı için o "Avrupa Ekspresi" idi. İstanbul'da ki Sirkeci Garı da hürriyete ve modernliğe açılan dış sofa.."*[281] Şam'ı Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu da karşı yöndeki bir hareketin timsali olmuştu.

Hicaz Demiryolu aradan 50 yıl geçtikten sonra dahi tamirsiz çalışabilecek vaziyette bulunmasıyla kalitesinin de bir hayli yüksek olduğu görülmüştür.[282]

---

[280] Bernard LEWİS, Modern Türkiye'nin Doğuşu(Çev: Metin KIRATLI),Ankara,1998,s.182
[281] LEWİS,a.g.e.,s.182-183
[282] ENGİN,a.g.m.,s.468

9.ORDU

Osmanlı Devleti XVII. Yüzyılda Avrupa'ya karşı savaş meydanlarında yenilgi alınca kendine çeki düzen vermek istemiştir ve sorunlu bölge aramıştır. Bu sebeple de ilk olarak yenilginin görüldüğü yer olan göz önünde olan askeri düzende ıslahatlar yapmaya çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti temelde askeri bir sınır devletidir. Bu dönemde askeri alanda yenilik yapılmadan diğer alanların düzelemeyeceğini düşünerek ilk olarak askeri alanda reform girişimlerinde bulunulmuştur. Bu amaçla Lale Devri(1718–1730)'den sonra I.Mahmut ve III. Mustafa dönemlerinde Avrupa'dan askeri uzmanlar getirilmeye başlanmış ve mühendishaneler açılmıştır.

III. Selim dönemine gelindiğinde ise denge politikası devreye girmiş bir taraftan orduda düzenlemeler yapılırken diğer taraftan da böyle siyasi manevralara girişilmiştir. III. Selim Avusturya'ya karşı Prusya ile askeri anlaşma imzalamış ve Albay von Goetze topçu kuvvetlerini denetlemekle sorumlu tutulmuştur. III. Selim döneminde böylelikle Prusya ile ilişkiler başlamıştır. 1795 yılında, ilk defa, Berlin'e bir büyükelçi atanmıştır. Orduda etraflıca ıslahat ise II. Mahmut döneminde (1808–1839) yapılan reformlarla başlamıştır. Özellikle de 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonraki süreçte. Çünkü bu ocak kaldırıldıktan sonra reformların önündeki en büyük engel ortadan kaldırılmıştır. II. Mahmut Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra Prusya'dan askeri konuda yardım istemiştir. Ve neticede Prusyadan gelen askeri heyetin yardımıyla 1827 yılında, Prusya kökenli Landwehr sistemine uygun olarak Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulmuştur. Bu sistemin tercih edilmesinin nedeni Osmanlı ordusunda görev yapan yüzbaşı von Moltke'nin görevde bulunması ve bundan sonraki süreçte Prusyalı subayların görev almasıdır.[283] 1870 yılındaki Almanya savaşından kısa bir süre sonra, Fransızlar askeri görevlilerini geri çağırmışlardır. İşte bu süreçten sonra Almanlar Osmanlı ordusunda daha da aktif rol almaya başladılar.

Daha önceki bölümde de belirttiğimiz üzere 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti için bir felaketle bitmişti. Böylece yüz senedir Osmanlı Devlet adamlarının düşünce ve hareketine yön veren tüm reformların başlıca amacı olan "ordu"nun durumu yeniden güncellik kazanmıştır. Sultan Abdülhamid'in bu yüzden saltanatının ilk yılları, ordunun ıslahı sorununun varlığıyla başlamıştır. Bu yüzden hazinenin zor durumda olmasına rağmen büyük fedakârlıklarla yeni askere alma kanunu

[283] Odile MOREAU, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askeri Misyonları",Osmanlı, c.II, Ankara 1999, s.335

yapılıp askerin en mükemmel silahla techizatlanmasına çalışılmıştır.[284] Padişah ordunun ıslahını ele aldığında, Alman otoriterliğinin ordu da politikayı da engelleyeceği fikrindeydi.[285] Ayrıca orduda reform yapabilmek için ülkenin nüfusunun tam olarak bilinmesi gerektiğini düşünen Abdülhamid 1882'de ülkeyi esaslı bir nüfus sayımına tabi tutmuş, 1893'de tamamlanan bu sayıma göre, askeri olanakların bir dökümü çıkartıp bu bilgiler ışığında reformlara girişmeye çalışmıştır.[286]

Abdülhamid döneminde askeriyede örgütsel açıdan 1869'da Hüseyin Avni Paşa tarafından oluşturulan model korunmuştur. 1886'da askere alma düzeni yeniden gözden geçirilmiştir. Askerlik hizmetini 20 yaş üzeri Müslüman erkeklerine yaymak için çalışmalar yapılmıştır. Kendi yerine asker gönderme (bedel-i şahsi)kaldırılmış, üç yıllık fiili hizmetten sonra, altı yıllık ihtiyat ve bunun ardından dokuz yıllık redif(yedek),iki yıllık da mustahfız (sivil savunma) görevleri öngörülmüştür.[287] Askere alma sisteminin genişletilmesiyle nizam, ihtiyat ve redif kuvvetlerinin toplam gücü 1897'ye gelindiğinde başlangıçtaki hedefin çok üstünde olarak 700.000 kişiye yükselmişti. Bu arada zaptiye kuvvetleri de genişletilip yabancı subayların yardımıyla yeniden örgütlendirilmiştir.

1877–1878 savaşı Türkiye'de bir anlamda yeni bir dönemi başlatmıştı. 1891'de 19 milyon Osmanlı Lirası tutan bütçenin yarıdan fazlası orduya ve bahriyeye ayrılmıştı. (6.100.000 orduya, 1.250.000 zaptiyeye, 6.000.000 tophane ve 600.000 bahriyeye.) Bu bütçe gerçekten bir panik sonucu doğmuştur. Osmanlı Devleti yaşama şansını yapacağı askeri reformlara bağlamıştır.[288] Buna olağanüstü krediler, silahlanma harcamaları, seferberlik masrafları eklenmiştir. Bu yüzden askeri bütçe sürekli sıkıntı içerisine düşmüştür. Kesenin ağzının sıkılabileceği tek kalem de maaşlardır. Subay ve asker maaşları, kışlalarda çok tehlikeli bir hoşnutsuzluk havası estirmek pahasına, genellikle çok düzensiz bir şekilde ödenmiştir. 1888-1889'da ödenemeyen maaşlar yüzünden sağda solda ayaklanmalar çıkmış ve bu hadise 1908 devrimine kadar giderek ağırlaşarak devam etmiştir.[289]

---

[284][284] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamid, s.119
[285] ORTAYLI, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s.105
[286] GEORGEON,a.g.e.,s.285
[285][287] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.299-300
[288] ORTAYLI, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s.106
[286]
[287]

[288]

[289][289] GEORGEON,a.g.e.,s.285

1877–1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonra Osmanlı Devleti artık İngilizlerin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için artık çokta çaba sarf etmediğini fark etmiştir. 1878'de Kıbrıs'ın geçici olarak bu devlete bırakılması, İngiltere'ye olan güveni iyice azaltmıştır. 1882 yılında Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi, Osmanlı açısından artık kesin bir şekilde bu devlete güvenilemeyeceğini ortaya koymuştur. Gerçekten de İngiltere, Prusya'nın birliğini tamamlayıp devletler ligine çıkışından sonra artık sömürgelerine giden yol üzerindeki stratejik noktaları işgal etme politikası gütmeye başlamıştır. İngiltere Rusya gibi devletlerin güneye inişi karşısında Hindistan'a, genel anlamda sömürgelerine giden yolu güvence altına alma ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden vazgeçme politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu amaçla da Cebelitarık ve Malta Adası'ndan sonra Kıbrıs'ı almış, buradan sonra da Süveyş Kanalı'nın hisse senetlerini alarak, Mısır Hidivini borçlandırdıktan sonra da Mısır üzerinde ki nüfuzunu arttırma yoluna girişmiştir.[290] Bu durum da Osmanlı Devleti'nin yeni müttefikler ya da denge unsuru aramasına yol açmaya başlamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti kendi başına varlığını sürdürecek gibi görünmemektedir.

Osmanlı Devleti bu durumda Fransa'ya yanaşamazdı. Çünkü 1881 yılında Tunus Fransızlar tarafından işgal edilmişti. İtalya ise; birliğini tamamlamış, Osmanlı Devleti'nden pay kapma hesapları yapmaktaydı. Rusya'nın durumu ise; malumdur. Fakat Osmanlı Devleti'nin topraklarında gözü olmayan bir devlet vardı o da Almanya idi. İşte bu yüzden Osmanlı Devleti istemese de mecburen Almanya'ya yanaşmak zorunda kalmıştır. Zaten Sultan Abdülhamid daha şehzadeliği sırasında, amcası Sultan Abdülaziz'le yaptığı Avrupa gezisi sırasında Almanya'yı görmüş, onların çalışkanlığına ve bilgisine hayran olmuştu.[291]

Almanya'da Osmanlı Devleti topraklarını yeni yayılma alanları olarak görüyordu. Hem gelişen sanayisine pazar ortaya çıkacaktı hem de İngiltere'yi zora sokabilecekti. Almanya politikasını İngiltere'ye karşı ayarlamıştı. Bu sebepten dolayı Almanya da Osmanlı Devleti'ne yakın olmak istiyordu. Almanların Osmanlı Devleti'ne yanaşmaktaki ve askeri yardım yapmaktaki amaçları sadece bunlardan ibaret değildir. MOREAU'ya göre Almanların, Osmanlı Devleti'ne yardım etmekteki amaçları şu şekilde sıralamıştır: *"*Daha sonraları göreve gelecek olan genç Türk subaylarına*

[290] YERASIMOS,a.g.e.,s.379
[291] BAYDUR,a.g.e.,s.349
290
291

eğitim vermek ve bu yolla bazı iç ve dış tehditler karşısında Alman menfaatlerini korumak. Osmanlı-Türk ordusunu, Alman askeri modeline göre kurmak. Böylece ordunun, Alman askeri kültürüne ve " ruhuna" uygun olarak "görev yapmasını" sağlamak. Babıâli'nin genel politikasında veya en azından Alman çıkarlarını gözetebilecek bazı adımlarda Almanya'nın söz sahibi olmasını sağlayabilmek için iktidara çok yakın bulunmak ve kararların alındığı saraya girmek. Büyük amaçlarını gerçekleştirmek için ve "geleceğin Almanya'sını kurmak için, imparatorlukla olan ilişkilerinde her dönem önde olabilmek ."[292]

1879'da Berlin kongresinin ardından ve Almanya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkışıyla birlikte, Sultan, Mayıs 1880'de askeri danışmanı Fransız Yarbayı Dreysse'yi, Alman Büyükelçisi von Hatzfeld'e göndererek, Osmanlı ordusunu ıslah için Alman hükümetinden, askeri yardım istemiştir. Ayrıca Berlin'den, askeri bir heyet göndermesini rica etmiştir.[293] Amaç, imparatorluğun işlerine müdahale eden öteki güçleri dengelemekti. Albay Colmar von Goltz'un başkanlığındaki yeni heyet 1882'de gelmiştir. Bundan sonra Alman etkisi, imparatorluğun Britanya etkisine girdiği 1908 Jön Türk devrimine kadar sürekliliğini korumuştur. Ancak Balkan Savaşlarından sonra Alman etkisi 1918'e kadar yeniden geçerlilik kazanmıştır.[294]

Genellikle araştırmacılara Sultan Abdülhamid'in sözde ve gösterişte askeri ıslahat yanlısı olduğunu, gerçekte ise modernleşen bir ordudan politik nedenlerle çekindiğini ve bu yüzden reform tedbirlerini hasıraltı ettiğini belirtirler. Aslında soruna Osmanlı ordusunun yapısı ve devletin mali gücü açısından bakıldığında, Alman subayların önerilerinin uygulanamayışının nedenleri açığa çıkacaktır. Hazırladıkları her askeri raporda, önerdikleri tedbirler korkunç bir mali yük oluşturacak nitelikteydi. Almanlar da tüm yabancı uzmanlar gibi bulundukları ortamı inceleyip, öğrenmeden hazır reçeteler önermişlerdir. Alman subayların başarısızlığında bu gerçeği görmemelerinin payı vardır.[295]

Sultan Abdülhamid reform için Alman subayları çağırırken, bir yandan da Osmanlı ordusundan bazı subayları eğitmek için Alman ordusuna göndermek niyetindeydi. Alman ordusuna, eğitim için subay gönderilmesi fikri, belki ordudaki Alman yakınlaşmasını sağlayan en yararlı programdı. Ancak gerek liyakatli subay

[292][292] MOREAU,a.g.m.,s.340
[293][293] KOCABAŞ,a.g.e.,s.297
[294][294] AHMAD, Modern Türkiye'nin Oluşumu, s.13
[295][295] ORTAYLI, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s.110–111

seçiminde titiz davranılmaması, gerekse gidenlere gerçek eğitimden çok Alman ordusunun görkeminin gösterilmesiyle yetinilmesi bu uygulamadan gereği kadar iyi sonuç sağlanamamasının nedenlerindendir.[296]

1881 yılı Ağustos ayında Yunanistan ile savaşın belirmesi yüzünden Osmanlı Devleti Almanya'dan ısrarla askeri bir heyet talep etmiş ve bunun neticesinde dört subaydan oluşan Alman askeri misyon heyeti Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Albay von Kaehler'in başkanlığında, Albay Ristow, Albay Kamhövener, Albay von Hobe'nun bulunduğu bu heyet 1882 yılı Temmuz ayı başında göreve başlamıştır.[297] 1883'de Silahlı Ulus adlı kitabı Osmanlı orduları kadar Prusya-Alman ordularının yeniden düzenlenmesinde de önemli rol oynamış olan Albay Freiherr Von der Goltz,Erkan-ı Harbiye-i Umumiye vekili ve Alman subaylardan oluşan danışman misyonunun başkanı olarak İstanbul'a davet edildi. Von der Goltz 1895'e kadar İstanbul'da kalmış bu süre içerisinde askeri eğitim sistemi önemli ölçüde genişletilmiş ve topçu sınıf Almanya'dan getirilen yeni toplarla daha da modernleştirilmiştir.[298]

1885 yılında Alman ıslah heyetinin teklifi ile orduda bazı ıslahatlara başlanmıştır. Bunlar: **1**-Beş sene ardı sıra kura çektiği halde isimlerine kura isabet etmeyenlerin talim görmeden redif sınıfına nakilleri zararını ortadan kaldıran ve bugünkü askeri yükümlülük kanununun esası olan "Ahz-ı Asker" kanunu ortaya çıkarılıyor. **2-**Mukaddem(Askerin ön tarafına sevk edilen karakol),Tali isimli taburlar kaldırılarak redifler iki kısımlı sınıflıktan çıkarılıp bir sınıf haline konuyor ve her redif dairesi bir tabur çıkaracak veçhile yeniden taksim olunuyor. **3-**Sefer esnasında teşkil olunacak geri teşkillerinin süratle meydana getirilmesini temin edici bir kanun ile; **4-** Redif Debboylarındaki silahlar ve elbiseler mühimmat vesair teçhizatın iyi bir şekilde muhafazasına dair bir kanun yapılıyor; **5-**Aşiretlerden ihtiyat süvari alayları meydana getiriliyordu.[299]

Sultan yalnızca Almanlarla işbirliğini tercih etmemiş dış politika esaslarında denge siyasetine uymaya çalışmıştır. ABD'nin silah şirketleriyle görüşme pazarlıklarına devam etmiş ve Connecticut'daki bir şirketten Türkiye'de hafif silah fabrikası kurmasını istemiştir. Ayrıca bahriyeli bir subay olan Rauf Orbay'ı kruvazör ve denizaltı

[296][296] ORTAYLI, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s.117–118

[297][297] MOREAU,a.g.m., s.337

[298] William HALE, Türkiye'de Ordu ve Siyaset -1789'dan Günümüze-(Çev: Ahmet FETHİ),İstanbul, 1996,s.37

[298][299] Necati TACAN, "Tanzimat ve Ordu",Tanzimat I,İstanbul,1999,s.136

[299]

alımı için ABD'ye göndermiştir.[300]

Nitekim 1869 yılı sonlarında Osmanlı kışlalarına 239 bin adet Enfield marka tüfeğin girdiğini görülmektedir. 5 yıl sonra ise tüfeğin markası, Martini'ye dönüşmüş, adedi de tam 500 bine olmuştur.[301] Abdülhamid 'in bir diğer projesi de Hicaz Vilayeti'nin kıyısını korumak üzere özel bir Hicaz Donanması'nın kurulmasıydı. Avrupa tersanelerine hem yelken hem de buhar kullanımı ile işlemesi ucuz, özel olarak inşa edilmiş ve Kızıldeniz ile Basra Körfezi kıyılarında devriye amaçlı kullanılmak üzere kıyı koruma tekneleri sipariş eden bir irade çıkarılmıştır. Amcası Abdülaziz'in büyük ve pahalı donanmasını kasıtlı olarak bir kenara atmış olmakla birlikte, kıyı korumaya önem vermekten ve ucuz fakat etkili kıyı savunma teknelerini satın almaktan geri durmamıştır. Başka zamanlarda padişahın deniz siyasetinin eleştirel gözlemcileri bile, torpido botlardan oluşan bu küçük filonun yeterli olduğunu kabul etmek zorunda kalmışlardır.[302]

Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in Avrupa devletlerine borçlanarak aldığı savaş gemileriyle meydana gelen filonun, Rus harbinde hiçbir fayda gösterememiş olması, neticesinde modern silah ve gemilerin satın alınmasının tek başına yeterli olmadığını anlamış bunların yanında iyi yetişmiş ve iyi eğitim görmüş insan gücünün en önemli faktör olduğu gerçeğini görmüştür. Bu savaş neticesinde de Abdülaziz devri donanması, Abdülhamid döneminde tamamen ihmale uğramıştır.[303] Aslında Abdülhamid amcasından kalan donanmayı kasıtlı olarak atıl durumda bırakmamıştır bu durum orduyu modernleştirmede sultanın bir tercihi meselesidir. Abdülhamid'in bahriyeye daha az önem vermesi, bütçe sorunlarından ve stratejik tercihlerden kaynaklanmaktadır. Sultan pahalı bir gemi yapım programına atılmaktan vazgeçer, ama deniz savunmasını bir kenara itmez: Bahriyeyi torpiller, mayınlar, sahil korumayı sağlayan sabit bataryalarla donatır. 93 Harbi'nde Rus donanmasından çok üstün olan Osmanlı donanmasının torpil ve mayın korkusuyla felç olduğunu fark etmiştir. Benzer araçların ve sabit müstahkem mevkilerin kullanımına dayalı savunma stratejisini o da benimseyecektir. Krupp topları satın alınarak Çanakkale Boğazı savunması güçlendirilir. Abdülhamid'in kara kuvvetleri lehindeki tercihi sadece mali nedenlerle

[300][300] ARMAĞAN,a.g.e.,s.197
[301][301] ARMAĞAN,a.g.e.,s.201
[302] DERİNGİL,a.g.e.,s.69
[303] Kemal BEYDİLLİ, "Küçük Kaynarcadan Yıkılışa",Osmanlı Devleti Tarihi, c.I,İstanbul,1999,s.107
[302]
[303]

belirlenmemiş, belki bir ölçüde gelenekten kaynaklanan değerlendirmelerde-yeniçerilerden beri piyade hep Osmanlıların en mükemmel sınıfı-rol oynasa bile, esas ağır basan yan stratejik bakış açısı olmuştur. İmparatorluğun üzerinde tehditler esas olarak kara kaynaklı -öncelikle Balkanlar ve Kafkasya- oldukları için, bunların karşısına sabit savunma hatlar, müstahkem mevki sistemleri, cephaneler koymak zorunludur. Fetih zamanı geride kaldığı için, orduların hareketliliği bir kenara bırakılıp daha savunmaya dayalı, askerlik sanatı açısından daha statik bir anlayış ön plana çıkarılmıştır.[304] Tabi bu bakış açısında kara devleti olan Prusyalıların da etkisi olsa gerek.

Abdülhamid ayrıca ilk örneği İngiltere'de üretilen denizaltı alımını da yapmıştır. Sultan Abdülhamid üç torpido atacak cinsten, iki denizaltı 11 bin sterlinden satın alarak Osmanlı İmparatorluğu'na ilk denizaltılarını kazandırmıştır.[305]

Her ne olursa olsun Abdülhamid'in piyadeyi bahriyeliye, demiryolunu deniz yollarına, müstahkem mevkileri kruvazörlere, kara kuvvetlerini deniz kuvvetlerine üstün tuttuğu açıktır. Müstahkem mevkilere ve iç iletişime, özellikle de demiryolları ve telgrafa verdiği önem buradan kaynaklanmaktadır.[306]

Sultan Abdülhamid orduyu sürekli göz hapsinde tutmuştur. Belki de bu tutum amcası Abdülaziz'in tahtan indirilişinde ordunun ve donanmanın kullanılışından ileri gelmektedir. Bu tutumdan Almanya'dan gelen subaylarda yakınmıştır. Sultanın orduyu sürekli göz hapsinde tutması, donanmayı ihmal etmiş olması. Yemen İsyanı'nı bastırmaya giden birliklere yeni silahlarını ancak Beyrut limanında verdirmiş olması. Daha sonra da Enver Bey ve Niyazi Bey'in dağa çıkması ya da Teğmen Atıf Efendi'nin Şemsi Paşa'yı vurması gibi gelişmeler, orduya oynadığından çok daha kapsamlı bir rol atfedilmesine neden olmuştur.[307]

İsyanının başlaması üzerine büyük devletlerin karşı çıkmasına rağmen adaya çıkartma yapmışlardır. Mısır ve Doğu Rumeli sorunlarından sonra bir kez daha hareketsiz kalmanın nüfuzunu sarsacağını düşünen Abdülhamid, 56 saat süren müzakereler sonunda Yunanistan'a savaş açmıştır. Osmanlı Devleti yapılan savaşın ardından büyük bir askeri başarı kazanmış ancak büyük devletlerin arabuluculukları ile

[304][304] GEORGEON,a.g.e.,s.285-286
[305][305] ARMAĞAN,a.g.e.,s.264-265
[306][306] GEORGEON,a.g.e.,s. 286
[307] Ahmet KUYAŞ, "Osmanlı-Türk Modernleşmesi ve Ordunun Siyasetteki Yeri Üzerine",Cogito, Sayı:19, 1999, s.264–265
[307]

yapılan İstanbul Barış Antlaşması ile savaştan sağlamak istediklerini gerçekleştirememiştir. Berlin Antlaşmasının ardından diplomatik yollarla savaştan sağlamak istediklerini gerçekleştirememiştir. Berlin Antlaşmasının ardından diplomatik yollarla Yunanistan'a terk etmek zorunda kalıp bu savaşla ele geçirdiği Teselya'yı bile geri alamamıştır. Ayrıca savaşın bir nedeni olan Girit meselesi'ne etkili bir çözüm yolu getirilememiştir. Bununla beraber savaş, son dönemde Osmanlı Devleti'nin azalan itibarını çoğaltmıştır. Savaş sırasında Almanya'nın izlediği politika ve Osmanlı ordusunun Almanlarca düzenlenmesi, devlet üzerindeki Alman nüfuzunu gittikçe arttırmıştır. Bu da Berlin Kongresi ile başlayan Osmanlı dış politikasındaki değişimin bir halkasını oluşturmuştur. Uzun bir müddet sonra Osmanlı Devleti'nin bir savaştan zaferle ayrılması büyük sevinç yaratmış, sömürge altındaki Müslüman toplumlarda bile kutlamalara neden olmuştur. Ayrıca savaş karşıtı olarak gösterilen Abdülhamid, bu zaferin ardından nüfuzunu arttırma şansına sahip olmuştur.

9.1.Hamidiye Alayları

Abdülhamid'in bir diğer projesi de aşiretleri devlete bağlayarak onları bölgesel isyanları önleyici güç olarak kullanmaktır. Çünkü Abdülhamid, Balkanlar'ı kaybetmeyi engellemenin mümkün olmadığını anlamıştı; bu nedenle de Doğu Vilayetleri'ni ve bütün Anadolu'yu elinde daha sıkı tutmak, buraları Müslümanlığın son kalesine dönüştürmek istiyordu. Ayrıca bu dönemde Avrupalı devletlerin doğuda bir Ermeni devleti kurma fikrini de ortaya atmış olmaları Abdülhamid'in böyle bir tedbir almasına yol açmıştır. Yine 93 harbi ve Rusların Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesinden sonra Anadolu hem imparatorluğun merkezine, hem de Balkanlar'dan ve Kafkaslardan gelen muhacir akımın toplandığı bir hazneye dönüşmüştü.[308] 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Rusların Kars, Ardahan bölgelerine yerleşmeleri, Ermenilerin bütün Doğu Anadolu'yu hedef alan eylemlere geçmelerine neden olmuş bu durum çoğunluğu elinde bulunduran Müslüman halkın tepkisini çekmiştir, göçebe aşiretlerin eylemlerinin de şiddetlenmesine neden olmuştur. Abdülhamid Hamidiye Alaylarını kurarken ve aşiretleri silahlandırırken bunları sadece gelecekteki bir savaş için değil, yabancılarla işbirliği yapanlara karşı bir caydırıcı güç olarak ta tasarladığını söyleyebiliriz.[309] Bu

[308][308] KIESER,a.g.e.,s.168

[309] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.183

alayları kurarken Erzincan'da olan IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın[310] yaptığı tekliften de etkilenmiştir. Ayrıca Müşir Zeki Paşa'nın Rus Kazak Alayları'nı yakından tanımasından dolayı Hamidiye Alayları'nın kurulması fikrinin olarak oluşmasında II. Abdülhamid üzerinde etkili olmuştur.[311]

Osmanlı Devleti, 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra, uzak bölgelerdeki merkezi kontrolü arttırmak için bu teşebbüsü başlattı. Bu sayede Sultan Abdülhamid, otoritesini, eskiden beri özerk bir yapıda hareket etmeye çalışan Kürt aşiretlerine kabul ettirmek istedi. Abdülhamid'in Kürtlere devlet otoritesini kabul ettirme kararını alması, Kürtlerde devlet fikrinin oluşmaya başladığı bir döneme rastlamıştır. Abdülhamid 1891'de, mensuplarını Kürtlerin meydana getirdiği alaylar kurdu ve onlara "Hamidiye Alayları" adını verdi. Hamidiye Alaylarının silahları, üniformaları, eğitimleri hükümet tarafından karşılandı.[312]

Abdülhamid aşiretlere silah dağıtarak onların ruhlarını okşuyor ve devletin gücünü ve hamiliğini hissettiriyordu.

Hamidiye alayları, Abdülhamid politikasının hedefi değil, fakat vasıtasıdır. Hamidiye Alaylarının kuruluşunda askeri açıdan yararlar düşünüldüğü kadar, yöre halkının medeniyet yolunda ilerleme kaydedecekleri de göz ardı edilmemekteydi. Bu yolla konar-göçer aşiretlerin devletin kanun ve nizamları dairesinde hayat seviyeleri yükseltilecekti. Mesela tesis biçimi aşiretlerin hayat tarzlarına uydurulan Mekteb-i İptidailer, konar-göçer aşiretlerle beraber, konar-göçer halde bulunmakta ve böylece aşiret çocukları eğitim imkânına kavuşturulmaktaydı. Yine bu birlikler sayesinde, Rusya sınırı emniyet altına alınarak, Ermeni isyanları önlenip, bölgenin emniyeti sağlanacaktı. Alayların kurulması üzerine bazı Ermenilerin Rusya'ya göç etmeleri, onların alayların varlığından rahatsızlık duyduklarını göstermekteydi. Bölgede güvenlik unsuru ve düzen sağlayacak bir teşkilat olarak kurulan Hafif Süvari Alayları, aynı zamanda aşiretlerin kanunsuz davranışlarına karşı da kullanılmaktaydı.[313]

---

[310] Müşir Zeki Paşa 1835 tarihinde Kafkasya'da doğup,1859'da Anadolu'ya göç eden bir ailenin oğludur. 1864 yılında Harp okulundan mezun olmuş, değişik kıt'alarda görev yaptıktan sonra 1887 yılında Erzincan'daki IV. Ordu'nun Erkan Reisliği'ne tayin olmuştur. Bir yıl sonra Müşirliğe terfi ederek IV. Ordu Komutanlığına atanmıştır. Müşir Zeki Paşa 20 yıl bu görevi yapmıştır.16 Ocak 1929'da 94 yaşında vefat eden Müşir Zeki Paşa'nın kabri Maçka mezarlığındadır.

[311] Ali KARACA, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838–1899),İstanbul,1993,s.174

[312] Justin McCARTHY, Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları(Çev: Mehmet TUNCEL),İstanbul, 2006,s.59

[313] KARACA,a.g.e.,s.174-175

Hamidiye Alayları'nın kuruluşunda rol oynayan etkenleri KODAMAN da aşağıdaki şekilde sıralamaktadır."*1-Merkezi otoriteyi tesis etmek, 2-Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak, 3-Aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, 4-Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek, 5-Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak, 6-Panislamizm politikasını yürütmek, Kısaca, Hamidiye Alayları vasıtasıyla devlet otoritesi Doğu Anadolu'da tesis edilmek isteniyordu."*[314]

Hamidiye Alayları ile ilgili ilk yazılı nizamname;1891'de çıkarılmıştır. Çıkarılan nizamname özetle, bu teşkilatın kuruluş amacı olarak memleketin düşmana karşı savunulması işinin her ferdin görevi olduğu ve aşiretlerin de bu savunmaya katılmaları gerektiği işaret edilmiştir. Ve ayrıca o tarihe kadar bölgeden asker toplanamadığı belirtilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Abdülhamid, özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde özerk bir şekilde hareket eden aşiretler merkeze bağlanarak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu nizamnamede şu hususlar yer almaktadır: Kurulacak Alaylar 4 bölükten (4'er takımlı) az, 6 bölükten fazla olmayacaktı. Her alay en az 512,en fazla 1152 mevcutlu olacak. Her bölük en az 192,her takım en az 32, en fazla 48 mevcutlu olacaktı. Büyük aşiretlere bir ve birden fazla alay kurma, küçük aşiretlere ise birkaç bölük kurma hakkı verilmekte olup, alay kurma ve eğitim maksatları ile aşiretlerin birleşmesi, harp zamanında ordu komutanı emri dışında yasaklanmıştı. Aşiret ve kabilelere bağlı bütün erkekler (17–40 yaş arası) asker sayılacaktı. Hamidiye Süvari Alayları'nı teşkil eden bu askerlerin askerlik süresi 23 yıl olup bu süre üçe bölünerek değişik isimler almaktaydı: 17–20 yaş arası erler: "İptidaiye", 20–32 yaş arası erler: "Nizamiye", 32–40 yaş arası erler: "Redif", Hamidiye Alayları elbise, hayvan ve eğer takımlarını kendileri tedarik edecekler. Tüfek, cephane ve sancak devlet tarafından verilecekti. Bu alayların Türk, Kürt ve Arap aşiretlerinden kurulması öngörülmüştü. Alayların subay kadrosu, İstanbul'daki Süvari Mektebi'ne alınan aşiret çocuklarından teşkil edilecekti. Ancak bölük ve alay komutanları, nizami subaylardan oluşacak, aşiretlerden yetişen subaylar Albay rütbesine kadar terfi ettirilebilecek, bunların yardımcısı ise muhakkak Nizami bir subay olacaktı.

[314] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.29–30

Hazırlanan bu nizamnameye göre de; Doğu Anadolu aşiretlerinde alay teşkline hız verilmişti. Başlangıçta bazı aşiretlere verilen alay kurma hakkı aşiretlerin ısrarcı teklifleri ile zamanla bütün aşiretlere verilmişti. Aşiretlerin Hamidiye Alaylarına girmek istemelerindeki şiddetli arzu Nizamnamenin getirmiş olduğu hükümlerde saklıdır. Bunların başında, alaylara dahil olmayan aşiret fertlerinin nizami orduda askerlik yapacaklarına dair getirilen hükümdür. Böylece aşiret alaylarında askerlik yapacak olan erler memleketinde askerlik yapmış olacaklardı.[315] Ayrıca Hamidiye Alaylarına katılanlar için, devlet daha önce kanun nizamları ihlalden dolayı kovuşturmaya uğrayan aşiret mensuplarına af çıkararak, reislerin taltifi siyasetini yürürlüğe koyması da bu alaylara olan talebi arttırmıştır.[316]

Aşiretlere bütün askeri okulların kapıları açılarak, çocukların gerek kendi Alaylarında ve gerekse Osmanlı Ordusu saflarında subay olmaları sağlanıyordu. Bu yolla da, Hamidiye alayları mektepli veya diplomalı subaylara teslim edilerek, daha etkili hale getirilecekti. Belki de aşiretleri devlete yakınlaştırmanın ve devletle kaynaştırmanın en pratik çaresi olarak okullara, çocukların kabulü yolu seçilmiştir.[317]

Doğrudan doğruya aşiretlerle kendisi arasında bir bağ kurmak ve aşiretleri Babıâli'nin de aracılığı olmadan kendine bağlamaktır. Bu politikanın yürütülmesinde, en çok halifelik makamına ve hilafet kurumuna güveniyordu. Zira aşiretler yüzyıllarca maddeten İstanbul'dan ayrı ve bağımsız yaşamasına rağmen, manen halifeye ve hilafet makamına bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Aşiretlerin bu tutumu II. Abdülhamid'in işini kolaylaştırdığı gibi, onun İslamcı politikaları da aşiretlerin duygularını okşuyordu. Dolayısıyla, II. Abdülhamid'le aşiret reisleri ve şeyhler arasında şahsi bağların, dostlukların doğması ve aynı zamanda halife-i mü'minin münasebetlerinin esası olan koruyuculuk, saygı itaat hislerinin kuvvetlenmesini sağlayacak ortam mevcuttu. Ayrıca, bu manevi münasebetleri engelleyecek her hangi bir kuvvette yoktu.

II. Abdülhamid bu politika ile Babıâli'den bağımsız bir şekilde, kendisini Müslüman halkın koruyucusu kabul ettirebilmiştir. Zira aşiretler olsun, şehirlerdeki eşraf ayan tabakası olsun her konuda Babıâli bürokrasisine şüphe ile bakıyorlardı. Babıâli'yi Avrupa ile ittifak halinde gördüklerinden, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine yapılan reformların sorumlusu olarak kabul ediyorlardı. Doğu Anadolu aşiretlerinin

[315] ŞİMŞEK,a.g.e.,s.77-78
[316] KARACA,a.g.e.,s.175
[317] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.46

veya Müslüman halkının bu psikolojisinden yararlanan II. Abdülhamid yeri geldiğinde Babıâli bürokratlarını, Avrupa'yı, Ermenileri, hatta iç muhalefet çevrelerini kolayca suçlayarak kendisini her şeyin üstünde tutmasını ve böylece itibarını, otoritesini arttırmasını bilmiştir.

II. Abdülhamid aşiret reisleriyle ve şeyhlerle olan münasebetlerini hissi alanda bırakmamıştır. Ayrıca aşiretlere bir takım somut menfaatler de sağlayarak, bunları kendine iyice bağlamıştır. Mesela, ayanlara mensup aşiretlere, silah, cephane vererek onlara padişahın kendilerini koruduğu hissini uyandırmıştır. Diğer taraftan aşiret reislerine paşalık, miralaylık gibi çeşitli rütbelerin verilmesiyle, II. Abdülhamid aşiretlerin gözünde hami padişah veya halife mertebesine çıkmıştır. Aşiret reislerinin çocuklarını da İstanbul'a getirerek onları okutması, himaye etmesi, memuriyetlere ataması gelecekte de aşiretlerin bağlılığını ve itaatini sağlaması bakımından isabetli bir politika olarak görülebilir. Bu konularda kendisini eleştirenlere II. Abdülhamid şöyle diyordu:"Çeşitli rütbeler vererek subay yaptığımız aşiret ağaları yeni durumlarından memnun oldukları gibi, bu vesile ile biraz disiplin öğreneceklerdir. Yine aşiret ileri gelenlerinin çocuklarını İstanbul'a getirttiğim için eleştirildiğimi biliyorum. Uzun yıllardır pek çok memuriyetlerde Hıristiyan Ermenileri kullandık, niçin o zaman eleştirilmedi de, kendi dinimizden olanları aynı göreve atayınca eleştiriliyor"[318]

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi içinde ordunun gelişimini inceleyecek olunursa. Ordunun sadece sıklıkla vurgulandığı üzere teknik ve ideolojik donanımı bakımından en modern kurum olarak sivrildiğini görmekle kalmayacaktır. Fakat modernleşme sürecinin, orduyu, 19. yüzyıl başından itibaren, toplumsal dokuyu parçalama ve modern devletin gereklerine göre yeniden biçimlendirme konusunda tecrübî bir bilgiyle donattığını da görülmektedir.

Sultan Abdülhamid döneminde Aşiret Alayları kurulurken ulus devlet anlayışı gelişmiştir. Aşiretlerin ortak düşman karşısında memleket savunmasına katılmaları sağlanarak yurt bilinci ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle hem bu Alaylar yoluyla devlet o bölgeye hakim hem de Aşiretleri kontrolü altına almış oluyordu. Ancak orduda da modernleştirmeye gidilirken devletler dengesi sağlanmak istenmiştir. Kara ordusu Alman tekniğine göre şekillenirken, donanma İngiltere'ye göre ayarlanmıştır. Jandarma düzenlenirken de Fransızlar örnek alınmıştır. Bu da hem yapılan reformda hem de ordu

[318] KODAMAN, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, s.59–60

da birliğin olmamasına neden olmuştur. Yine Abdülhamid döneminde ordunun modernleştirilmeye çalışmasının neticesinde, son dönemde yenilik taraftarları ordu içerisinden çıkmıştır. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet yılları düşünüldüğünde bu daha da göze çarpar. II. Mahmut dönemine kadar ordu (yeniçeriler) yenilik karşıtı bir grup iken Abdülhamid dönemi sonrasında yenilikleri koruyan bir tutum içerisine girmişlerdir. Bu da yaşanan değişimi açıkça gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak, ordunun, toplumun modernleştirilmesinde bir ideolojik aygıt olarak kullanılmasının iki kalıcı etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, “devletçi bir toplumsal” ın inşa edilmesidir. Ordu, rejimin ve devletin meşrulaştırılma çabalarına katılmış, zorunlu askerlik yoluyla nüfusun yarısına resmi ideolojiyi taşımış, böylece devletçi ve milliyetçi bir toplumsal kültürün gelişmesini sağlamıştır. İkinci olarak,"oluşturulan yeni kültüre ordunun hiyerarşi ve otorite gibi özelliklerinin taşınmış olması" söz konusudur. Çünkü düzenin yeniden üretilmesini sağlayan aygıtların özellikleri, egemen kültür üzerinde kalıcı bir etki bırakırlar. Askeri örgütlenmenin baskıcı, hiyerarşik karakterinin etkileri, oluşturulan yeni kültür ve ilişki biçiminde açıkça gözlenebilmektedir. Ordunun eylemlerinin halk gözündeki meşruluğunu sağlayan önemli etkenlerden biri budur. Bu yüzden Abdülhamid döneminde modernleşmenin sacayaklarından biri olarak kabul edilmiş ve gereken ağırlık verilmiştir.

10.HUKUK'UN MODERNLEŞME İÇERİSİNDEKİ YERİ

Osmanlı Devleti, hukuk bakımından Şeriat'a dayalı, teokratik bir devlet olarak tanımlanır. Ancak, çok ırk, din, dil ve milletten oluşan İmparatorluğun, yalnızca Şeriat'ta yer alan kurallar dahilinde idare edilmesinin pratikte mümkün olmayacağı aşikardır. Bu durum, Şeriat'ın esasına dokunmamak ve onunla mutabık olmak kaydıyla, padişahların insiyatifine bırakılan bir karar alma yetkisini ve sahasını gerekli kılmıştır. Böylece, çoğu mahalli şartlardan ve günün ihtiyaçlarından kaynaklanan ve bunlara uygun olarak padişahlar tarafından yapılan düzenlemeler, örfi hukuk denen ayrı bir hukuk sahasını oluşturmuştur. 19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde, örfi ve Şer'i hukukun, birlikte, fakat birbiriyle örtüşmeyen ayrı sahalarda yürürlükte olduğu görülmektedir. Zaman içinde değişen ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalan yürürlükteki kanunların bıraktığı boşluklar, bir yandan, mevcut kanunların ıslahıyla, diğer yandan da, Avrupa'dan alınan kanunlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu tür çalışmaların dönüm noktası yine Tanzimat olmuş, modern anlamda kanunlaştırma (düzenleme) hareketleri bu dönemde başlamıştır. Fransız ve İtalyan örneğinden faydalanılarak çıkarılan ticaret, ceza ve arazi kanunları ile Batı hukukuna yönelme ivme kazanmıştır.

Bir yandan Batı'lı kanunların alınmasıyla Batı hukukuna yönelinirken, diğer yandan da, mevcut yerli kanunlarda yapılan ve biri diğerini geçersiz kılmayan düzenlemeler sonucunda, birbirinden kesin çizgilerle ayrılan, ikili hukuk sistemi uygulaması ortaya çıkmıştır. Ancak, bu uygulama, değişik unsurlardan meydana gelen İmparatorluğun bütün tebaasının ihtiyaçlarına cevap vermekden uzak kalarak, bu unsurları bir arada tutmak için yükseltilen ideolojileri, özellikle de Osmanlıcılık ideolojisini, boşa çıkarmıştır. Bu başarısızlığa rağmen, "kanunlaştırma" kavramının yerleşmesi, yargılama usullerinin geliştirilmesi ve yeni mahkemelerin kurulması gibi konularda ilk tecrübeyi teşkil edecek önemli adımlar atılmıştı.

Osmanlı Devleti'nde adli alanın en büyük sorunu birlikten yoksun olmasıydı. Farklı hükümet dairelerine bağlı dört ayrı mahkeme düzeni vardı. Her birinin ayrı kural ve kaideleri vardı.

Laik Nizamiye mahkemeleri, Osmanlı uyruklular arasında evlilik, ölüm, miras, boşanma gibi millet mahkemelerinin baktığı konular dışında kalan anlaşmazlıklarla ilgilenirdi. Konsolosluk mahkemeleri kendi ülkelerinin uyruklarına ilişkin ticari anlaşmazlıklarla kapitülasyon anlaşmaları ile kendilerine verilen konulara ilişkin

anlaşmazlıkları görüşürlerdi. Karma Ticaret mahkemeleri, Osmanlılarla, Osmanlı olmayan tebaa ya da çeşitli milletlerden Osmanlı uyruklu olmayanlar arasındaki davalara bakardı. Şeriat mahkemeleri, Şeyhülislamlığa bağlı olup, Müslüman olan halkın davalarına bakardı.

Nizamiye Mahkemeleri ile Karma Ticaret mahkemeleri Adalet Bakanlığına, Millet mahkemeleri önceleri Dış İşleri daha sonra Sadrazamlığa; Konsolosluk mahkemeleri ise Dış İşlerine bağlı idiler. Bu karmaşık yapı pek çok sorun çıkmasına neden oluyordu.

1876 Anayasası, mahkemelerdeki bu çok başlılığın getirdiği güçlükleri görmüş ancak çözüm adına pek bir şey yapamamıştır. Anayasada herkesin hakkının korunacağı, yargıçların hükümet denetiminde olmayacağı, yoksullara avukat verileceği konusunda genel ilkeler bulunuyordu ancak bu ilkelerin geliştirilmesi meclise bırakılmıştı. Meclis kapanınca Sultan Abdülhamid 1879 reform programında yapmak istediği en önemli adli reformları şöyle belirtiyordu: 1-Laik mahkemelerin örgütlenmesi ve görevleri konusunda yasaları yürütmek için tüm önlemler; 2-Bir mahkeme usul yasasının hazırlanması; 3-Bir temyiz mahkemeleri usul yasasının hazırlanması; 4-Hukuki kararların infazı için bir nizamnamenin hazırlanması; 5-İstanbul'da yapılmış olduğu gibi her eyalet, ilçe ve bucaktaki mahkemelerin kadrolarına özel infaz memurlarının atanarak, mahkeme kararlarının infazının subayların elinden alınması; 6-Her eyalete adliye müfettişlerinin atanması; 7-Eyalet temyiz mahkemelerine savcıların ilçe mahkemelerine savcı yardımcılarının atanması; (Böylece nitelikli kişilerin savcı olarak atanmasıyla, mahkemelere duyulan güvensizliğin giderilmesi) 8-Eyaletlerdeki alt mahkemeleri ve temyiz mahkemelerini medeni ve ceza hukuk mahkemeleri olarak iki bölüme ayırarak, her temyiz mahkemesine başkan yardımcılarının atanması;

4 Mayıs 1879'da çıkartılan bir yönetmelikle bakanlığa Nizamiye mahkemelerinin yanı sıra Temyiz mahkemeleri ile Şeyhülislam'a bağlı kalan Şeriat mahkemeleri dışındaki Dini mahkemelerin denetimi verildi.[319]

1878'de memur ve Nizamiye mahkemeleri için hakim yetiştirmek üzere Mekteb-i Hukuk-u Şahane kurulmuş ve hızla gelişerek her yıl yüz iyi eğitilmiş hukukçu mezun etmeye başlamıştır. Ticaret mahkemeleri yeni hakimlerle birlikte Nizamiye mahkeme sistemi uzak vilayetlere yayılmaya çalışılmıştır. Büyük ticaret merkezlerinde Ticaret

[319] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.302

mahkemeleri açılmış, hakim olarak en yetenekli hukuk uzmanlarının seçilmelerini sağlayan yönetmelikler çıkartılmıştır. Hakimler artık maaşlı çalışmaya başlamış ve düzenli bir terfi sistemi oluşturulmuştur. Yeteneksizler ve yolsuzluk yapanlar görevlerinden alınıp cezalandırılmıştır. 1880 ve 1881'de bir kimsenin başka birinin müdahalesi olmadan adil bir şekilde yargılanmasını sağlamak amacıyla, padişahın isteği doğrultusunda, sulh ve ceza mahkemelerinde uygulanacak usul konusunda iki yasa çıkarılmıştır. Davacıların ve mahkeme görevlilerinin hak ve ödevleri belirlendiği gibi savunma avukatları düzeni de getirilmiştir. Hakimlere aylık bağlanmış ve hakimler mahkeme ücretlerinin beşte dördünü hazineye gönderip kalanını kendilerinde tutmuşlardır. Vilayet ve belediye polisine, mahkeme kararlarının uygulanması için sorumluluk yüklenerek askeriyenin müdahalesi önlenmiştir. Mahkeme kararı olmadan kişinin meskeninde arama yapılması ve tutuklanması yasaklanmıştır. Mahkeme masrafları en alt düzeye indirilerek yoksullarında mahkemeye başvurabilmeleri sağlanmıştır. Yapılan bu düzenlemelerin uygulanabilmesi için adli müfettişler görevlendirilmiştir.[320]

Midhat Paşa'nın çabası sonunda 23 Aralık 1876 günü Kanun-i Esasi ilan olunması Osmanlı Devleti'nde yeni bir çığır açması beklendi. Ancak, 19 Mart 1877'de toplanan Mebusan Meclisi'nin çalışmaları II. Abdülhamid'in bir iradesiyle, 1878 Şubatı ortasında sona erdirildi. Kanun-i Esasi Osmanlı yargı sistemine yenlikler getirmişti. Hususiyle 81.madde "hakimlerin layenazil"(hakimlerin görevlerinden alınamayacakları)olduğunu açıklamıştır, 86.madde mahkemelerin "her türlü müdahalattan azade" (mahkemelere hiçbir şekilde müdahale edilmeyeceği)bulunduğunu kabul etmiş, 91.madde ise "umuru cezaiyede hukuku ammeyi vikayeye memur müdde-i umumiler" tayinini şart koşmuştu.

Küçük Said Paşa'nın Adliye Nazırlığı sırasında, 1879 Haziranında, çıkartılan "Mehakim-i Nizamiye'nin Teşkilatı Kanun-ı Mukavvatı" ile ilk kez müdde-i umumilikler yani savcılıklar kuruldu. Batı hukuku bilen hakimler yetiştirmek maksadıyla da, 1875'te Galatasaray'da Mektep-i Hukuk-ı Sultani muhtemelen Fransız dilinde öğretime başladı ve iki yıl sonra altı Gayri Müslim öğrenciyi mezun etti. Okulun kapanması ardından yeniden açılmasına 1878'de girişildiyse de başarı sağlanamadı. 17 Haziran 1880'de Adliye Nezareti'ne bağlı olarak Türkçe öğretim yapmak üzere

[320] SHAW, SHAW ,a.g.e.,s.302

faaliyete geçen Mekteb-i Hukuk memlekete pek çok hukukçu yetiştirmiş ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul Darülfünunu'na katılmıştır.

II. Abdülhamid'in saltanatı zamanında Hukuk ve Mülkiye mekteplerinde medeni kanun olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki bir ilim heyeti tarafından 1870–1876 yılları arasında hazırlanan "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" okutuldu. Bu eser Hanefi Fıkhının muammelat kısmının 16 kitap halinde "şekil ve takdim bakımından modern olmakla beraber, sıkı bir şekilde şeriata dayanan" kanunlar külliyatıdır.

1879'da hazırlanan Hukuk ve Ceza Usul Kanunları ise Fransız kanunlarından faydalanarak meydana getirilmiştir. Ancak, Ceza Usul Kanunu uygulamaya konunca, yabancı elçilikler ve Rum Patrikhanesi'nin ikazına uğradı. Gerçekten, 1885'te elçilikler söz konusu kanunu kapitülasyonlara aykırı bularak düzeltilmesini istediler. Patrik de Osmanlı tebaası Ortodoks din adamlarının suç işlemeleri halinde Müdde-i Umumilikçe tutuklanmalarına karşı çıktı. İtirazlar taviz verilerek giderildi.

II. Abdülhamid'in mutlakıyetçi yönetiminde mahkemelerin bağımsızlığı koruduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat adalete müdahale edilmemesi yönündeki görüşü destekleyen, adli işlere müdahale haklarının olmadığı konusunda Adliye Nazırı'nın valileri uyarması için çıkardığı iradeleri de mevcuttur. Ayrıca Tahsin Paşa'nın da padişahın müdahale etmediği tek alanın adalet ve hakimler olduğunu belirtmesi bu tezi güçlendirmektedir.[321] Bununla birlikte, Gülhane Hattı'nın ilanından sonra başlatılan adli ıslahat bu padişah zamanında durmamış, aksine geliştirilmiştir. Kamu hukuku ve şahsi hukuk alanlarında şeriattan ayrılmamaya gayret edilerek adalet teşkilatında batı hukuk sistemi benimsenmiş ve yargı birliği doğrultusunda epeyce mesafe alınmıştır. Nizamiye mahkemelerinin hakim ve müdde-i umumi ihtiyacını karşılamak üzere, İstanbul'da Hukuk Mektebi açılmış olmasından başka, Konya'da da bir Hukuk Mektebi 1908 Martında öğretime başlatılmıştır.[322]

Milli hakimiyeti, padişahın hakimiyetine ortak eden 1876 Kanun-i Esasi'si, adliyenin geleceğini temin için hakimlerin azlolunamaması kuralını getirdi. Hakimlerin yalnızca azledilmemeleri yeterli olmayıp seçilmeleri, terfileri ve ilerlemeleri eleştirilen mesleki ve şahsi kusur ve hareketleri sebebiyle çarptırılacakları cezaların verilip, uygulanması da sağlam kurallara bağlanmak zorunluluğu vardır.

---

[321] AKYILDIZ, a.g.m.,s.290

[322] Ercüment KURAN, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nde Adli Islahat",**Yeni Türkiye**, Sayı:10, Temmuz 1996, s.993-994

Kanun-i Esasi durumun icaplarına göre sıkça değişmesi gereken hakimlerin statüsünü ayrıntısıyla tayin edemeyeceğinden, kanun yapan makamı bu hususa dair kanun tanzimine davet etmekle yetindi.

Kanun-i Esasi hükümleri çerçevesinde iki sene sonra yayınlanan "Teşkilat-ı Mahakim" geçici kanunu Fransız mahkemeler teşkilatını örnek alarak Nizamiye Mahkemelerini yeniden düzenlemiştir.[323]

Modernleşme ile hukuk alanında, statü hukukundan sözleşme hukukuna geçiş görülmekte, bireyi, korporatif sistemin ve belirli statülerin hiyerarşik bağlarından çözen ve ilişkilerini serbestçe düzenleme imkânı veren bir ortam doğmaktadır. 18. yy. gelişmeleriyle artık hukuk, bireyi tanrının istediği varsayılan düzen içinde kalmaya zorlamamakta, toplumun hür ve eşit üyesi olarak kendi ilişkilerini düzenlemesine imkân vermektedir. Özellikle laik hukuk kurallarının benimsenmesiyle de dini devlet süreci aşınmış ve gelenek zayıflamıştır. Tabi bu hukuk sürecinin geliştirilmesi sonucunda devlet hem topluma daha fazla nüfuz etmeye başlamış ve onu kontrolü altında tutma fırsatı bulmuşken hem de modern hukuk yolunda önemli adımlar atmış oluyordu.

[323] Mustafa Reşit BELGESAY, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı",Tanzimat I,İstanbul,1999,s.211–220

11.TELGRAF

Tarihin ilk devirlerinden itibaren görülen haberleşme çabaları, dönemlerin teknik imkânlarıyla birlikte hız kazanmıştır. Telgrafın icadı ve kullanımı da bu alandaki en önemli gelişmelerden biridir. İlk telgraf haberleşmesi 1843 yılında Washington-Baltimore arasında Samuel F.B.Morse'un icadıyla gerçekleşmiştir.[324] Elektrikli telgrafın Avrupa ve Amerika da 1840'lı yıllarda kullanmaya başlanması ile Osmanlı Devleti bu haberleşme sistemine ilgi duymuş, fakat Osmanlı Devleti'nin ilk kez telgrafla tanışması Kırım Harbi esnasında olmuştur.1854'de ilk kurulan hattın amacı Fransız ve İngilizlerin, birlikleriyle haberleşmelerinde kolaylık sağlamaktı. Osmanlı Devleti telgraf alanında hiç de Avrupa'nın gerisinde kalmadığını göstermiştir. Hatta bu sahada Avrupa'yı geçmiştir. Sultan Abdülmecid, telgrafı icat eden Morse'u tebrik etmiş, kendisine bir de murassa nişan göndermiştir. Bu konuda Morse; *"Abdülmecid,bu nişanı ve tebrikiyle icadımın değerini anlayan Avrupalı ilk büyük insan olmuştur*" diye belirtmiştir. 1855'de, Türk sermayesi ile İstanbul'dan başlayıp Edirne'de, birincisi Belgrat'a ulaşan Filibe-Sofya-Niş hattı, ikincisi Şumnu'da Fransızların daha önce yaptıkları, Varna-Şumnu hattına birleşen telgraf hattı yapılmıştır. Ayrıca İngilizlerin yaptığı Çanakkale-İskenderiye hattına bağlanan İstanbul-Çanakkale hattı ile Osmanlı toprakları içindeki, Hindistan'ı Avrupa'ya bağlayacak olan hatta Türk sermayesiyle oluşturulmuştur.[325] Fakat bu dönemde Osmanlı telgrafhaneleri yabancılar tarafından çalıştırılmaktaydı, ancak 1876'dan sonra Osmanlı telgrafçılarını yetiştiren okullar mezun vermeye başlamış ve bu yabancılar Osmanlı telgrafhanelerinden tasfiye edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde telgrafın, posta gibi bir geçmişi bulunmadığından bu sistem için tamamen yeni bir teşkilat kurmak gerekmiştir. Bu maksatla 29 Mart 1855'te Telgraf müdürlüğü kurulmuş ve ilk telgraf müdürü olarak da Billurzade Mehmed Bey atanmıştır. Bu müdürlük 2 Şubat 1870 tarihinde Posta Nezaretiyle birleşmiş ve Post ave Telgraf Nezareti adı altında Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Zamanla Telgraf merkezler sayısı artmış; Aralık 1860' 44, 1862'de 49, 1863'te 63, 1864'te 77, 1865'te 51'i Rumeli, 42'si Anadolu'da olmak üzere 93 telgraf merkezi vardır. Aradan geçen zamanla birlikte bu sayı hızla artmış 1870'de 143'ü Rumeli bölgesinde olmak üzere 301

[324] Nesimi YAZICI, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü",TCTA, c.6,İstanbul,1985,s.1647
[325] KÜTÜKOĞLU, a.g.m.,s.605

telgrafhane görülmektedir.[326] Osmanlı yol ve demiryollarının giremediği yerlere kadar telgraf hatlarını geren ilk devlet olmuştur.[327]

Daha önceki bölümde de belirttiğimiz üzere 1876'da Osmanlı tahtına geçen Sultan Abdülhamid için de demiryolu ayak, telgraf ve istihbarat göz kulak işlevi görmektedir. Aynı zamanda demiryolu ve telgraf, çağın en önemli ve modern icatlarıdır Bundan dolayı Sultan Abdülhamid ülkenin telgraf şebekesiyle örülmesine önem vermiştir. Abdülhamid döneminde 30 bin kilometreden fazla telgraf hattı gerilmiştir.[328] Özellikle yapılan demiryollarının yanı sıra dikilen telgraf hatlarıyla kara hatları, 1882'de 23.380 kilometreden 1904'te 49.716 kilometreye ulaşmış, denizaltı hatları ise bu süre içinde ancak 610 kilometreden 621 kilometreye çıkarılmıştır. Aynı süre içerisinde gönderilen telgraf sayısı 1 milyondan 3 milyona çıkmıştır. Bu sayede de hazineye önemli bir gelir elde edilmiştir.

Saraya telgraf hattının bağlanması Abdülhamid'ten daha önce ise de onu en iyi kullanan ve ülkede olan olayları en iyi bir şekilde izleyen ilk hükümdar olmuştur. Bu Sultanın iletişimin önemini çevresindekilerden çok daha önce kavrayıp fark ettiğini göstermektedir. Abdülhamid'in telgrafı sadece keyfi yönetimini sağlamlaştırmak için kullandığını söylemek de hatalı olur. Kendisi hatıratında telgrafın alınışı ile ilgili şu ifadelere yer vermektedir: *"Memleket içindeki yollar yeterli değildi. Haberleşme at sırtında yapılıyordu. Ordu bir kere serhadde gönderildikten sonra, ondan haber almak günler, bazen haftalar meselesiydi. Bazı Avrupa memleketlerinde "Telgraf" diye bir haberleşme vasıtası kullanılmaya başladığını duymuştum. Hemen harekete geçtim ve Belçika'dan bir uzman getirttim. Adı Jan Dikru idi. İşinin erbabı bir adamdı. Zamanın en kuvvetli bataryaları ile donanmış bir telgrafhane merkezini Saray'da kurdurdum. Her vilayet kendi sahasındaki direklerini dikti, teller bağlandı ve hatlar işledi. Telgrafhaneyi bu Jan Dikru idare ediyordu. Kendisini çağırdım ve bizim adamlarımıza 6 ay içinde bütün işleri bir başlarına yürütecek ölçüde öğretecek olursa, kendisine bir Osmanlı nişanı ile 2000 altın vereceğimi söyledim. Hemen Saray'da bir okul açtı ve üç gruba böldüğü talebelerine gece gündüz ders vermeye başladı, iki buçuk ay sonra, gerek Anadolu ve gerekse Rumeli'nin belli başlı vilayetlerini merkeze bağlayan*

[326] YAZICI,a.g.m.,s.1649
[327] Niyazi BERKES, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul,2002,s.344
[328] BERKES,a.g.e.,s.344

şebekeyi kendi başlarına idare edecek kabiliyette telgrafçılar yetiştirdi. Hiç değilse böyle haberleşme sağlanmıştı."[329]

Abdülhamid'in telgrafa önem vermesinin bir diğer nedeni de Tanzimat ıslahatlarının ana teması olan idari merkezileşmeyi sağlamaktır bu gelişme Abdülhamid döneminde İmparatorluktaki haberleşme araçlarındaki çarpıcı gelişme sayesinde gerçekleştirilebilmişti. Telgraf Abdülhamid döneminde her taşra kentine ulaşmış böylece merkezi hükümete ilk kez taşradaki memurlarıyla haberleşme ve onları denetleme olanağı sağlamıştı ortaya usta bir telgrafçı ordusu çıkmıştı.[330]

Telgraf devlet için kulak görevi görüyordu. Buradan da XIX-XX. yüzyıl Osmanlısı, halkını daha fazla kontrol altında tutma kaygısı gütmektedir. Telgraf sayesinde de bu kontrolde oldukça başarı sağlamıştır. Telgraf kullanılarak hem ideal toplum düzenine geçilmiştir hem de bu ideal toplum kontrol altında tutulmak istenmiştir. Ama bu kontrol altında tutma isteği başarıya ulaşamamıştır. Bilakis telgraf Sultan Abdülhamid'in tahtından indirilmesine aracı olan bir alet haline dönüşmüştür.

[329] BOZDAĞ, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, s.94–95

[330] Eric Jan ZÜRCHER, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi(Çev: Yasemin Saner GÖNEN),İstanbul,2003, s.117–118

SONUÇ

Araştırmacılar Abdülhamid döneminin bu yoğun altyapı yatırımları olmasaydı Türkiye, Konya gibi büyükçe bir bölgeden ibaret kalacaktı yargısını vermektedir. Buradan da görüleceğe üzere II.Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin çağı yakalama, daha genel bir ifadeyle modernleşme sürecimizde son derece hayati ve kolayca atlanamayacak bir şahsiyet olduğu net olarak anlaşılır.[331]

Abdülhamid tarihsel masallardaki uzlaşmaz ve gerici olmaktan uzak, tam tersine, istekli ve eylemli bir yenilikçi, Tanzimat devlet adamlarının gerçek varisiydi. Abdülhamid idaresindeki dönem aktif bir değişme ve reform dönemidir, daha önceki hükümdarların başlatmış ve tasarlamış oldukları pek çok şey bu dönemde devam etmiş uygulamaya konmuş veya tamamlanmıştır. Keza bütün Tanzimat hareketinin Abdülhamid idaresinde gerçekleştiğini ve zirvesine eriştiğini söylemek doğru olur.[332]

Sultan Abdülhamid dünyadaki son büyük imparatorluğun son imparatorudur. Abdülhamid döneminin belki de en büyük şanssızlığı bu dönemde artık imparatorluğun büyük güçler arasına sıkışıp kalması ve milliyetçilik virüsünün tüm imparatorluğa bulaşması, teknolojinin gelişmesi sayesinde büyük devletlerin daha fazla emperyalizm oyunları düzenlemiş olmalarıdır. Bu yüzden KOLOĞLU'nun deyimiyle "*Kanuni olmak kolay Abdülhamid olmak zordur*".Böyle bir ortamda hükümdar olan Sultan Abdülhamid milliyetçilik isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldığı gibi çevresinde çalışkan ve sadık devlet adamları da pek bulamamıştır. Ayrıca amcasının öldürülmesi ve kendisine karşı iki darbe girişiminin yapılması yine Ermeni militanların sultana karşı suikast girişiminde bulunmaları Sultanın vehmini iyice arttırdığı gibi çevresindeki kimseye güvenmeme durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu da Sultanın içe dönük bir hayat yaşamasına neden olmuş Yıldız Sarayı'nı hem hükümet merkezi hem de devlet merkezi haline getirmiştir. Sultan Abdülhamid "demokratik" olmayan ve daha ziyade "otokratik" bir devlet ve toplum anlayışına sahipti. Amaçlarına ancak kendi yöntemleriyle vasıl olabileceğine ve devlet otoritesinin kendi şahsıyla kaim olduğuna inanan Sultan, ondan önceki hükümdarların aksine herhangi bir sadrazam veya hariciye "vekiline Vekâlet-i Mutlaka"'yı bahşetmekten çekinmiştir. Bu anlayış dış politikayı bizzat yürütmesine yol açmıştır.[333] Ayrıca bu dönemde Siyonist lider Theodor Herlz,

---

[331][331] ARMAĞAN,a.g.e.,s.222

[332] LEWIS,a.g.e.,s.176-177

[332]

[333][333] DERİNGİL,a.g.m.,s.304

vaat edilmiş topraklar olan Filistin bölgesinde bir Yahudi devleti kurmak istemiş ve devleti baskı altına almaya çalışmıştır.

Ayrıca devlet bu dönemde bozulan mali düzenle uğraşmak zorunda kalmış, mali düzenin bozukluğundan dolayı da istenilen her reform hayata geçirilememiştir. Bu dönem de patlak veren bir diğer sorun ise Ermeni sorunudur batılı devletlerin oyuncağı olan Ermeniler bu dönemde isyan girişiminde bulunmuş ve isyanlarda büyük devletlerin desteğini alarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. İşte böyle kötü bir atmosferde hükümdarlık yapan Sultan Abdülhamid bütün bu olumsuzluklara rağmen tahta çıktıktan sonra barış siyasetini benimseyerek uzlaşmacı veya yeri geldiğinde tavizci tavrıyla 93 Harbi, Yunan Harbi'ni saymazsak uzun bir barış dönemi yaşatmış, silahlı mücadeleden elinden geldiğince kaçınarak devleti ayakta tutmaya çalışmıştır. Bu uzun barış sürecinden faydalanan Sultan Abdülhamid 93 Harbi'nden sonra Anayasayı süresiz olarak tatil etmiş buna gerekçe olarak da meclisin savaşa engel olamaması ve halkın eğitimsizliğini göstermiştir. Bu yüzden de iktidarı döneminde eğitime olabildiğince önem vermiştir. Halkın kendini yönetemeyecek kadar cahil olması, bakışı Cumhuriyete de belki buradan intikal etmiştir. Çünkü aynı bakış açısı olan seçkinci yaklaşım hâlâ devam etmektedir.

Abdülhamid Meşrutiyet'i tatil ettikten sonra baskıcı bir yönetim sistemini benimsemiş yönetimi tamamen Yıldız Sarayı'na toplamış ve aynı zamanda eğitime ağırlık vermiş ve özellikle eğitim yarışında geri kalan Müslümanları ayağa kaldırmaya ve bu yarışta daha gayretli olmalarını sağlamayı amaçlamıştır. Aynı zamanda her düzenin istediği gibi kendisine sadık devleti uzun süre ayakta tutabilecek bir nesil ortaya çıkarmak istemiştir. Darülfünun'un açılmasındaki gecikme, Abdülhamid döneminde telafi edilmeye çalışılmış ve bu kurum entelektüel hayatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu eğitim müesseselerinin varlığı II. Meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyet devrinin ilk dönemlerine kadar gelecek olan eğitilmiş aydın tabakanın yetişmesinde de etkili olmuştur.

Fakat kendisine çokta sadık insanlar yetiştirememiştir. Açtığı okullarda her ne kadar din derslerinin süresini ve oranını arttırmışsa da bu modern okullara özellikle Avrupa'dan getirilen kitaplar vasıtasıyla farklı fikirler yerleşmiş ve özelliklede pozitivist, materyalist fikirler Tıbbiye ve Harbiye gibi okullarda hemen hemen her öğrencinin kafasında dolaşan fikirler haline gelmiştir. Tabi bunun neticesinde

Abdülhamid'in yetiştirmek istediği nesil tam anlamıyla yetişmemiş ve ileride de Jön Türkler adında bir grup ortaya çıkmış ve bu grup Abdülhamid'e muhalefete geçmişlerdir. Jön Türk hareketinin başlaması genç bir kuşağın eğitimle, yepyeni fikirlerin ortaya çıkması sonucudur. Bunların tek kişinin yönetimine baş kaldırması da aynı etkinin sonucudur. Demiryolu ve yol inşasının karşılanamayan yeni ihtiyaçlar doğurması, güçlü bir modern kara ordusu kurulması ve diğer gelişmeler, içerideki dinamizmlere yeni yönler vermiştir. Abdülhamid, verdiği ivme ile topluma kazandırdığı dinamizmin gerisinde kalmış oluyordu. Sonuçta Jön Türkler 1889'a geldiğimizde İttihat ve Terakki adında bir örgüt kurarak sistemli ve gizli bir muhalefete geçmiş ve 1908 Devrimi'yle de Abdülhamid'i geri plana itmişlerdir. 13 Nisan 1909'da yaşanan 31 Mart hadisesiyle de sultanı tahtan indirmişlerdir. İşin acı tarafı Abdülhamid'i tahttan indirenler kendisinin yetiştirdiği subay ve memurlar olmuştur.

Abdülhamid döneminde dünyada serbest düşünce yaygınlaşırken, Abdülhamid rejiminin ve sansürün gittikçe daha da katılaşması, sarayın kendi içine kapandığının ve toplumdaki köklü değişimi fark edemediğinin kanıtıdır. Rejim hala dış görünüşlerle mücadele ediyor ve toplumu mikroptan korumak amacıyla içine soktuğu oksijen çadırının boğucu bir nitelik kazanmakta olduğunu fark edememiştir.[334]

Sultan Abdülhamid ülkeyi çatışmalardan kaçınarak denge politikasından faydalanarak idare etmeye çalışmıştır. Bu rekabeti imtiyaz alanında da kullanmış Anadolu'nun demiryollarıyla döşenmesine vesile olmuştur. Bu da sonra hem I.Dünya Savaşında çok işe yarayacak hem de yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hazırlayan etmenlerden birini oluşturacaktır.

Abdülhamid'in bir idareci olarak en çok parladığı alan, ülkenin fiziksel gelişimine yaptığı katkılarda görülebilir. Bu dönemde imparatorluğun Anadolu ve Suriye kıtaları hem ulaşım, hem de eğitim bakımından altyapısal bir modernleşmeye girmiştir. Abdülhamid'in yönetim mekanizmasını, ülkenin ve ekonominin modern sistemlerle donatılmış bir ulaşım ve iletişim ağına sahip olması gerektiğini kesin olarak görmüştü. Abdülhamid döneminde imparatorluk bünyesindeki demiryolları 3 katına çıkarılmış ve karayollarının uzunluğu 6 kat artırılmıştır. Ülke çağındaki yönetim binalarının sayısı artırıldı. Şüphesiz ki eğitim, yönetim, iletişim ve ulaşım alanlarında gerçekleştirdiği reformlar Osmanlı toplumunun iç dokusunu Tanzimat reformlarından

[334] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.311

çok daha derinlemesine etkilemiştir. Fakat bu sırada Abdülhamid'in şansızlığı yukarıdaki bölümlerde de bahsedildiği üzere döneminin çok karmaşık olaylarla örülü olmasıdır. Bunun neticesinde de devleti ayakta tutabilmek maksadıyla daha katı bir yönetim benimsemiştir. Bu da onun Avrupalı Devletler tarafından damgalanmasına neden olmuştur. İlk kez Fransız tarihçi Albert Vandal'ın ortaya attığı "Le Sultan Rouge" yani "Kızıl Sultan" deyimi Avrupalılarca kullanılmıştır. Batı bu dönüşümü bildiği halde Abdülhamid'e yüklenmesi kendi çıkarıydı. Bunun sebebini KOLOĞLU şöyle açıklamaktadır; *"Abdülhamid Hasta Adam'lıktan ölüm döşeğine düşen bir devletin kendini toparlar ve ayağa kalkar hale gelmesini, ticari pazar ve paylaşma alanı sayılan bir geniş bölgenin ellerinden kurtulmasına ya da kendilerinden başkasının sultası altına girmesi olasılığını ayakta tutmayı başarmıştır."* Ayrıca Abdülhamid denge oyununu çok iyi oynadığı için Avrupa'ya yük olmaya başlamıştır bundan dolayı oyunu iyi yönlendiren Abdülhamid'in aradan çıkarılması gerekmektedir, Avrupalılara göre bu yüzden 1880'li yıllarda Avrupa'da sultana hakaret suç sayılırken 1890'larda durum değişmiştir. Artık Avrupa'da "Basın özgürlüğü" vardır bu yüzden hakaretlere müdahale edilmez.[335]

Figaro gazetesi Abdülhamid dönemindeki durumu 29 Mayıs 1888 tarihinde çıkan bir makalede şöyle anlatmaktadır: *"Eğer bir hükümetin ve ülkenin durumu maliyesine bakarak değerlendirilebilirse Türkiye'nin uzun zamandan beri bir devlet olmaktan çıktığını kabul etmemiz gerek. Buna rağmen, politikanın en ünlü uzmanlarınca defalarca ölüme mahkûm edilen Türkiye hala yaşıyor, hareket ediyor geri geri olsa da yürüyor; bir yönetimi ya da yönetim denilen bir şeyi var; paslanmış demir yığınından başka bir şeyi olmayan bir donanması var ve bir de mükemmel ordusu. Başka herhangi bir Avrupa Devleti böylesine maliyesiz, bütçesiz, kaynaksız, kredisiz bırakılırsa, şaşmaz şekilde yok olurdu. XIX. yüzyılın sonunda bu nasıl oluyor? Bu bir sırdır. Doğuya özgü bir sır"*[336]

Buradan da anlaşılacağı üzere çökmekte görünen bir devleti Sultan Abdülhamid ayakta tutmaya çalışmış veya çökmekte görünen bu devletin ömrünü uzatmaya çalışmıştır. Elinden bir şey gelmediği zamanda en azından yukarıdan da anlaşılacağı üzere dıştan öyle görünmeyi sağlamıştır.

Sultan Abdülhamid döneminde ekonomi de ayağa kaldırılmaya çalışılmış ve

[335] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.309
[336] KOLOĞLU, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, s.204

Avrupalı devletlere olan borçlar istikrarlı bir şekilde ödenmeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde inşaat seferberliği başlatılmış ülkede alt yapı yatırımları hız kazanmıştır tabi bu durumdan ekonomi de olabildiğince faydalanmıştır. Yalnız, inşaat seferberliğinden yararlanan tek alan ekonomi değildi. Devlet, inşaat sektörünün hız kazanmasıyla birlikte gücünü artık tren hatları ve karayollarının üzerinde taşıyordu. Askeri birlikler ve devlet memurları, imparatorluğun uzak bölgelerine çabucak gitmeye başlamışlardı. Emirler İstanbul'da yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra eyalet merkezlerine ulaşabiliyordu. Tren hatları, kara yolları ve telgraf hatları, imparatorluğu bir uçtan öbür uca bağlamaktan daha fazlasını yapmışlardı. Bu yatırımların faydaları gelecekte görülecekti. Eğer haberleşme ve ulaşımın alt yapısı bu dönemde inşa edilmemiş olsaydı, ne Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşındaki gibi savaşabilecek, ne de Kurtuluş Savaşını kazanılacaktı.[337]

II. Abdülhamid döneminde Avrupa'nın şekil ve ilke halinde izlendiğini gösterebilecek pek çok örnek bulabiliriz. Döneminde Arkeoloji Müzesi'nin kuruluşu (1883) ve Güzel Sanatlar Okulu(Sanayi-i Nefise Mektebi)'nun açılışı(1883); Türk ressamların İstanbul'da sergiler açmaları; Avrupa'nın metrik ölçü sistemini kabul ettirme çabaları(1886–1891 ve 1897–1898); fotoğrafçılığın yayılması, ilk bisiklet ve otomobilin ithali, köleliğin yasaklanması hakkında irade çıkarılması (1889); futbolun önce yabancılar(1890), sonra da Türklerce oynanması, vb. sayılabilir.[338]

II. Abdülhamid'in saltanatı süresince uyguladığı politikayı şöyle özetleyebiliriz: Merkeziyetçi, İslamcı ya da İslam'a ülkenin korunması, ayakta durması bakımından ağırlık veren, dengeci ve reformcu bir anlayış sergilemiştir.

Kısacası II. Abdülhamid dönemi (1876–1909) kritik bir dönemdir. Çünkü bu dönem hem şekillenme hem parçalanma yıllarını, hem ortaya yeni bir şeylerin konulduğu hem de çöküş yıllarını ihtiva eden bir dönemdir. Eğitimden, demiryollarına ve askeri reforma, zirai sulamaya, sınaî alt yapının ilk mütevazı başlangıcına kadar değişen çeşitli siyasaların uzun dönemli sonuçları yüzünden şekillendirici yıllardı.

Fakat Abdülhamid dönemi modernleşme anlayışının eksik kısmı kapsayıcılıktan yoksun oluşuydu. Çünkü bu dönemde modernleşmenin sadece maddi kısmı alınmaya çalışılmış, düşünsel kısmı üzerinde durulmamıştır. Ayrıca Abdülhamid modernleşmeyi sağlarken ülkeyi doğrudan hiçbir devletin güdümüne sokmak istememiş bu da

[337] McCARTHY,a.g.e.,s.59
[338] KOLOĞLU, Abdülhamid Gerçeği, s.67

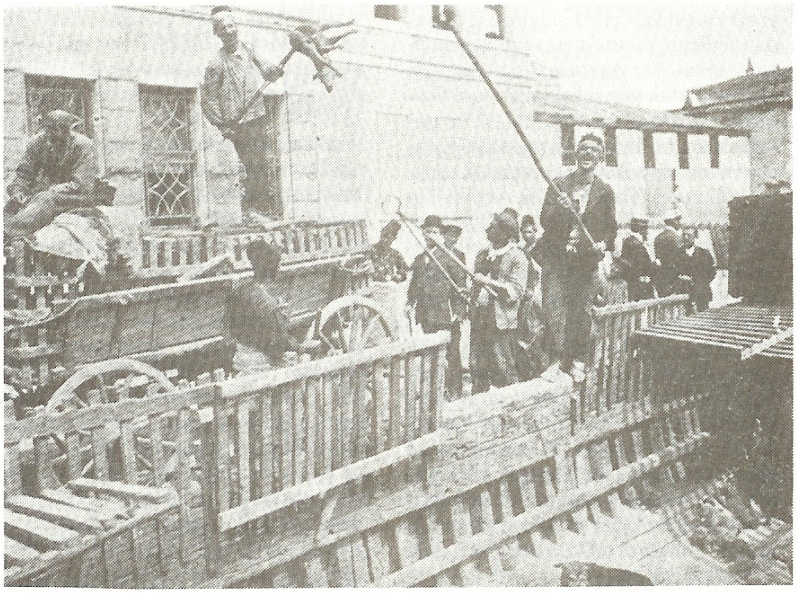
Anadolu'nun nüfuz bölgelerine ayrılarak her alanda farklı bir devletten yararlanılmasına neden olmuştur. Bu durum modernleşmeden istenilen sonucun alınamamasına neden olmuştur. Kurumlar arasında kopukların ortaya çıkmıştır.

Denilebilir ki Sultan Abdülhamid döneminde Tanzimat'ın geçirdiği zincirleme değişim devam etmiştir. Yalnız Sultan Abdülhamid bu değişime İslamî bir renk vermiştir. Sultan seleflerinin kullandığı yöntemler olan katı merkezileşme ve bürokratik kontrol mekanizmalarına dayanarak, eski İslamî devlet ve otorite kavramlarını canlandırmaya çalışmıştır. Bu dönemde yaşanan değişimler pozitif bilimler ve teknolojiyle özdeşleştirilip, İslam ile bağdaştırılmaya çalışılmış muhafazakâr bir modernleşme anlayışı benimsenmiştir. Yine burada merkezileşme modernleşme için bir amaçtı. Bu yüzden de Sultan'a göre mutlakıyetçilik benimsenmesi hem gerekli, hem de doğal bir prensipti. Abdülhamid kendinden öncekileri özellikle Tanzimat dönemini devlet adamlarını teslimiyetçi olmakla suçlamış aşırı bir Batı adaptasyonu yerine yerel koşulları çağdaş dünya ile bağdaştıran formül aramaya girişmiştir. Bu dönemde bir taraftan zihniyet yönünden toplumun inanç siteminin prensipleriyle bağdaşmayan bir maddi büyüme sağlanmıştır. Diğer taraftan da Müslüman nüfusun geneliyle bürokrat aydınlar arasında ayırıcı çizgi oluşmuştur. Birçok yönüyle tamamen ideolojik olan bir modernleşme kavramının gelişimi Sultan Abdülhamid dönemine damgasını vurmuştur.

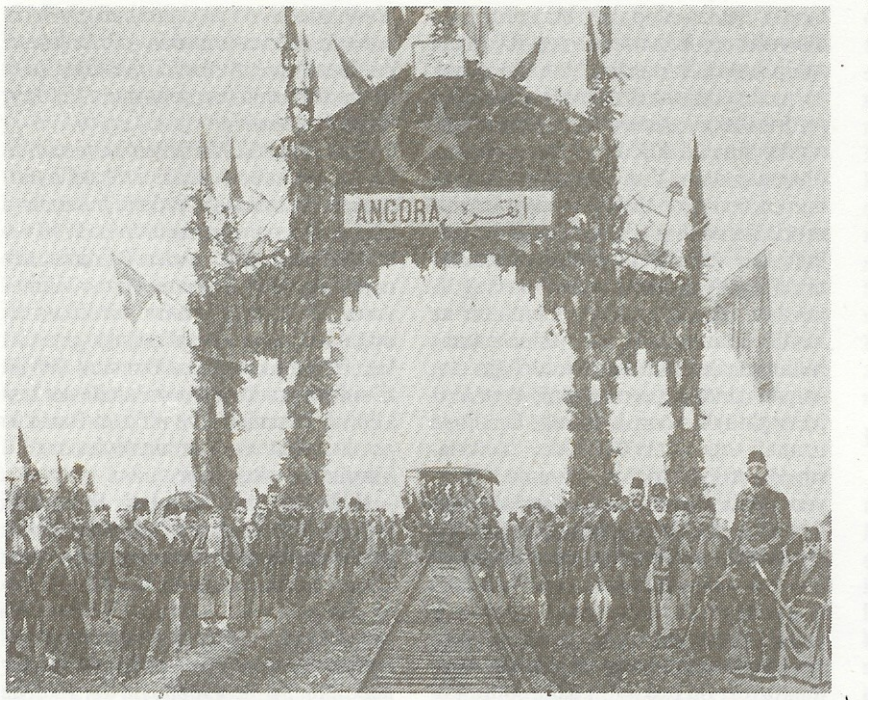
Burada, Osmanlı modernleşmesi, özellikle de II. Abdülhamid dönemi Osmanlı modernleşmesi Osmanlı'yı kurtaramadığına göre neye yaradı diye sorulabilir. Evet modernleşme Osmanlıyı kurtaramadı, ama Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatmaya yaradı ve Cumhuriyet dönemi inkılâplarını, reformlarını ve modernleşmesinin tarihi, sosyolojik ve toplumsal temellerini hazırladı, demek isabetli olur.

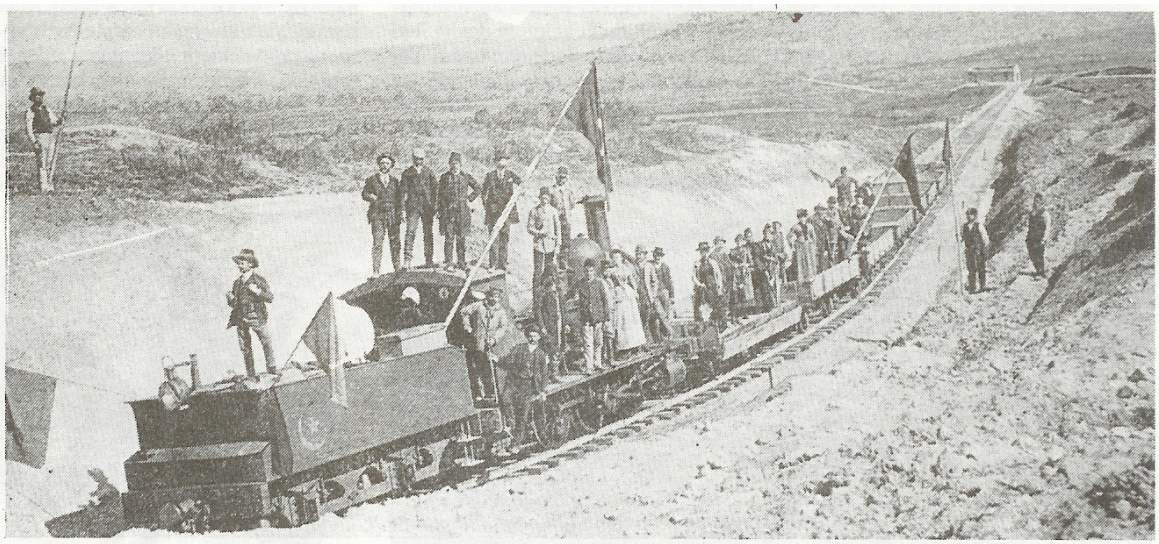
SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE AİT FOTOĞRAFLAR

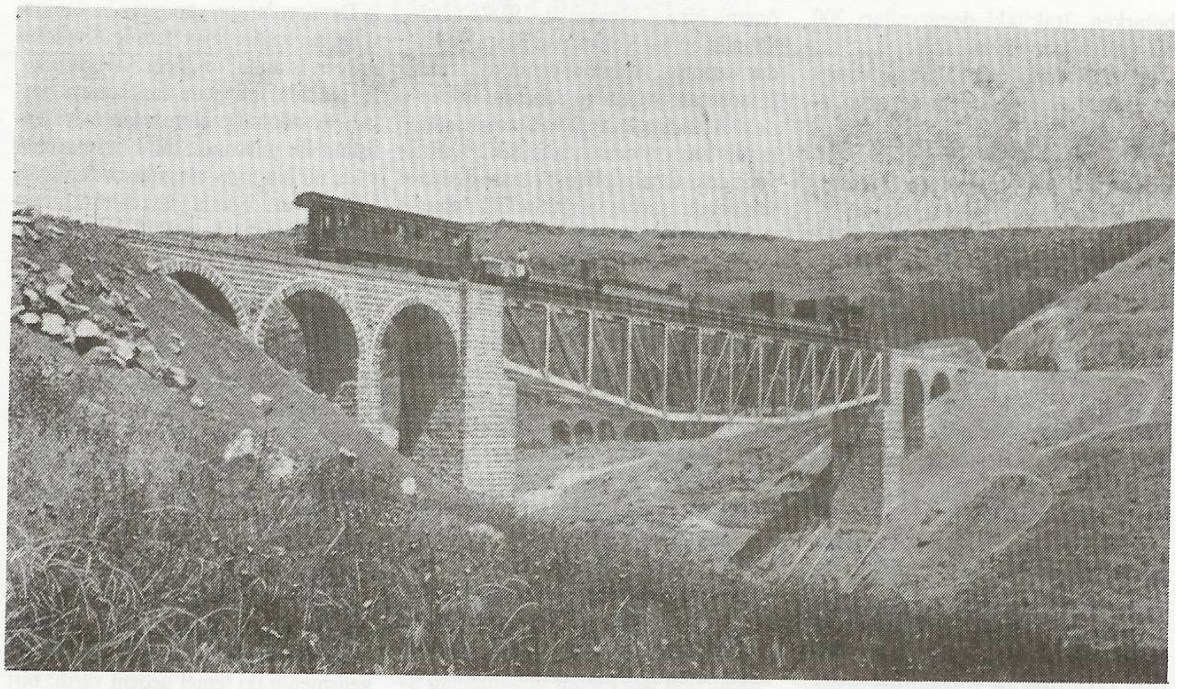

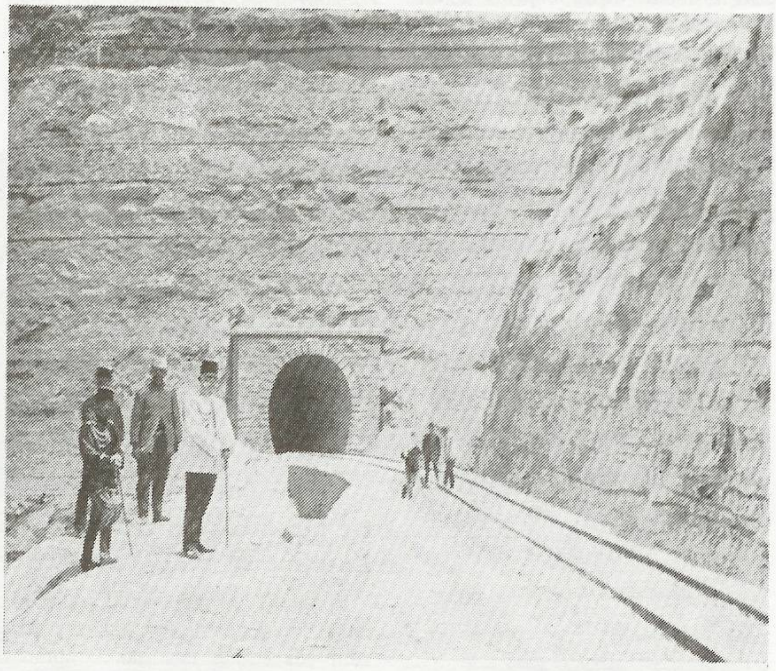
KUDUZ PAVYONLARI: *İstanbul'da kurulan kurumların yetmeyişi ve o dönemlerde taşrada kuduz hayvanlar tarafından ısırılan kişilerin İstanbul'a gönderilmeleri çok güç olduğundan imparatorluğun diğer yerlerinde de kuduz hastaneleri açılmaya başlandı. 1905'te Selânik'te, 1917'de Sıvas'ta ve daha sonra Şam'da açılan tedavi merkezleri buna örnek verilebilir. Selânik Dâü'l-kelb (kuduz) pavyonu (üstte). Ve Istanbul'da itlâf ekipleri.*

DEMİRYOLLARININ EKONOMİK ETKİSİ: *19. yy'da yapılmaya başlanan demiryolları, Osmanlı Devleti'nde taşra sayılan vilayet ve bölgelerin ekonomisinde birçok değişimler yarattı. Ucuz ve kolay taşımacılığın sağladığı imkânlar sayesinde tarımsal üretimde ihracatta artışlar görüldü. Ayrıca istihdam imkânlarını da artıran demiryollarının yapımı bazı olumsuz sonuçlar da yarattı. Sözgelimi kervancıların işsiz kalması, Avrupa mallarının iç pazara ulaşması nedeniyle yerli üretimin yokolması gibi. Ankara'ya gelen ilk tren (üstte), Bursa'ya gelen ilk katar (altta).*

HİCAZ DEMİRYOLU: *1900'de II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümünde yapımına başlanan Hicaz Demiryolu'nun değişik bir işlevi vardı. Bu bir anlamda İslâmiyet'in kutsal yerleriyle imparatorluğun başkentini birbirine bağlamak, Hac ziyaretlerini kolaylaştırmak ve belli bir saygınlığı sürdürmek amacını taşıyordu. Hicaz Demiryolu'nun yapımı için gerekli finansman Osmanlı Devleti'nin özel ve kamu kaynaklarınca sağlanmıştı. 141 ve 145 km'sinden görünüm.*

Resim 19. Modern bilimin kahramanları, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, İstanbul. Masaya ve pencerelere özenle yerleştirilmiş kadavra ve kemiklerin önünde altıncı sınıf poz veriyor. Bir yatılı okulun kapalı ortamında bilimsel modernlik, askeri disiplin ve zorla dayatılan dini ve siyasi konformizmi birleştiren bir yönetim altında yaşayan bu gençlerin kafaları çatlamak üzereydi herhalde. Tıbbiye mektebi II. Abdülhamid'e karşı siyasi muhalefet kazanının kaynadığı yerdi.

Kongre Kütüphanesi, Abdülhamid Albümleri, LD-USZ62-77267.

BİBLİYOGRAFYA

Sultan Abdülhamid, Siyasi Hatıralarım, İstanbul,1999

Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri(Haz. İsmet BOZDAĞ), İstanbul,2002

AHMAD, Feroz, Modern Türkiye'nin Oluşumu(Çev: Yavuz ALOGAN),İstanbul, 1999

AHMAD, Feroz, İttihat ve Terakki 1908–1914(Çev: Nuran YAVUZ),İstanbul,1999

Ahmet Mithat Efendi,Üss-i İnkılap(Yay.Haz.:Tahir Galip SERATLI), İstanbul,2004

AKARLI,Engin,"II.Abdülhamid:Hayatı ve İktidar",Osmanlı, c.II,Ankara,1999,.253-265

AKGÜL, Mehmet, Türk Modernleşmesi ve Din, Konya,1999

AKYILDIZ, Ali, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıali'yle (Hükümet) İlişkileri",Osmanlı, c.II, Ankara,1999, s.286–297

AKYILDIZ, Ali, Anka'nın Sonbaharı-Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslar Arası Sermaye-İstanbul,2005

AKYOL, Taha, Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, İstanbul,1999

ALKAN,Mehmet Ö., "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim",Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si,İstanbul, 2004,s.73-242

ARMAĞAN, Mustafa, Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı, İstanbul,2006

BALTACI, Cahid, “Osmanlı Eğitim Sistemi”,Osmanlı Ansiklopedisi, c.II, İstanbul, 1999,s.7–145

BAYDUR, Mithat, “Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri”,Osmanlı, c.II, Ankara,1999, s.345–360

BELGE, Murat,“Mustafa Kemal ve Kemalizm”,Kemalizm, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c. II, İstanbul, 2002,s.29–43

BELGESAY, Mustafa Reşit, “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”,Tanzimat I, İstanbul,1999, s.211–220

BERKES, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma(Yay. Haz. Ahmet KUYAŞ), İstanbul, 2002

BEYDİLLİ, Kemal,“Küçük Kaynarcadan Yıkılışa”,Osmanlı Devleti Tarihi, c.I,İstanbul, 1999, s.65–135

BLAİSDELL,D.C.,Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi(Çev.:Ali İhsan DALGIÇ),Ankara,1978

CEVİZCİ, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, İstanbul,2002

ÇETİN, Atilla, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ankara,1999

DERİNGİL,Selim,İktidarın Sembolleri ve İdeoloji,II.Abdülhamid Dönemi (1876-1909)(Çev.: Gül Çağalı GÜVEN),İstanbul,2002

DERİNGİL, Selim,“II. Abdülhamid’in Dış Politikası”,TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.304–307

ENGİN, Vahdettin,“Osmanlı Devleti’nin Demiryolu Siyaseti”,Türkler, c.14,Ankara, 2002,s.462–469

ENGİN, Vahdettin, Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u, İstanbul,2001

ENGİN, Vahdettin, II. Abdülhamid ve Dış Politika, İstanbul,2005

ERASLAN, Cezmi, II. Abdülhamid ve İslam Birliği-Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856–1908, İstanbul,1995

ERASLAN, Cezmi, Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid, İstanbul,1996

FENDOĞLU, H.Tahsin,"Osmanlı Modernleşmesine Giriş",**Yeni Türkiye**, Yıl:8, Sayı:46, Temmuz-Ağustos 2002,s.145–155

FINDLEY,Carter V.,Dünya Tarihinde Türkler(Çev:Ayşen ANADOL),İstanbul, 2006

FORTNA,Benjamin C.,Mekteb-i Hümayun "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam,Devlet ve Eğitim"(Çev:Pelin SİRAL),İstanbul,2005

GEORGEON, François, Sultan Abdülhamid(Çev: Ali BERKTAY),İstanbul,2006

GEORGEON, François, "II. Abdülhamid",Osmanlı, c.II, Ankara,1999, s.266–274

GÖZÜBÖYÜK, Şeref- KİLİ, Suna, Türk Anayasa Metinleri, Ankara,1957

HALE, William, Türkiye'de Ordu ve Siyaset,1789'dan Günümüze(Çev: Ahmet FETHİ), İstanbul,1996

HANİOĞLU, M.Şükrü,"Batılılaşma",TDVİA, c.5,İstanbul,1992,s.148–152

HANİOĞLU, M.Şükrü,"Bilim ve Osmanlı Düşüncesi",TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.346–347

HASLİP, Joan, Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid(Çev: Nusret KURUOĞLU), İstanbul,1964

HOCAOĞLU, Mehmed, II. Abdülhamid'in Muhtıraları(Belgeler),İstanbul,1998

IŞIN, Ekrem,"Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm",TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.352–362

İHSANOĞLU, Ekmeleddin,"Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları",Osmanlı Medeniyeti Tarihi, c.I,İstanbul,1999,s.221–361

İNALCIK, Halil-QUATAERT, Donald, Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarih(Çev: Ayşe BERKTAY, Süphan ANDIŞ, Serdar ALPER),c.II,1600–1914,İstanbul, 2004

İRTEM, Süleyman Kani, Bilinmeyen Abdülhamid-Hususi ve Siyasi Hayatı-,Haz: Osman Selim KOCAHANOĞLU, İstanbul,2003

KARA, İsmail, İslamcıların Siyasi Görüşleri, İstanbul,1994

KARA, İsmail, "Felsefe ve Tefelsüf Türkiye'de Felsefenin Dili Niçin Yok",**Cogito**, Sayı:19, İstanbul,1999,s.284–311

KARACA, Ali, Anadolu Islahatı ve Şakir Paşa(1838–1899),İstanbul,1993

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c.VIII, I.Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri(1876–1907), Ankara,1996

KARPAT,Kemal H.,Osmanlı Modernleşmesi-Toplumsal,Kuramsal Değişim ve Nüfus(Çev. Akile Zorlu DURUKAN-Kaan DURUKAN),İstanbul,2002

KARPAT,Kemal H.,İslam'ın Siyasallaşması,(Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik ,Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)(Çev:Şiar YALÇIN),İstanbul, 2004

KAZANCIGİL, Aykut, Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji, İstanbul,2000

KIESER, Hans Lukas, Iskalanmış Barış-Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839–1938)(Çev: Atilla DİRİM),İstanbul,2005

KOCABAŞ, Süleyman, Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası, İstanbul, 1995

KOÇU, Reşad Ekrem, Osmanlı Padişahları, İstanbul,1981

KODAMAN, Bayram, II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, TKAEY:67 SERİ: IV Sayı: A.21,Ankara,1987

KODAMAN, Bayram, II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara,1991

KODAMAN, Bayram,"II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler",Osmanlı, c.II, Ankara,1999,s.275–285

KOLOĞLU, Orhan, Abdülhamid ve Masonlar, İstanbul,2004

KOLOĞLU, Orhan, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul,1987

KOLOĞLU, Orhan, Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit, İstanbul,2005

KOLOĞLU, Orhan,"II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi" Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c.I,İstanbul, 2002,s.273–276

KURAN, Ercüment,"II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları" II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul, 1992,s.141–148

KURAN, Ercüment,“Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti’nde Adli Islahat”,**Yeni Türkiye**, Sayı:10, Temmuz 1996, s.992–994

KURAN, Ercüment, Türk Çağdaşlaşması Çileli Bir Yolda İlerleyiş, İstanbul,1997

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara,1990

KUYAŞ, Ahmet,“Osmanlı-Türk Modernleşmesi ve Ordunun Siyasetteki Yeri Üzerine”, **Cogito**, Sayı:19,1999,s.259–267

KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülhamid II”,TDVİA, c.1,İstanbul,1988,s.216–224

KÜÇÜK, Cevdet-ERTÜZÜN, Tevfik,“Duyun-ı Umumiye”,TDVİA, c.10,İstanbul,1994, s.58–62

KÜTÜKOĞLU,Mübahat S.,“Osmanlı İktisadi Yapısı”,Osmanlı Devleti Tarihi,c.II, İstanbul, 1999,s.513-650

LEWİS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu(Çev: Metin KIRATLI),Ankara, 1998

LOO, Hans Von Der, REIJEN, W.Van, Modernleşmenin Paradoksları(Çev: Kadir CANATAN),İstanbul,2003

McCARTHY,Justin,Osmanlı’ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları (Çev: Mehmet TUNCEL),İstanbul ,2006

McNEILL,William H.,Dünya Tarihi(Çev: Alaeddin ŞENEL),İstanbul,2001

MARDİN, Şerif, Bediüzzaman Said Nursi Olayı(Çev: Metin ÇULHAOĞLU),İstanbul, 1999

MARDİN, Şerif,“Batıcılık”,CDTA, c.I,İstanbul, 1983, s.245–250

MARDİN, Şerif,“19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”,TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.342–351

MOREAU, Odile, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Askeri Misyonları”,Osmanlı, c.II, Ankara, 1999, s.335–344

OCAK, Ahmet Yaşar”II. Abdülhamid Dönemi İslamcılığın Tarihi Arka Planı; Klasik Dönem Osmanlı İslamına Genel Bir Bakış”, II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul, 1992,s.107–123

ORTAYLI, İlber, Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu, İstanbul,2003

ORTAYLI, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul,2001

ORTAYLI, İlber, Gelenekten Geleceğe, İstanbul,2001

ORTAYLI, İlber,“II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler” II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul,1992,s.163–171

ORTAYLI, İlber,“Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilatı”,Osmanlı Devleti Tarihi, c.I,İstanbul,1999, s.283–333

Osmanlı Ansiklopedisi, C.VII, İstanbul,1996

Osmanlı Medeniyeti Tarihi(Editör: Ekmeleddin İHSANOĞLU),İstanbul,1999

OSMANOĞLU, Ayşe, Babam Sultan Abdülhamid(Hatıralarım),İstanbul,1984

ÖKE, Mim Kemal, Saraydaki Casus-Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery, İstanbul,1991

ÖZBEK, Nadir, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet(Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876–1914) İstanbul,2002

ÖZCAN, Azmi, Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877–1924), Ankara,1997

ÖZCAN, Azmi, Abdülhamid ve Hilafet, İstanbul,1995

ÖZYÜKSEL, Murat, Hicaz Demiryolu, İstanbul,2000

PALMER, Alan, Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu(Bir Çöküşün Tarihi) (Çev: Belkıs ÇORAKÇI DİŞBUDAK),İstanbul,2003

PAMUK, Şevket, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914,İstanbul,1988

PAMUK, Şevket, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820–1913,Ankara,1984

QUATAERT, Donald,"19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları"(Çev: Ahmet GÜNLÜK), TCTA, c.VI,1985, İstanbul, s.1630–1635

SAKAOĞLU, Necdet, Bu Mülkün Sultanları, İstanbul,2000

SARAY, Mehmet, Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi, İstanbul,1998

SARÇ, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayiimiz",Tanzimat I,İstanbul,1999,s.423–440

SHAW, Stanford J.-Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (Çev: M. HARMANCI),İstanbul,1982

SIRMA, İhsan Süreyya, Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları, İstanbul, 1999

SOY, H.Bayram,“II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid”,Türkler, c.13,Ankara, 2002,s.25–33

ŞİMŞEK, Halil, Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları, Ankara,2001

TACAN, Necati, “Tanzimat ve Ordu”,Tanzimat I,İstanbul,1999,s.129–137

Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları, İstanbul,1990

TANÖR, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul,2002

TEKELİ, İlhan,“Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.456–475

TÜRKÖNE, Mümtazer, Türk Modernleşmesi, Ankara,2003

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Mithat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar, Ankara,1987

VAHAPOĞLU, Hidayet, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, İstanbul, 1997

WARD, Judy Upton, “Abdülaziz’in Avrupa Seyahati”,Osmanlı, c.II, Ankara,1999, s.119–129

YAZICI, Nesimi,“Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü”,TCTA, c.VI, İstanbul, 1985,s.1636–1652

YAZICI, Nevin, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, Ankara,2002

YERASİMOS, Stefanos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap:2-Tanzimat'tan I.Dünya Savaşına(Çev: Babür KUZUCU),İstanbul,1987

YILDIRIM, Ergün,Hayali Modernlik,İstanbul,2005

ZÜRCHER, Eric Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi(Çev: Yasemin Saner GÖNEN), İstanbul,2003

ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Malatya'nın Doğanşehir ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu ilçede tamamladı. 1997 yılında Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Bölümüne girdi ve bu bölümü 2001 yılında bitirdi. 2001 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nda Sosyal Bilgiler Öğretmeni olarak göreve başladı hâlen Erzurum Merkez Şükrüpaşa Lisesi'nde Tarih Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.